

T U D O M Á N Y T Á R .

KÖZRE BOCSÁTJA

A' MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG.

SZERKEZTETI

SCHÉDEL FERENCZ,

ORV. DR. RENDKIV. KIR. PROF. A' M. TUD. TÁRSASÁG' RENDES TAGJA.

EL S Ő K Ö T E T .

HÁROM KÖMETSZETTEL.

B U D Á N ,

A' MAGYAR KIR. EGYETEM' BETŰIVEL.

1834.

V E Z É R S Z Ó.

A' *Tudománytár* encyclopaediai folyóírás, az emberi tudás' minden ágaira terjeszkedik ki, előkelő tekintettel a' jelenkor' haladásaira a' külön tudományokban. Mint olly munkában, mellynek célja mindennemű hasznos ismereteket minél több olvasóval közölni, a' tárgyak' választását köz érdek határozza, valamint köz értelmesség — mennyiben a' dolgok' mivolta engedi — az előadást. Tudniillik magától értetik, hogy a' philosophus az ideák' világa' ezer képeinek festésére, a' természettudós vagy technolog számtalan tárgyai' elnevezésére, a' mathematicus a' mennyiségi viszonyok' megjelelésére, stb, az élet' nyelvében nem lél elegendő formákat; 's fárasztó pályáján méltán várhatja az olvasótól hogy, midőn vele gondolatokat, ismereteket közöl, ez, elfogódott itélettel azoknak formáin ne akadozzon. Lehetnek ezek nem jók is; de hol van fejlődés hiba 's tétovázás nélkül? A' magyar tudós társaság, azt hivén és vallván, hogy ezen ügyben minden hatalmaskodó beavatkozás a' forrás' időszakában gátolja inkább az előmenetelt, mint hogy azt előmozdítaná: mikép egyebütt, úgy a' *Tudománytárban* megjelenő ere-

deti értekezések' vizsgálatában is leginkább azok' *belső* becsét véteti tekintet alá 's azt is egészben, 's időnk 's körülményeinkhez képest.

De minthogy 'a' cél nem az, hogy a' mit adunk, eredeti, hanem minél hasznosabb legyen; út nyílik a' célirányos választatu utándolgozatoknak, vagy egyenesen más nyelvekből kölcsönzött munkáknak is, mellyek' választása 's készítése a' szerkeztetőre levén bízva, ezekről ő felel, érdem' és nyelv' tekintetében, az academia 's a' közönség előtt.

Az értekezésekhez, mellyek a' Tudománytár' főrészt teszik, *Égyes közlések* cím alatt bibliographiai 's egyéb mindennemű, a' tudományokat 's művészeteket, tudósokat 's művészeket, 's illyetén intézeteket illető tudósítások járulnak. Ezen rész egyenesen a' szerkeztető' gondjai 's felelőssége alá van rendelve.

Midőn a' szerkeztető e' rövid alaprajz' értelmében, mellyet az academia szabott elébe, az első kötetet szárnyra bocsátja; azon buzgó ohajtással kíséri utait, hogy a' cél, mellyet vele a' nemzet' intézete érni akar, a' tud. társaság' kebelén belül és kívül levő irótársai' munkás segédelmével, 's önnön iparkodásai által, szerencsés legyen minél jobban megközelíteni.

Pest, junius' 23d. 1834.

Dr. Schedel Ferencz,

mint a' Tudománytár' szerkeztetője.

T A R T A L O M.

ÉRTEKEZÉSEK.

	<i>Lap</i>
A' PHILOSOPHIA' TÁRGYA', célja' és hasznainak fő vonalai.	
KÁLLAY FERENCZ.	3
LANDER' FÖLFEDEZÉSEI Afrikában a' Nigieren, Angolból.	
TASNER ANTAL.	46
FRANCZIA KÖLTÉSZET a' XIX. században. Francia után.	
CSATÓ PÁL.	77
AZ ERŐMŰVEK' alkalmazásáról 's munkatételeiről.	
GYÓRY SÁNDOR.	90
TÖRVÉNYHOZÁS' ÉS ERKÖLCSÖK' kölesönös hatásaik a' régi népeknél. Ampère után, I. cikkely. Kelet. JAKAB ISTVÁN.	107
ZAMBONI' ÖRÖKMOZGÓJA	CZAMBERT JÁNOS. 139
Észrevételek	GYÓRY SÁNDOR. 144
AZ ARABIAI BEDUINOK és Wahabiak. Franciaából.	
PETROVICS FRIDRIK.	147
A' TAPASZTALATI LÉLEKISMERETBŐL lehozott széptudomány.	
NYÍRY ISTVÁN.	162
A' FÖLD' THEORIÁJA Ampère szerint....	SCHEDEL FERENCZ. 182

VEGYES KÖZLÉSEK.

FÖLFEDEZÉSEK. A' délsarki szárazföld.....	199
JEVELEZÉSEK. Petrovics' két levele Berlinből	209
RÉGISÉGEK. A' nagyszombati codex 1490—1527.	
LUCZENBACHER JÁNOS.	216
A' müncheni magyar codex 1466. FEJÉRVÁRY MIKLÓS.	235
Magyar nyelv' udvari divata	CZECH JÁNOS. 235
MAGYAR NYELV' ÜGYE. Howtham, I. 236. Verőczében	236
NÉPNEVELÉS. Beke Kristóf' nézete 's alapítványa 237. Marczibányi Lajos' kérdése, érdekelve	239

VI

	<i>Lap</i>
JUTALMAK. A' magyar tudós társaság' folyó jutalmai	239
Marczibányi Lajos' jutalomtétele	239
A' Marczibányi-intézet' 3d. jutalomosztása.....	240
ALAPÍTÁSOK. A' magyar tudós társaság' pénzalapjának legújabb növekedései.....	243
MŰVÉSZETEK. Játékszín (magyar) 242. Festészet 244. Szobrászat. 244	
A' m. tud. társaság' könyvtára' gyarapodásai (hivatalos cikkely). 246	

T U D O M Á N Y T Á R.

ELSŐ KÖTET.

T U D O M Á N Y T Á R .

E L S Ő K Ö T E T .

A'

PHILOSOPHIA' TÁRGYA', CZÉLJA' 'S HASZNAINAK FŐBB VONALAI.

Legbecsesb, egyszersmind legnemesebb tulajdona az embernek lelke' gondolkodó ereje, melly vizsgálati uton képzeteket tud kiformalni, hogy azok által bizonyos ismeretekre eljuthasson.

Ha a' képzetek' természetét mélyebben kezdjük bontogatni, úgy találjuk, hogy azoknak nincs magokban semmi értékök, azaz más szókkal: *adat nélkül nincs, nem is lehet képzet.* Az első adat maga az *ember*, ki képzeteket formál, a' második adat a' *világ*, melly tárgyakat nyújt a' képzeletre, és már e' két adat tulajdonkép a' képzetek' tárgya, vagy is ezek, a' képzeletek' lehetséges voltára multhatatlanul szükséges praemissák.

Minden bölcselkedésnek kezdete, folyamatja és vége az *ember'* és *világ'*, mint két főadat' körében fognak, mert maga a' bölcselkedés is szélesebb értelemben csak képzelet, adat nélkül fel nem állható; még világosabban kimondva: minden bölcselkedés csak képzeletes gyakorlása az *erőnek*, melly az adatban, úgy mint az *emberben* lappang, minden bölcselkedés csak kifolyása vagy consecariuma az ember- és világlétnek, ugyan azért a' *létel*, *adat*, *valóság*, *tárgy*, *dolog*, *materia*, magasb értelemben egy jelentéssel

Megjegyeztetik, hogy a' szerzőnél *okosság* = ratio, *előterjesztés* = representatio, *idomítás* = perfectio, de cselekvő értelemben. A' szerk.

biró nevezetjei csak a' két alapszernek u. m. az *embernek*, a' *világnak*, valamint más részről képzeleteinkre tekintve, az *okoskodás*, *bölcselkedés*, *eszmélés*, *gondolkodás*, *elmélkedés*, *phantasia* az alapszeres erők' munkálatainak kitüntetése rokon értelnü szók által, melylyek, mint az árnyék a' testet, tünemény gyanánt kísérgetik a' valóságot; ekkép a' szóval értesítés vagy *beszéd*, az írás vagy *könyv* csak képzeleteink' reflexei, hasonlók a' nap' visszasugárzataihoz, mellyek annak bájoló melegét sajdítatják velünk, de lehunyta után eltűnnek a' sugárzatok is láthatárunkról.

Hogy adat vagy tárgy nélkül nem lehet képzelet, eldönthetetlen igazság, mert az ismeretre való utat a' tárgyakról való képzelet töri fel, ha nincs tárgy, képzelet sincs, ha nincs képzeletünk, ismeret sem támadhat bennünk, mert akár különös, akár közönséges ismereteinkkel átellenben bizonyos tárgyaknak kell állani, mellyek azoknak megfeleljenek, ¹⁾

¹⁾ Kant (Kritik der reinen Vernunft. Riga 1787. lap 29.) mondja a' többek közt „az emberi ismeretnek két tőkéje vagy kútfeje van, mellyek tán egy közös, de tőlünk nem ismert gyökérből erednek; u. m. az *érzékiesség*, és az *ész*, az első tárgyakat nyújt, a' másik azokról gondolkodik. Az első tehát feltétel az ismeret' kiformalására, azért a' transcendentalis aestheticát tette első résznek a' transcendentalis philosophia' alaptudományában, melly szót Baumgarten hibásan használt az izlés' criticája helyett. A' régieknek nagyon is ismeretes volt az emberi ismeret' felosztása két részre, u. m. *αιθητα, και νοητα*. Más helyt (lap 87. 95. 106. 118.) még bővebben kifejti magát mikép lehetséges az embernek ismeretre jutni, mondván *aestheticai*, és *logikai* elemek a priori megkívántatnak az emberben, hogy az adatokból magának ismeretet formáljon, az adatok' ismerete nála a' *tünemény*, mire a' feltételek, (hogy t. i. a' tüneményt megismerhesse) transcendentalis aestheticai tekintetben az *érzékiesség'* formái *idő* és *tér*, transcendentalis logikai tekintetben az *analyticai* schémák, vagy *categoriák*, máskép a' négy állató (*constitutivae*) észfogatok u. m. a' *mennyiség*, *mineműség*, *vi-*

sőt még az álom' játékaira, ábrándozásokra is ismeretes tárgyak szolgálnak alapúl, 's bár mi tarkabarkák légyenek is azok, de a' lehetetlenség' határain túl nem hághatnak, vagy is a' phantasia nem teremthet magának olly képeket, mellyeknek tárgyait a' valóságban fel nem lehetne találni.

Minden mythologiai képzetek valóságos tárgyakat tükröznek vissza. A' *sphinx* és *phoenix* madarak, a' *syrenek*, *furiák*, *harpyák*, *sylphek*, *daemonok*, 's *Olympus'* minden lakói emberi vagy más állati formákban tűntek fel a' képzeletben a' szerint, a' millyen ismeretök volt a' nemzeteknek embertársaikról és a' világról; 's bár mi arabesk formákba rakogatta is egybe azokat phantasiájok, de az egyes részek mindig csak tapasztalati ingredienttiák voltak, 's nincs is nyom arra, hogy a' jeges tenger mellett niluslovak, 's Egyiptomban medvék lettek volna valaha tiszteletben, mert a' lakosok' tömegének ez állatokról nem volt tapasztalati ismerete, azért látás nélkül a' tárgyat sem képzelhették magoknak.

Xenophanes, ki az Eleaticusokban első metaphysicai iskolát alkotott, félezer évvel Krisztus' születése előtt kimondta már nyilván, hogy az aethiopiaiak azért festik isteneiket feketéknek, horgas orral, mert magok is ollyanok, és az állatok is ha festeni tudnának, isteneiket a' magok' formájára festnék. ²⁾

szony, és mód. Egyébütt is az *ész* vagyis az *ember*, mindenütt a' *tünetnynek* vagy világnak átellenbe teszi, 's az ismeret' származhatását a' két uton (megtekintés és fogatok) úgy fejt ki, hogy mindenütt a' két főadat: *ember* és *világ* egymás mellett járnak. Lásd lap 298 is a' fogatok' logikai formáiról tárgy nélkül.

²⁾ Lásd Bayle Dictionnaire Historique et Critique; artic. *Xenophanes* remarque B. és Ritter Geschichte der Philosophie Hamburg 1829—1830. ki felhossa azon görög versét is, mellyben mondja, hogy csak egy isten van, ki egy halandóhoz sem hasonlított lélekben és testben. Megjegyzésre méltó még

Ember és világ levén a' két fő adat, az lehetne még a' kérdés, hogy *honnan tudhatom az ember' és világ' lételét? 's bizonyos-e mind a' kettőnek ez a' lételes valósága? hát e' két valóságon kívül van - e más valóság? vagy nincs? végre mi a' valóság? lehet - e azt megismerni teljes mértékben?*

Hogy e' kérdések' megfejtésétől függ az egész philosophia látni való, mert ha nem tudom megmutatni van-e létel? és mi az? ha nem ismerem a' valóságot, úgy philosophiai tekintetben azt sem mondhatom, hogy én vagyok, rajtam kívül világ is van, hogy tudok magamról és a' világról gondolkodni, vagy valamit megismerni.

Sok erőlködés és gyakorlat kivántattak meg, míg az emberek *tudományra* szert tehettek, olly tudományra, mellynek részei egybefüggnek, az egész tiszta világos elveken alapúl, 's külső formája a' belső értékkel öszvehangzásban áll, ⁵⁾ Az empiricai zavaros

az is, hogy Afrikában ma is Bornu körül a' *Schuwa* népsas orrú, nagy szemekkel és szép kezekkel bir, mint Clapperton írja, hozzá tevén azt is, hogy ez a' nép Afrika' éjszaki lakosaihoz semmit nem hasonlít, hanem indiai, kezdetben Egyiptomba költözött cigányokhoz hasonló törzsokfaj. Lásd az Afrika' belső részeibe való utazások' kivonatát, *Jahrbücher der Literatur*, 1832, B. LVIII. lap 52—60.

- ⁵⁾ Kant (Kritik der r. Vern. a' bevezetésben lap XXIII.) tiszta képét adja a' tudományban megkivántató harmoniás egységnek, mire különösen a' vizsgálódó okosság törekszik, melly a' hely' hosszasága miatt itt nem közölhető: majd ugyan csak felhozott munkájában (lap 673) szól a' tudományos systema' alakúlhatásáról, a' mit eredetileg közölni azért is szükségesnek tartok, mert legközelebb Vollgraff ezen a' nyomon indult el, mikor a' meztelen vagy empiricai, (máskép chaosz) a' grouppírozott és a' systemás tudás közt meglévő különbségeket kijelelte. Kantnak ezek a' szavai: „Übersehen wir unsere Verstandes-Erkenntnisse in ihrem ganzen Umfange, so finden wir, dass dasjenige, was Vernunft ganz eigentlich darüber verfügt und zu Stande

folyamú tudás még nem tudomány, nem az a' group-pírozott vagy töredékekből álló tudás is, mert tudományos alakot csak az olly tudás ölthet magára, mellynek materiás értéke vizsgálati uton minden oldalról ki van már tapogatva, azért a' systemás egyszerű formát magán elszenvedheti, a' tudományban uralkodó belső egységet, elzártságot, elvekből következtetést értelmesen kitünteti. Volgraff az illy tudomány' materiás értékét *erkölcsi elvnek* nevezi, hasonlítván ezt az ezüst folyamhoz, mikor az, az olvasztó kohóban salakjaitól megválva tiszta ezüst cseppekben fénylik szemünk eleibe. ⁴⁾

A' philosophia már az, melly legszorosabb értelemben megérdemli a' tudomány nevet, mind azért, hogy az észtudomány levén első szülöttje az égnek, melly a' tudásnak lehetséges voltát, foglatatát, és határait kiméri, és így materialis értékü, mind azért, hogy a' tudásnak a' vizsgálatok' tömegéhez képest tudományos formát alkot, és így a' rendszer' architectonicájára vezet.

Ha már a' felebb kitett fontos kérdésekre felelni kell, azt kérdem legelőbb is magamtól: mi kényszerít engem a' feleletre? vagy tartozom-e magamnak olly kérdéseket feltenni, mellyekre tán felelni sem tudok? valljon ez a' magammal való tanácskozás nem merő csa-

zu bringen sucht, das *systematische der Erkenntniss* sey; das ist, der Zusammenhang derselben aus einem Princip. Diese Vernunfteinheit setzt jederzeit eine Idee voraus, nemlich die von der Form eines Ganzen der Erkenntniss, welches von der bestimmten Erkenntniss der Theile hervorgeht, und die Bedingungen enthält, jedem Theile seine Stelle und Verhältniss zu den übrigen a priori zu bestimmen. Diese Idee postulirt demnach vollständige Einheit der Verstandeskennntniss wodurch diese nicht bloss ein zufälliges Aggregat, sondern ein nach nothwendigen Gesetzen zusammenhängendes System wird.“

⁴⁾ Allgemeine Literatur-Zeit. vom Jahre 1831. lap 226. februari füzetében megolvashatni Vollgraff érdekes előadását.

lódás-e? 's utoljára azt sem tudom, hogy valljon én *En* vagyok-e? vagy általán fogva van-e nekem lételem? külön lételem, biztosító lételem?

Sextus Empiricus maga írja egy helytt, hogy a' mit írt, maga sem hiszi, vagy arról is kételkedik; hanem mint historiai jeleneteket úgy adja csak elő a' philosophemákat ⁵⁾.

Illy határozatlan állapotban maradás, kivált sokára, türhetetlen, mert valami készlet az abból való kilépésre, de azt sem tudom még kiléphetek-e e' bizonytalan állásból? vagy ha kiléptem, nem esem-e viszont régi helyemre vissza?

Ime' mind ezek a' kérdések megfordulnak fejemben, mikor az ember' és világ' létéről gondolkodom, igyekeztvén megfejteni a' *való'* természetét.

A' böleselkedésnek Krug szerint három fő momentumai vagynak, u. m. 1ször az *abstractio* és *reflexio*, 2ször, a' *maga-megismerés* vagyis *magával számvetés*, 3ször, a' *maga-kielégítés* vagyis a' *belső béke*, 's ezzel nyitja fel mintegy a' philosophiához vezető utat. De ha azt kérdjük Krugtól: honnan tudja mind ezt, más választ nem ad mint azt: „Az öntudat az alap, én vagyok, rajtam kívül is vagynak dolgok, azokkal egybeköttetésben állok, e' három főponton fordul az egész meg, miért a' meggyőződés kezeskedik, a' mi közvetlen tudás, azért más tudásból ezt a' tudatot lehetetlen következtetni. ⁶⁾

Látni való ebből, hogy az adott felelet oda megy ki: tudom mert tudom, látom mert látom, mondom mert mondom; valamint látni való az is, hogy Descartes *Cogito ergo sum*, Fichte *A aequale A* szavakban ezt már elmondották, és Kant is ezen túl menni nem tudott. ⁷⁾

⁵⁾ Lásd Timon Sillographusról való értekezést: Acta Lipsiensium academica. I. T. I. 66. Leipzig 1723.

⁶⁾ *Fundamental Philosophie* von Krug. Wien 1818.

⁷⁾ Kritik der r. V. az előszóban lap XLI mondja az *én és nem én* előterjesztés-módjáról: „Das Wie? lässt sich

Van hát az emberi észnek is egy bizonyos határvonala, mellyen túl nem léphet, és ha még is azt akarná tenni, önerőtlenége miatt régi állásába vissza-sülyed. Ezen határvonalat az embernek közelebbről a' világhoz, távolabbról az istenhez való aránya határozza el, mi szerint a' philosophiának tárgya is e' három szempont alatt: ember, világ, isten ki van merítve.

Kant ugyan a' philosophiának két tárgyat szabott ki, a' természetet és szabadságot, de ő is az erkölcsi szabadságnak kútfejéül az istent vette, ki, mint feltétlen fő valóság eredeti oka a' két fő adatnak, úgy-mint az embernek és a' világnak. A' philosophia' históriája is azt bizonyítja, hogy eleitől fogva a' bölcselkedők a' már kijelelt három szempont körül forgolódtak, de sokszor a' philosophiának tévedésből többet tulajdonítottak, mint a' mit annak tömege az emberi okossághoz mérve megbírhathatna, 's ezen az úton következett az is, hogy némellykor az édig magasztalták, másszor a' földig legyalázták a' philosophiát, a' mint az idő' szelleme szerint az okosságot vagy istenesíteni vagy baromi szolgaságra levonni akarták. ⁸⁾

hier eben so wenig weiter erklären, als wie wir überhaupt das Stehende in der Zeit denken, dessen Zugleich-seyn mit den wechselnden Begriff der Veränderung hervor-bringt.“ (Vesd össze. I. 145 is).

⁸⁾ Az úgy nevezetett naturalisták közül többen e' hibába estek, a' francia revolutio' történetei is Robespierre-ben megigazolják a' dolgot, 's azt lehet mondani, hogy Lucretiusnak Epicurusról elmondott versei mint megannyi jel-szavak voltak az istenesített okosság' vezérszázlóját követőknél.

Humana ante oculos foede cum vita iaceret
In terris oppressa gravi sub religione

— — — — —
Primum graius homo mortaleis tollere contra
Est oculos ausus primusque obsistere contra:
Quem nec fama deum, nec fulmina, nec minitanti
Murmure compressit coelum, sed eo magis acrem

A' közép utat eltalálni, és így a' tulságokat kikerülni valamint a' philosophálásban úgy az életben is legnehezebb dolog. Így látjuk a' legujabb időben is Hegel' iskolájában azt az excentricitást, melly szerint a' philosophia' tárgyát minden más tudományok' egészének, vagy is a' tudományi tagrészek' totalitásának jelelte ki, holott az emberi tudomány általános igazságra (veritas absoluta) soha sem tehet szert, mert az az

Virtutem irritat animi, confringere ut arcta
Naturae primus portarum claustra cupiret.

Quare religio pedibus subiecta vicissim
Obteritur, nos exaequat victoria coelo. (L. I. v. 63).

Illy értelemben mondta azért Bayle Péter a' philosophiával visszaélésről e' nevezetes szavakat el: „A' philosophia hasonlít azon rágó (corrosivus) porokhoz, mellyek minekutána a' seb' rohadt husait megemésztették, az eleven husba kapnak, azt a' csontokig kiszáritják, 's a' velőig hatnak. A' philosophia először a' hibákat czáfolja meg, de ha meg nem gátoltatik, az igazságot ostromolja, és ha phantasia' kényire eresztetik, annyira megy, hogy nem tudja hol van, vagy hol nyugodjék meg. Ezt az emberi elme' gyengeségének, vagy pedig annak praetendált erejével való visszaélésnek lehet tulajdonítani. Szerencsére, vagy is inkább isteni gondviselésből és rendelésből kevés ember van, ki erre az állapotra juthat.“ *l. Dict. crit. artic. Acosta.* Augustinus kevesebb szókbán csaknem hasonlót mondott el: *Insania ista paucorum est; sicut enim magna pietas paucorum est, ita et magna impietas nihilominus paucorum est* (sermo X-us de verbis Domini). Nem kisebb visszaélés, 's azért tévelygés, az ellenkező eset is, mikor az okösságot szolgálai rabságba verni, 's mintegy Iebilincselni kívánják. Ismeretesek Luther' és Seehofer' elvei de servo arbitrio, mellyek az embert machinává tették, 's mellyektől a' szelídebb Melanchton kénytelen volt elállani (l. Ströbels *neue Briefe zur Literatur, besonders des 18ten Jahrhunderts.* B. III. St. 11. Nro IX. és Winter *Geschichte der Schicksale der evangel. Lehre in und durch Bayern.* I. B. lap 73). Néha tévedés, néha hamis czélzások az illy nemtelen igyekezet' rugói, mellyek által az emberi méltóság lealacsonyí-

isteni okosság' birtokában van; azért minden emberi tudomány csak subiective határozthatatik el, minél fogva az külön mezőkre elágazik, melly ágazatok egymás mellett is elveikre és az ismeretmódokra tekintve egymástól függetlenek.

A' philosophia' tárgyának és érdekességének characterere abban áll, hogy az okosság szemlélőleg (a priori) vizsgál, 's ezen az úton philosophiai ismereteit tudományos alakba önti; ellenben a' tapasztalati tudo-

tatik. A' szabadság, azt mondja Kant, a' cselekvő okosság' postulatuma, melly törvényt ad, tehát annak teljesítésére szabados engedelmet kíván. Az okosság' autonomiája egybe van kötve az akarat' szabadságával, melly az *embert* megkülönbözteti a' *dologtól*. A' *személy* a' szabadság' subiectuma, a' *dolog* pedig annak obiectuma (tárgya). A' személy meghatározhatja létének célját, vagy is a' személy önczél (*αυτοτελής*), az obiectum ezt nem teheti; a' *dolog* tehát csak eszköz idegen célra (*ἑτεροτελής*). Valamint tehát az autonomiából kerekedik ki az *autotelia*, úgy lesz a' heteronomiából, *heterotelia*. Az emberi méltóságnak itt a' kútfeje, mellynek nincs ára mint más dolgoknak, nem relativ, hanem absolut a' *becse*, mert csak a' dolgoknak van relativ becsük, az emberek absolut becsűek.

Sokat lehetne még a' kifejeelt nemtelen igyekezetről szólni, de elég legyen történeti adatkép megjegyezni, hogy már Tacitus és Seneca boszankodva keltek ki az ellen. Az elsőnek ezek a' szavai: „Libros per aediles cremandos censuere patres, sed manserunt occultati et editi. Quo magis socordiam eorum irridere libet, qui praesenti potentia credunt exstingui posse etiam sequentis aevi memoriam. Nam contra *punitis ingeniis* gliscit auctoritas, neque aliud externi reges, aut qui eadem saevitia usi sunt, nisi dedecus sibi, atque illis gloriam peperere.“ (Annal. L. IV. C. 34).

Seneca (epist. 79.) írja: „Veniet, qui conditam et seculi malignitate compressam veritatem dies publicet, etiamsi omnibus tecum viventibus silentium livor indixerit. Venient, qui sine offensa, sine gratia iudicent. Nihil simulatio proficit, paucis imponit leviter extrinsecus inducta facies. Veritas in omnem partem sui semper eadem est. Quae decipiunt, nihil habent solidi.“

mány' tömegét maga a' tapasztalat határozza el, melly a posteriori vagyis érzékiség által eszközöltetik, azért a' philosophiai 's tapasztalati (empiricai) ismeretek, kútfejek által el vagynak már különözve; és soha a' philosophia ahhoz nem foghat, annyival inkább végbe nem hajtja, hogy a' tapasztalati tudást a' maga mezejébe átvigye, mert a' természetet és historiát szemlélődés' utján lételre hozni vagy össze rakogatni lehetetlen, a' minthogy azt már Kant a' Leibnitz monadologiájáról megjegyzette (Krit. d. r. V. lap 334 és 345). Ha tehát a' philosophia eredeti kútfejénél fogva minden tapasztalati tudománytól el van különözve, annak mind czélja mind haszna is más természetű, mint amazoké, mellyeket *positiv* vagyis *életbecsü* és *hasznu* pompás nevezetekkel szoktak ottan ottan felczifrázni, mintegy az által oda mutatni akarván, hogy a' tapasztalati tudományok felsőbb becsüek a' philosophiai tudománynál, melly a' vastag empiristák' értelme szerint nem hajt materialis hasznót.

Azonban *Ilyacos intra muros peccatur et extra*, mert ha szinte szemlélődési tudomány hullat is zsíros felhőkől arany cseppeket a' konyhába, bir az egy sokkal nemesebb gyökérrel, melly éltet és táplál minden materialis hasznót, mi nélkül az élet hasonló lenne a' kiszáradt fához, mellynek árnyéka alatt nem pihenheti ki magát a' fáradt utazó.

Hogy így és nem máskép van a' dolog, a' philosophia' czélja és haszna rövid előadásából ki fog tetszeni.

Szemlélő, azaz tiszta okossági tudomány lévén a' philosophia, annak más czélja nem is lehet, mint az alapszeres törvényeket kikeresni, mellyeken nyugosznak az okosság' munkálatai, 's midőn így az okosság önerejénél fogva megvizsgálta tulajdon erejét 's feloldozgatta munkálatainak vagy is az *adat' öszveségének* alkotó részeit (partes constitutivae) elhatván a' test' és lélek' öszveköttetésének utolsó rejtekéig, canonisálja észrevételeit azon tehetségeiről, mellyekből a' *gondol-*

kolás, ítélet, és okoskodás folynak, 's ekképen mintegy magára lesve e' hármas munkásságnak elvét, magát a' *lelkes valót* is megfogni és megérteni igyekeznek. Így cselekedett Kant, kiről Willers azt mondja „*Kant a posé des principes, est arrivé à des resultats inébranlables, qui resteront à jamais, comme des pointes cardinaux de la pensée, comme de phares brillans dans l'obscurité des recherches metaphysiques* (Essai sur l'esprit et l'influence de la reformation. Paris 1804 lap 275).

Azonban az okos valónak vágya nincs az által még kielégítve, ha csak a' functiók technicáját merítette ki, mert ha szinte az okossági vizsgálatnak ez az első canonja, ott még meg nem állapodhatik, mivel nyugvó pontot itt nem talál, már pedig az okos vizsgálat' természetére tartozik az egyszer elkezdett operatiót mind addig folytatni, míg fel nem leli az irányt, mellyhez a' lánczszemeket biztoson kötheti, melylyeket vizsgálata' körében magának fölfedezett.

A' mit Beneke mond „Nekünk véges valóságoknak nincs más philosophiai feladatunk, mint a' *valót* megtudni, 's ha kifáradtunk, újra elől kell kezdeni az emberiségnek azt meghatározni: mi a' tudás, mert az csakugyan eddig nincs kimerítve, mivel kimeríthetetlen, de azért az önerőt mindég megpróbáljuk, mert ez a' gyakorlás és más semmi sem a' *philosophia*“ ezeket a' szavakat, mondom, cum grano salis kell 's lehet érteni.

Ugyan is tagadni nem lehet, hogy minden *philosophia* az okosság' törekedésében áll a' *valót* megtudni, de azért hogy a' véges valóság ki nem merítheti a' tudást, nem következik, hogy abban elébb elébb nem hathat, valamint az sem következik, hogy az emberiségnek, ha kifárad vizsgálódásaiban, újra elől kell kezdeni a' munkát, mert ezen penelopei fonásmódnak ugy volta historiai uton sincs bebizonyítva, annyival kevésbé támogatatik az philosophiai okok által. Alól a' jegyzésben ⁹⁾ érinteni fogom, mit lehetne hi-

⁹⁾ Herder illy kérdéseket tett fel magának az emberi nem' tökéletesedésére nézve, mellyekre állítólág felelt meg:

storiai uton e' tárgyban elmondani, itt kifejtem a' philosophiai okokat azon értelem ellen, melly szerint az emberi miveltség és hanyatlás egymást váltogatva mint Castor és Pollux' csillagai kölcsönösen tűnnek fel, 's karikaforgást követnek.

„Az emberi nemzet javul-e erkölcsikép hajlandóságaiban és elveire nézve, az elveknek hajlandóságai' elrendelésére való alkalmaztatásban? indulatainak meggyőzésében, 's több nehezebb erények' gyakorlásában? A' dolgok' természetéből, az emberiség' lételeből, a' történetekből 's tapasztalásból lehet-e ezt állítani? Meggondolván az emberi nem' öszveszerkeztetését földünkön a' clima, hely, politica szerint, lehet-e észrevenni változást a' dolgokban országok, statusok, familiák 's characterek szerint? Hatalom, gazdagság, ösztön, indulat, vak hajlandóság mellett van-e felvilágosodott értelem, bölcsesség, jóság, még pedig az idő' mentével nevedő világossággal? Chronologia 's genealogia szerint egymásban függ az emberi nem, és előbb megy, de vajjon *dynamicice*, okoslag és erényesleg is?“

Bölcs Salamon, Lucretius és Lessing az emberi nem, állapotjának időszaki előmentét és hanyatlását (*revolutio periodica*) hitték; az első mondja a' többek közt *Predik. I. 9. A' mi volt, ugyan azon a' mi azután léssen, és a' mi lött, ugyan azon a' mi czután léssen, és semmin nincsen új dolog a' nap alatt.* Tacitus (*Annal. L. 3. c. 55*) kételkedőnek adja ki magát ime' szavaiban: „*Nisi forte in rebus cunctis inest quidam velut orbis, ut quemadmodum temporum vices, ita morum vertantur.*“ Ily formán fejezi ki magát Lucanus is *Pharsaliája'* második könyvében. Ellenben az ifjabb Plinius (*L. VI. Epist. XXI. p. 319. edit. Cellarii. Lips. 1693.*) az ellenkező véleményre látszik átmenni, midőn írja: „*Sum ex iis, qui mirer antiquos, non tamen ut quidam, temporum nostrorum ingenia despicio. Neque enim quasi lassa et effoeta natura, ut nihil iam laudabile pariat.*“ De mindenek felett Seneca az emberiség' előbbhatása mellett jelentette ki magát. „*Nunquam quidquam inventetur, si contenti fuerimus inventis. Quid ergo? Non ibo per priorum vestigia? Ego vero utar via veteri, sed si propiorem invenero, hanc muniam. Qui ante nos ista moverunt, non domini nostri, sed duces sunt. Patet omnibus veritas, nondum est occupata, multum ex ea etiam futuris relictum fuit.*“

Herder (sämmntl. Werk. zur Phil. VIII. Th. Stuttg. 1828. 12. Postszenien z. Gesch. d. Menschheit, I. 99—116) és Willers a' már említett könyvben sok philosophiai erősségeket felhordtak már a' tökéletesedés vagy is az emberiség' előhaladása' ügyében (systema perfectibilita-

Epistola 33. Még világosabban kifejezi magát Libr. VII. Quaest. c. XXXI. „Quam multa hoc primum cognovimus seculo, et quidem multa venientis aevi populus ignota nobis sciet, multa seculis tam futuris, cum memoria nostra exoleverit, reservantur. Pusilla res mundus est, nisi in illo quod quaerit, omnis mundus habeat.“

A' philosophus historicus' tiszte lenne az emberiség' történeteit megvizsgálván öszve is hasonlítani a' nevezetesebb időszakokat materialis és intellectualis tekintetben (erkölcsi vagy értelmi és testi jóllét); így historiai úton kimutatni, hogy a' tudományokban, jó erkölcsben, mesterségekben elébbhatott az emberiség. Hogy egy illy dolgozat nehéz feladás, kérdést sem szenved, mert vagynak az emberiség' történeteiben olly időszakok, mellyek az elébbiekhez képest homályosak, 's ugy látszik, mintha tartós napfogyatkozásban sínlettek volna. Csak a' közép vagy scholasticus időt veszem fel: mi távol áll az a' Pericles' és Augustus' századától? és még is ezen idő' homályán is csodálatosan fénylik keresztül az arabok' lelki míveltsége. Nincs még a' közönséges historia úgy megírva, hogy annak időszakai organumos életi szövetben kimerítőleg adnák az emberiség' rajzát. Bredownak megfordult ez a' szándék fejében, és igyekezett minden jó historicus lelkes életet önteni mivébe, de a' szakaszoknak és az egésznek nagyobb és kisebb biographiája olly formán mint azt Burnet és Herder sajdították, mind eddig még mesteri kézre várokozik. Mindenek felett kerülni kell az illy írónak, hogy tervet előre csináljon magának, melly szerint az emberi nemet valamelly vázban akarná előmutatni, mintha azt katonai ünnepélyes parádéra kellene felvezetni: mert zavarodásba fog esni, mihelyt a' míveltség' időszakait meg akarja határozni, és sokat fog haszon nélkül bajlódni, mi módon egyeztesse a' történeteket feltett tervébe.

Philosophiai értekezésemben „Az emberi nem' lelki tökéletesedéséről“ mellyet a' magyar tudós társaság helyben hagyott, de még eddig nem láthata világot, bővebben kifejtettem nézeteimet e' fontos tárgyban, 's néminemű

tis), mellyhez nem nehéz dolog többeket is adni. Ugyan is az okosság, mint felebb érintve volt, kívánja és erőlködik vizsgálatainak lánczszemeit valamely nyugvó ponthoz akasztani, vagy is az irányt kitalálni, hol az erőmozgások öszvefolynak. Ha szinte az okosság nem egyéb is mint szüntelen munkálkodó erő, melly tekintetben a' perpetuum mobiléhez hasonlít, de más oldalról az is bizonyos, hogy szüntelen munkálata által valamely célnak kell megfelelni, mert cél nélkül való munkálatot az okosságról úgy, mint okosságról fel sem lehet tenni, 's az egész dolog' sarkpontja végre is ott fordul meg, hogy az okosság vizsgálati úton találja is fel igaz célját a' maga munkálatainak, mellyet ha feltalált, a' philosophia' célja is el van az által határozva, mert a' kettő egy dolog.

Magában a' gondolkodás', itélet' és okoskodás' functiói nem egyebek erőmozgásnál, gyakorlatnál, ezek tehát nem tehetik a' philosophia' célját, 's Beneke' állítása azért nem is elfogadható, hogy a' philosophia nem egyéb mint erőgyakorlat a' való' fölfedezésében, melly mivel megfoghatatlan, az okosságnak, ha bele fáradt, újra elől kell kezdeni a' munkát. A' szoros vizsgálat azt mondja, hogy az okossági functiók mint tüneményi adatok csak egyik ágát teszik a' philosophiai vizsgálatnak, melly régóta a' logica' birtokában van, a' másik nemesebb ágát a' tüneményi adatokat okozó vagy szülő erőről való vizsgálat teszi, a' mi már

historiai felsőbb nemű adatokból, mellyeket hiven közlöttem, következtetéseket is tettem Herdernek philosophiai okokkal támogatott ime' szavainak igazsága mellett: „Az emberek meghalnak, de az emberiség örökre fennáll. Fő vagyontok, az erők' használása, 'tehetségeik' kimivelése közönséges megmaradandó vagyon, melly természetesen, az előmenetellel nevededik. — — — — A' föld' minden népeinek conflictusát könnyen gondolhatjuk, az alap rég meg van arra vetve. Hogy erre sok idő kell, nem lehet esodálni. A' természetnek semmi idő nem hosszú, semmi mozgás nem egybefont“ (I. c.).

psychologiai értékű, azért éltető characterénél fogva kimutatja czélját a' logikai functióknak, hogy az ember, ez a' tüneményes adat, elkezdvén egyszer használni okosságát, annak ariadnéi fonalán utat is találjon ki a' labyrinthusból, azaz magát, faját, és a' világot mint tüneményes adatokat az okosság' világitó fáklyájánál fogva analytical úton fejtsse meg, vagy is más szókkal *tegyen eleget az okosságnak*. A' philosophia' czélja felett való tévedezéseknek oka ott lappanghat, hogy a' véges valóságnak, millyen az ember is, természetéről majd sokat, majd keveset állítottak, nevezetesen annak észfogataitól, mivel véghe-tetlenre nem terjeszkedhetik ki, a' tökéletességet is megtagadták, holott ámbár igaz is, hogy az észfogatok korlátoltak, azaz mindent nem tudhatunk, mert az a' véghe-tetlen való' tulajdona, de más felől az is igaz, hogy az észfogatok tökéletesek lehetnek, mert azokban az okos valóság a' maga létének határait kiképezheti, törekedéseit tiszta irányok közzé veheti, a' miben áll végre is az ember' tökéletessége, melly nem egyéb, mint a' test által korlátolt léleknek hív másolata a' cselekedetek' világában.

Midőn Cousin azt mondja: „A' philosophiát nem szükség most csinálni, mert az kész, mivel ha kész nem volna, hiában is fáradszunk körül, 's ostobaság lenne most 1829ben dicsekedni az igazság' feltalálásával, melly körül már háromezer év óta fáradoztak a' legderekből elmék“ ¹⁰⁾ nagy igazságot mond, mert a' bölcsesség' köve rég fel van találva, az tudnillik, hogy az ember ismerje meg magát, természeti alakját, tulajdonait, a' világhoz való viszonyát tanulja ki, 's midőn így helyes ismérteket szerzett magának vizsgálati úton, cselekedetekben mutassa meg, hogy okos valósága' természetével harmoniában él, 's élete meg nem czáfolja okossága' ismereteit. Ebben áll tulajdonkép a' philosophia' czélja; mert az ember nem csupa

¹⁰⁾ Cours de l'histoire de la philosophie. 1829. I. 29.

vizsgálatra, hanem cselekedet végett is van az életre kihíva, az okosság mind a priori mind a posteriori ezt kívánja tőle.

A' socratica philosophiának különös érdeme van e' tekintetben az emberiségre nézve, mellyről írja a' többek közt Cicero „*Huius (id est Socratis) ex uberri-
mis sermonibus exstiterunt doctissimi viri, primumque
tum philosophia non illa de natura, quae fuerat anti-
quior, sed haec, in qua de bonis rebus et malis, de-
que hominum vita disputatur, inventa dicitur.*”¹¹⁾

A' philosophia' célja tehát, mint azt az okosság' utján felfedezhetni, nem más mint a' Socrates Γνωθς σεαυτον - ja (cognosce te ipsum), miért az egyiptomi temp-
lomokban is magos tükrök voltak felfüggesztve, hogy a' bemenő azokban mindjárt megláthassa magát, 's figyel-
metességét mindenek előtt magára fordítsa. Az élet szé-
lesebb értelemben már az a' cél, melly körül kell a'
józan bölcselkedésnek forgolódni, 's a' practica philo-
sophiának többé az ember mint tüneményes adat nem
szolgálhat tárgyúl, hanem úgy tünik fel elébe mint cse-
lekvő, szabad mozgású valóság, és ha a' philosophia'
vizsgálódó részében nem használt is az okosság tapasztalati
adatokat, annak cselekvői részében azokon alapítja munkálkodását, mert az élet' summája is nem
egyéb, mint illy tapasztalati adatok' gyűjteménye; 's
tulajdonkép az egész philosophiának tudományos theo-
riája az életben, máskép *praxisban*, vette eredetét, mert
a' praxis mindenben és mindenütt megelőzi a' theoriát,
amaz a' valóság, ez pedig okossági abstractum az első-
ből. Philosophia, mióta ember van a' világon, mindég
volt, mert az nem egyéb mint az okosság' eleven mun-
kálata az emberben, de maga a' philosophiai tuda-
mány későbbi származású, melly mint más egyéb tu-
dományok és mesterségek is, az emberi társaság' vi-
rágzó korából valók, tökéletesíthetők, mellyek mind
a' tapasztalat', mind az okosság' szabálya szerint az

¹¹⁾ Brutus, sive de claris oratoribus c. 7.

idomítást megszenvedik magokon. *Nihil est simul et inventum et perfectum* azt mondta már Crassus Cicerónál, *nec dubitari debet, quin fuerint ante Homerum poetae: quod ex eis carminibus intelligi potest, quae apud illum et in Phaeacum, et in procorum epulis canuntur.*

Ezen idomítás a' bölcselkedő léleknek elannyira természetére tartozik, hogy ha akárminemü akadály miatt is azt cselekedetben, mintegy az élet' zajos közepében nem tehetné meg, legalább gondolatban, beszédben, oktatásban, írásban igyekezett és igyekszik mindig ezen belső szükségnek eleget tenni, minél fogva a' philosophiának mint élettudománynak közelebbi czélja az *idomítás*. A' lélek' ezen idomításra törekvésének okát mint merő *practicumnak*, mellynek elágazásait az életben mindenütt lehet nyomonzni, ismét az okosságnak kell vizsgálati uton kifejtteni, 's az idomításnak mint *czélnek* olly theoriáját adni, melly ellen kifogás ne lehessen, különben antinomiába esnék az okosság, vagyis tulajdon törvényeit czáfolná meg, mellyeket magából kifejtett.

Az élet, szélesebb értelemben a' lehetséges tapasztalatok' tömege, az a' kiterjedt alap, mellyen a' reflexio elkezdí a' maga munkálatát az által, hogy az öszvehalmozott durva empiricai ismeretek' szabályozásához, nemesítéséhez fog, midőn a' tapasztalati észrevételeknek mennyiségét, minemüségeit, viszonyait, egybenfüggését mintegy lépcsőről lépcsőre ki tanulja, azokat osztályozza.

E' munkálatnak középpontja maga az ember, ki mind azt, a' *mi nem ő maga*, a' reflexio' természeténél fogva magához méri, vagy is a' viszonyos arányt, melly közte és a' dolgok közt van, kipuhatólja, számba veszi, egoisálja. Magában ez az egoismus ártatlan dolog, csak annak fattyu kisarjazása veszedelmes ¹²⁾ melly akár egyes

¹²⁾ A' mit a' tettetési hajlandóságról mond Kant: „Es giebt eine gewisse Unlauterkeit in der menschlichen Na-

emberben, akár a' társaságban akkor szokott létezni, midőn a' durva tapasztalati ismereteket az okosság reflexio' útján nem tisztázta még jól ki, azért inkább csak növényi tengés, merő érzékiség az élet, mint sem idomított, szabályozott ismeretű élet. Illy értelemben mondta Cicero a' durva tapasztalatról: *Experientia stultorum, quae magistra est*. Mikor Kant azt sürgeti, hogy a' tapasztalat' határán túl nem hághat ismeretünk, igaz van, de a' tapasztalat' határán belől lehet 's kell az ismereteket szabályozni, 's azok szerint mint az okosság kívánja az életet idomítani, mert a' philosophiának az életben van csirája, az egyedül az okos valót tárgyazhatja, nem a' természetet, mellynek nem parancsol az ember, hanem mint szükségesképen valónak csak engedelmeskedik. ¹³⁾ Az ismereteknek két kapuja (levén, ugymint a' természet: máskép a' tapasztalat, és az okosság: máskép a' reflectáló lélek, melly az ismereteket öszveköti, summázza, hogy illy módon új ismeretekre és igazságok' fölfedezésére történjön utat, a' philosophiai tudománynak szükségképen fel kell hágni az abszolútumig vagyis főtökélyig, hogy idomítást tehessen, és az ismereteket szabályozhassa.

Valamint a' természet szükségképen dolgozik az emberre, mellynek törvényei alól ki nem búhat, ugy az okosság' miveletje is benne kitörölhetetlen bélyegű, mert a' reflexio, ha nem akarná is az ember, kisebb vagy nagyobb mértékben feltámad benne, mihelyt a' természet' keze alá jutott, 's az élet' érzései kibontakozni kezdenek. ¹⁴⁾ Ezen második nemű szükség-

tur, die am Ende doch, wie alles, was von der Natur kommt, eine Anlage zu guten Zwecken haben muss" (Krit. d. r. V. I. 776.) az egoismusról is elmondható.

¹³⁾ Baco Verulamius' ismeretes szavai *Hominis imperium in res in solis artibus et scientiis ponitur. Naturae enim non imperatur, nisi parendo*. (Nov. organ. scient.).

¹⁴⁾ Kant (Anthropologie Königsberg 1798. I. 4.) a' szópós gyermekben már akadást tesz fel, midőn írja: „Az az észrevétel, hogy a' gyermek nem sír, nem mosolyog

gesképi adatnak, ugymint a' reflexiónak, természetére tartozik már a' foganatokból az okokra húzni következtést, az okozatokat mint meg annyi feltételeket egy fő ok, mint feltételetlen ok, alá rendelgetni, melly ezen merő reflexio' utján kikerekedett idealis lánczolásban teljességgel nem az első lánczszem: *non primus inter pares*, hanem *unum et totum*: mint az eleatica iskola kimondotta: $\tau\omicron\ \acute{\epsilon}\nu\ \tau\omicron\ \pi\acute{\alpha}\nu$ ¹⁵⁾ a' lánczfűzet' egyes

első évi negyedében, benne a' sértés és bántás képzetek kifejlését gyanítatja velünk, melly okoskodására mutat. "Az érzés' és reflexio' lépcsőinek kibontakozására legjobb példa Blumenbachnál a' *homo sapiens* egész Doctor Arbuthnotig, lásd *Beiträge zur Naturgeschichte*. Götting. 1811.

¹⁵⁾ Az eleatica' iskola' állítása $\tau\omicron\ \acute{\epsilon}\nu\ \tau\omicron\ \pi\acute{\alpha}\nu$ rosszul van így fordítva: *unum esse omnia*, melly fordítás egész más értelmet ad philosophemájoknak, mert a' $\tau\omicron\ \pi\acute{\alpha}\nu$ nem lehet *omnia* (t. i. entia) által jól fordítani, hanem a' *totum universum* vagy az egész fejezi ki igaz értelmét, miről a' tudományt kedvellőkre nézve érdekes lehet a' hálai tudományos ujságban (1833 Julius 115dik szám) kifejtett magyarázat. A' totum, vagy universum úgy különbözik az *omniatól* mint az egész a' *mindentől*. A' ki azt állítja: az egy az egész, mást gondol, és mond, mint a' ki azt állítja az egy minden, amaz ezt kizárja, úgy hogy az egész nem lehet minden. Az eleaticusok nem foglalták elveikbe be a' sok valóságos dolgokat (*omnia*), vagy legalább nem értették azokhoz, minthogy azoknak nem tulajdonítottak valódi létet ($\tau\omicron\ \acute{\epsilon}\nu\ \tau\omicron\ \pi\acute{\alpha}\nu$) hanem csak érzéki *tüneteknek*, vagy *tüneteményeknek* vették. Tudva van az is, hogy épen ez a' véleményes eleaticai megtekintete a' dolgoknak Zenónak alkalmat nyújtott arra, hogy a' dialecticát mint mesterséget, a' tünetet, 's minden tünet formáút mint nem valóságot megsemmisítsen, ellenben a' $\tau\omicron\ \acute{\epsilon}\nu\ \tau\omicron\ \pi\acute{\alpha}\nu$ -nak igaz létet szerezzen, 's e' philosophemát életre hozza. Már ez az állítás a' *végest, érzékileg észre vehetőt* magából kizárja, azért a' szokott szemrehányás nem illetheti az eleaticusokat, hogy a' véghetetlent öszvekeverték, identificálták a' végessel, mert okossági értelemben szabadon mondhatták ők, hogy az ő *egy egészők az isten*, mert nem állították azt *omnia esse deum*, a' mi meg van fordítva, mi szerint az irótoll is isten lenne.

szemeit öszvetartó, 's azoknak felbomolhatlanságokért egyedül kezeskedhető. A' fő valóról való idea Kantnál a' schema normativum, 's ő erősen kikél Plato' idealisált köztársasága mellett a' vastag empiristák ellen, kik abból nevetséget csináltak.

Ékes tollal, kitörölhetetlen vonásokban adja ő a' philosophiai idomítás' rajzát, mint kell azt az emberi társaságra 's annak előhaladására nézve venni, és érteni. „Szükséges legalább egy olly szerkezetről való idea, írja ez a' bölcs, melly szerint a' legnagyobb emberi szabadság törvényesen olly móddal alapítatik meg, hogy kinek kinek szabadsága a' másé mellett megállhasson (nem értvén ide a' legnagyobb boldogságot, melly úgy is magából a' dologból következnek). Egy illy ideát nem csak valamelly status' szerkezetének alaprajzában, hanem minden más törvényekben is vezéresillag gyanánt kellene követni, midőn kezdetben a' jelenlegi akadályokat nem kellene szemügyelet alá venni, mellyek talán nem annyira az emberi természet' szükségesképi szüleményei, mint a' törvényadás' igaz ideáival nem gondolás' okozatai. Nincs megszegyenítőbb 's bölcshez illetlenebb dolog, mint pórnépi módra a' tetszőleg öszveütköző tapasztalatra útasítani, a' mi nem is létezne, ha amaz intézeteket helyes időben ideák szerint tették volna, mellyeknek helyét durva tapasztalati fogatok foglalván el, a' jó czélt megsemmisítették. Mentől nagyobb öszvehangzásban állnának a' törvényhozás és igazgatás ezzel az ideával, a' büntetések annál ritkább jelenetek lennének, azért Plato okosan állítja, hogy tökéletes szerkezet mellett nincs szükség a' büntetésre. Jóllehet ez utolsó pont

A' logicát tanulni kezdőnek is tudni kell már, hogy a' tökéletes egyenlőség esetén kívül a' subiectum és praedicatum' megfordításának feltételetlenül nincs mindig helye, azért *deum esse omnia*, és *omnia esse deum* nem megfordítható, 's mit is jelentene *deum omnia esse*, ha az *omnia*, *multa*, *singula* szavakat felbonczolgatjuk? mellyek a' dolog' nevetséges voltára mutatnak:

tán soha nem teljesülhet is, de magában helyes és igaz az idea, melly a' maximumot teszi ideául, hogy az emberek' törvényes szerkezetét mentől nagyobb tökélyre fölemelhesse. Mert azt senkinek sem lehet és nem is kell meghatározni, hol van a' legnagyobb tetőpont, mellynél az emberiségnek meg kellene állapodni, és milly nagy legyen az a' mélység, melly az ideát szükségeskép elválasztja annak valósításától, mert épen abban áll a' szabadság, hogy minden kijelelt határponton túlhághasson.¹⁶⁾

Az idomítás főczélja levén a' philosophiának, annak alkalmaztatott' résziben tiszta erkölcsi elveket kell felállítani, mellyek pharus gyanánt világoljanak, mindenkit lelkiképen is megnyugtassanak. Ezen megnyugtatót máskép nem eszközölheti, hanem csak úgy ha idealisál, azaz kimeríti az okosság' természetéből mind azon észfogatokat, mellyeket a' tapasztalat' tárgyaiból gyűjtven, most már öszvekötésre, 's valamelly harmoniás egységi szempont alá huzásra váraкоznak. És már itt mutatkozik legfelségesebb problémája az okosságnak, az a' *dignus vindice nodus*, mi módon kelljen a' tüneményt, anyagot, az ideákkal, az okosság' törvényes kívánataival egyeztetni, a' természetet az ember' irányával, a' cselekedeteket elkölcsi elvekkkel úgy kiegyenlíteni, hogy az egységet és harmoniát öszverontani látszó dissonantiák' okai a' legnagyobb tisztaságban feltünjenek, és még is azoknak philosophiai magyarázata ideális úton, lélekn nyugtatást practice eszközöljön. Ez az a' kőszirtes út, hol a' philosophemák' nagy része hajótörést szenved, mert subjectiv tudásunk' természete korlátolt annyiban, hogy sem a' nagy világosságot, sem a' nagy sötétséget el nem szenvedheti, különben ha a' mindenséget tisztán felfoghatná, megszűnne az ember embernek lenni, hanem valamelly felsőbb rendű lelkek' categoriájához tartoznék, mint szinte, ha nagy sötétség nyomná,

¹⁶⁾ Kritik d. r. V. lap 374.

az okosságai erő nélkül való lények' valamelly lán-
czolatát tenné.

Minden érzőfogataink a' tapasztalati adatból csak a' *végest, mulandót, változandót, körülhatározottat, tárgyazzák*, midőn az okosság az ezekről való érzőfogato-
kat új ismeretek' származtatása végett egybe hasonlítja és öszveköti, rajtok meg nem állapodhatik, hanem az ellenkező fogatok' képzetére átmegy, melly úton az *állandó, változhatatlan, örökös, körül nem határozottnak* ideáját kiformalja magának, 's így mind az intellectua-
lis, mind a' természeti világban két polaritásnak hódol, mellyet Volgraff az ellentétel' vagy oppositio' elvének nevez, mi nélkül mi a' dolgokat meg sem foghatnók, vagy értenők. Ha az állati és növényi világban a' *hím* és *nő* nemek' az ugy nevezetett anorganicum vagy életművetlen világában a' természetnek a' *positiv* és *negativ* polaritásokról, reagentiákról érzőfogataink ki-
készülnek a' tapasztalati körben, úgy másfelől az értelem' vagy erkölcs' világában is a' *jónak, rossznak, erkölcsinek, 's erkölcstelennek, szépnek, rútznak, szeretetnek, gyűlölségnek* ideáit is az okosság folyamatba hozza, minekutána az azokról való ismereteit a' lélek' és test' ellenkező polaritásaihoz szabva, magának kitisztázta. Azonban a' *negativumok* p. o. a' *rossz, erkölcstel-
len, rút, gyűlölség* tudományos systemában nem lehetnek közvetlen czél, feladat vagy tárgy, mint nem lehetnek a' szép művészet' munkálataiban is, mert csak eszközök a' *positivumoknak*, mint p. o. a' *jó, szép, igaz* vagy is az *erénynek* megismerésére és felfogására, mellyek mintegy a' testnek szükséges árnyéklatai a' festésben; 's midőn Vollgraff azt mondja, hogy az igaz practica philosophia' mindenkori feladatja más nem volt, mint a' dolgoknak valóságát kitanulni és előadni úgy *a' mint vagynak a' dolgok*, nem pedig úgy mint némelly subjectiv érzések és okoskodások szerint kellene lenni, állítása megczáfolhatatlan, mert a' míg nem ismerem a' dolog' valóságát, addig tudományom sincs; az már azután más kérdés, hogy ha az okosság erre szert tett,

vagy is első tisztében híven eljárt, mit kelljen cselekednem? mert hogy cselekedni is kell valamit, épen olly szükségesen valóm' természetére tartozik, mint az ismeret-szerzés, a' kettőt egymástól nem lehet elválasztani, mert a' dolog' valósága az embert tekintve e' kettőből áll. Az idomításnak már mint philosophiai végeznélnak ki kell hatni az ismeretre szint úgy mint a' cselekedetre, mert a' kettő kölcsönös kapcsolatban áll egymással, és már e' két szempont alatt lehet a' hasznót kimutatni, mellyet vehet az emberiség a' philosophiából, mint idomító tudományból.

Ugyan is a' mi az ismeretet illeti, kitapogatja annak származását, módjait, tárgyát és határait, meghatározza a' tudásnak különböző neveit, 's azokból a' miket már megismert, következtetéseket tesz az előtte ismeretlen dolgokra, mellyeknek lehetséges voltokat és megfoghatóságokat a' hihetőség' bélyegeinél fogva osztályozza is. Minő fontos érdekű és nagy befolyású legyen az ismeretek' systematisálása nem csak tudományos szempontban, hanem a' közönséges életre nézve is, nem szükség bővebben fejtegetni, inkább figyelmet érdeklő dolog az, mimódon idomúlnak philosophia által az ismeretek. Minden isméret, mint felebb szó volt róla, két *adatot* tesz fel, u. m. a' *megismerőt* és a' *megismerhetőt*: az első adat az *ember*, a' második a' *világ*, de vizsgálati szempontban az első adat u. m. az ember magának subiectuma is, tárgya is, még pedig nemesebb de egyszersmind sokkal nehezebb ismereti tárgya, mint a' második adat, mivel ennek vizsgálatában semmi részre hajlás nem furhatja be magát (*subreptio*), midőn a' maga-megismeretnek hatalmas gátokat vet ellenbe az érzékiség, mellyeken az okosságnak keresztül kell törnie, a' mit csak philosophiai gyakorlottság által vihet végbe: honnan van az, hogy a' maga-megismeretet tették a' bölcsék a' philosophia' céljául, mert arra legnehezebb eljutni, 's a' ki arra törekszik, az a' maga-idomítás' terhes pályautjára szánta el magát.

Arra hogy valaki magát philosophiailag megismerje, gondolkodása' módját a' tapasztalati körülményekkel öszvehangzásba hozza, 's mintegy az életi feladatok' megfejtése által belsőkép kielégítse magát: sok, felette sok kívántatik; pedig a' philosophiának, ha igaz tudomány akar lenni, minden veleje ebben áll, nem pedig a' sophismák' koholásában, mellyet már Seneca imez szavaiban megrótt: *Philosophia non in remedium animi sed in exercitationem ingenii inventa* ¹⁷⁾. „A' philosophia, azt mondja Cousin, csak akkor bir étellel, ha jól vizsgál, és szorosan következtet, mindig a' józan okosságból kell kiindulni, és oda visszamenni. De ha szinte az okosság is a' kezdő és végző pont, a' philosophiai kifejlés nincs még azért meg benne, ezt a' vizsgálati munkálat szüli. A' philosophia nem más mint nagyban reflexio, a' tulajdon velebánás' módjainak kísérő társaságában, mellyek a' reflexióból methodust kerekítenek ki. A' philosophia kevésse több mint *methodus*, nincs talán igazság, melly egyedül a' philosophiáé volna, de minden igazság a' philosophiáé, mellyről csak az számolhat eltaglalás által. A' philosophia a' gondolkodás' legtökéletesebb kifejlése, melly abban tulajdon *formáját* megkapja, a' gondolkodásnak legnagyobb kiformalási processusa.“ ¹⁸⁾

¹⁷⁾ De Benefic. L. VII. C. 1. Megérdemlik Senecának következő szavai is a' közlést, mellyekben gonyolja azokat, kik azt hiszik, hogy az öszveszött font terminológiákban áll a' philosophia. „Invenissent forsitan necessaria, nisi et superflua quae si essent. Multum illis temporibus verborum cavillatio eripuit, et captiosae disputationes, quae acumen irritum exercent. Nectimus nodos, et ambiguum significationem verbis alligamus, deinde dissoluimus. Tantum nobis vacat? iam vivere iam mori scimus? Tota illo mente perpendendum est, ubi providere debet, ne res nos non verba decipiant. Quid mihi vobis similitudines distinguunt, quibus nemo unquam, nisi dum disputat captus est? res fallunt: illas discerne. Pro bonis mala amplectimur etc. (Epist. 45).

¹⁸⁾ Cours de l'histoire de la philosophie. T. 2. 1. 315.

Mikor arról van szó: van-e haszna, és mi a' philosophiának? szükségképen tudnom kell elébb mi hát a' philosophia? Ha mélyebben megtekintjük a' dolgot, úgy fogjuk találni, hogy annak realis elve az emberiség' természetében gyökerezik, melly szeret teremteni, és rontani, kívánván illy egymást váltogató munkálatokban a' maga mindenkori állapotját mintegy magának visszatükrözni. Azonban e' munkálat nem hat ki a' természeti világra, hol a' már készen levő materiákon csak *formát, helybeli arányt* hozhat elő az emberi munka, de újat nem teremthet, melly egyedül az anyatermészet' változhatatlan törvényének hatalmában áll; tehát így korlátolva érezvén magát az ember a' tapasztalati körben, az ideák' világában keres kárpótlást magának, hogy a' vele született teremtési ösztönnek némienemüképen eleget tehessen, melly fenségben megválva az anyagos világtól, szabadon gyakorolhatja lelki erejét. Így származhatott csak a' philosophia, ez az emberi lélek' munkásságának visszasugárzata, melly ront, tör, épít mind addig, míg az ember valami több nem lesz mint ember, míg a' materiás világ' korlátai közé szorítva küzködni kell neki a' természet' hatalmas törvényeivel. Azt a' titkot már: miért van az így, és nem másképen? megfejteni, a' mit Bayle *centrum oscillationis moralis*nak nevez¹⁹⁾, lehetetlen mostani állapotunkban, mire nézve a' philosophiának becse kezdetben már negatív bélyegü, a' mennyiben arra tanít bennünket, hogy az ember test által korlátolt valóság, mellynek ismerete i véghetetlenre nem terjednek ki, vagy jobban kimondva:

¹⁹⁾ „Si l'on connoissoit toute l'étendue de cette servitude, et le detail des loix de l'union de l'ame avec le corps, on feroit un livre sur les causes de la reciprocation contenue dans la reponse d'Esopé; un livre dis-je, qu'on pourroit intituler: De centro oscillationis moralis“ ou l'on raisonnerait sur des principes à peu près aussi necessaires que ceux de Mr. Hugens, et des autres philosophes qui ont traité de centro oscillationis, ou des vibrations des pendules. *Artic. Esopé R. J.*

ismerete túl nem hághat a' tapasztalaton, vagyis: csak azok realis ismeretek, mellyeknek az anyatermészet szolgál alapúl, de mi módon támadnak bennem az illy ismeretek, hogy' formálja ki azokat a' megtekintés észrevételek' és fogatok' útján, okosságon, általán fogva az *ön-tudat* hogy' származik, annak végire nem mehetek. Próbálták ugyan az emberek az utolsó csomózatot is feloldani, mert a' vizsgálat természetökre tartozik, 's a' philosopháló erő' szabados munkálatánál fogva, melly tőlök elválhatatlan, külökülönféle philosophemákat hoztak életre, gondolván azok által a' nagy jelenetnek, millýen az *ember* és a' *világ*, tiszta magyarázatára eljuthatni; de Icarusként a' magosságból, hová felvergődtek, visszabuktak mindig a' föld' színére, ön erejük nem levén, magokat sokáig fentartani a' levegői világban. Ha szinte hát a' philosophia első tekintettel negativ bélyegü is, a' mennyiben mindennek, mint az ember kíváná, általános tiszta tudására nem vezethet, de nagy fontosságú becsében azért legkisebb fogyatkozást sem szenved, sőt épen ezen oldalánál fogva practicai életre közvetlen befolyó hasznót hajt az emberi társaságnak, megtanítván az embereket arra, mi módon idomíthatják ismereteiket philosophiai vizsgálatok által, vezér fáklyáját kitüzött céljában felütvén, melly nem más mint az: „*Ember ismerd meg legelőbb is magadat, tanuld ki a' természet' törvényeit, 's mivel korlátolva vagy, tarts határt mindenben.*“ Tacitus, Agricola' életében mondja: *Retinuit quod est difficillimum in sapientia: modum.* Ez jelszó gyañánt szolgálhat mind azoknak kik bölcselkedésre adják magokat, mint a' vándor trójaiak a' kovakő' tüzét napfényre hozni akarják, hogy azoknak világító mint éltető melegsége által magoknak és másoknak is használjanak.²⁰⁾ Magában a' philosophiai tudomány, mint Cousin is írja, nem több mint az ismeretek' methodusa, azoknak foglalatát vagy velejét

²⁰⁾ „Quaerit pars semina flammae abstrusa in venis silicis.
Virgil. Aeneis L. 6. v. 1. 6.

magából viszi át a' gondolkodó ember a' tudományba, mellynek külső formája eleitől fogva különkülönféle systemás alakokba öntetett. Tágas értelemben el lehet mondani: minden ember philosophus, vagy legalább bizonyos környülállások között philosophus lehet, mert a' gondolkodás mindenkinek elválhatatlan tulajdona, de tudományos értelemben philosophusnak csak azt mondjuk, ki idomított ismeretekkel bir, 's okát tudja adni az ismeretek' lánczolatának, úgy szólván élő középpontja a' tudománynak, annak kezdetétől fogva egész a' mai álláspontjáig.

Illy értelemben (nem értvén most ide a' cselekedeti szempontokat) kevés számu emberre ruházhatni a' philosophus nevet, és mint más egyéb tudományokban úgy a' philosophiaiban is vagynak *optimates, seniores, potiores, iuniores* az értelembeli birtok' tömegéhez mérve a' dolgot. Nincs eltiltva senkitől a' philosophálás, mert azt az ember' szabadsága hozza magával, de a' ki egyszer arra szánta el magát, igyekezzék idomított ismeretekre szert tenni, a' tévelygésektől magát megóni, különösen azok, kik másokat vezetni és tanítani akarnak akár a' beszéd', akár az irás' pályáján, vizsgálják meg elébb ön erejüket, mit birhatnak el vállalk, és mit nem, mert a' mint Kant igen jól jegyzi meg a' philosophiai vizsgálódásokról, hogy azoknak többek közt az a' haszna: „hogy jóllehet az életben az ész' merő tapasztalati használatával is előmehetni, de még is ez úton nem érheti el az ember azt, a' mit philosophiai úton elér, t. i. az ész' használhatásának határait kiszabni, 's megtudni azt mi esik annak körén belől 's mi kívül? Mert ha az ember nem tudja megkülönböztetni, valljon bizonyos kérdések láthatárába esnek-e vagy nem, követelésiben és eszebirtokában sohasem bizonyos, azért a' mit elkerülhetett volna, mások által szégyenszemmel útasítatik vissza a' maga határába, mellyen szüntelen túl akar hágni, véleményekben és csalfa vakfényekben sülyesztvén el magát“²¹⁾

²¹⁾ Kritik der r. V. lap. 297.

Philosophiai ismeretekre szert tenni, közönséges bélyegű igazságok' birtokába jutni, 's azoknak okait elevenen érezni és tudni, mindig nehéz dolog volt: *pater ipse colendi haud facilem esse viam voluit* írja Virgil; és mivel minden tanulás csak vizsgálattal kezdődhetik, azoktól kik vizsgálnak tiszteletünket nem tagadhatjuk meg. A' vizsgálat' természete hozza azt is magával, hogy addig meg nem nyugszik, míg a' maga kielégítésére elegendő okot nem talál, az emberi társaság' alkatja pedig más felől azt a' jó következtést szülte a' többek közt, hogy az ember szereti más embertársával tudatni vizsgálatait, mivel a' gondolatok' közlésében és kicserélésében lelkes öröm várja a' csüggedhetetlen fáradozót, 's úgy szólván minden nehéz fölfedezéseknek nemes jutalma magában a' közlésben áll: azért a' philosophiának tudomány-tekinteti szempontban alapszabályai közé tartozik az is, hogy másoknak vizsgálatait új vizsgálat alá vegyük, egymást kölcsönösen és szelíden kihallgassuk, a' jobbat elfogadjuk, mert mint Tschirnhausen már rég megjegyzette: a' *lélek' nagyságára mutat ha az igazságot más' kezéből is elfogadjuk, legalább a' philosophiának ez a' legszebb gyűmölcsse.* ²²⁾

Illy szempontból indulván már, kifejtem bővebben is tulajdon nézeteimet a' philosophia által idomított ismeret' természetéről.

Mindenek előtt szükséges a' *gondolkodást* megkülönböztetni az *ismerettől*, az első inkább az *értelem' állapotját* tárgyazza. Mind a' kettőre kell valami *erőnek* alapúl szolgálni, a' mit ugyan közelebről nem ismerék, mert nem tapasztalat alá eső materialis dolog, de még is annak valóságos létire a' foganatból bizonyos következtetést tehetek *inductio'* útján, épen úgy mint a' természet' tudományában a' jelenetekből biztos következtést huzhatok a' természeti okokra, mellyek közelebről szültkék a' jeleneteket, p. o. valahányszor

²²⁾ Kritik d. r. V. p. 92, és 741.

a' Vesuv tüzet hány, vagy nagy földrengések esnek, bátran következtettek a' föld' gyomrában összevegyült electricitásra.

Mind a' gondolkodás mind az ismeret-jelenetek levén magasb értelemben az emberben, az azokat szülő és származtató ok' realitásáról emberileg szólva kétség sem lehet. A' philosophiai tudomány már az, melly feltagolván a' gondolkodás' és ismeret' egyes részeit, nem csak a' törvényeket kimutatja, mellyeket követ gondolkodó és ismerő tehetségünk, hanem arról is biztosít, hogy alaptalan tévelygésekbe el ne merüljünk, magunkat és másokat rá nem szedünk, ha a' philosophiai úton kikeresett és szabályozott gondolkodás' és ismeret' törvényei mellett híven megmaradunk.

Kantnál a' philosophiai ismeret, máskép okossági ismeret fogatokból, az észről azt mondja hogy akkor még csak tagadólag magyaráztuk meg ha azt mondjuk róla, hogy *az nem érzéki ismereti tehetség*. A' megtekintés (intuitio) érzékiség' dolga, azért nem is lehet az ész megtekintői tehetség (facultas intuitiva). Kant szerint két út van az ismeretre, u. m. a' *megtekintés* és *fogatok*' utja, tehát az ész' ismerete fogatok által megy végbe, a' mi nem megtekintőleg, hanem ítélőleg esik meg. A' megtekintések *affectiók*, a' fogatok *functiók*, a' functio alatt érti a' munkálati egységet, miellyél fogva az ész különkülönféle előterjesztéseket egy közönséges fogat alá rendel, a' fogatok tehát a' *gondolkodás' spontaneitásán* alapulnak, mint az érzéki megtekintések a' nyomatoknak magunkba érzéki elfogadhatóságukban (fogékonyság).

A' fogatoknak nem veszi más hasznát az ész mint hogy azok által ítél, úgy hogy az ész végre is nem egyéb, mint *ítéleti tehetség*.

Szükségesnek tartom még egy más helyét is közleni Kantnak, hol a' *repraesentatio*, *perceptio*, *sensatio*, *cognitio*, *corpus*, *notio* és *idea* szók' rövid értelmét adja, melly által a' kiképezett fogatoknak meg

felelő dolgot is könnyebben megérthetni, Descartes' tanácsa mindenkor helyt állván: „*nihil nos unquam falsum pro vero admissuros, si tantum iis assensum praebeamus, quae clare et distincte percipimus.*“²³⁾ Kant' lajtorjája így van „főnem (Gattung), az *előterjesztés* (repraesentatio), ez alatt áll a' *tudattal egybekötött előterjesztés* (perceptio). Az olly perceptio melly a' subiectumot mint állapotjának módosulását tárgyazza, vagy is arra vitetik: *ézés* (sensatio), az obiectivai perceptio: *isméret* (cognitio). Ez vagy *megtekintés* (intuitus), vagy *fogat* (conceptus), amaz mindig a' tárgyra vitetik, és *egyes*, emez csak közvetőleg vitetik olly jegy által a' tárgyra, melly több dolgoknak közönséges jegye lehet. A' fogat vagy *tapasztalati* vagy *tiszta*, és a' tiszta fogat már, mennyiben annak az észben van eredete (nem pedig az érzékiség tiszta képében), *notio*. Notiókból való fogat, melly a' tapasztalati lehetésen túl halad, az *idea* vagy okossági fogat.“²⁴⁾

Mások, mint Glatz is, a' *fogatot* a' tárgy' valóságának, az ismeretet a' tárgy' lételének megtudásában alapítják, de ez csak mesterséges megkülönböztetés, mert egyik a' másik nélkül nem eshetik meg.²⁵⁾ Biunde a' maga physiologiájában öszvefoglalja az ismerethen a' megtekintést, gondolkodást, a' szorosabb értelmű ismeretet, és az elismerést (Anerkennen), mellyek szerint belső tehetségeink felosztatnak. A' megtekintési tehetség, úgy mond kettős, egyik az *érzéki* másik a' *képzeleti erő*. Az érzéki megtekintésekre nézve nem igazán hiszik, hogy mi az ézés által csak a' materiáját kapjuk meg az előterjesztésnek, 's ezt a' materiát egy felsőbb tehetség u. m. a' képzeleti erő venné for-

²³⁾ Princip. philos. I. 42. Lásd még Meditat. IV. de vero et falso.

²⁴⁾ Kritik der r. V. lap. 376.

²⁵⁾ Versuch einer philosophischen Beleuchtung des Wissens und Glaubens. Leipzig. 1830.

mában, mert a' forma és materia csak a' mi abstrakciónkban van egymástól megkülönözve, a' valóságos világban egybe és öszve van növe. ²⁶⁾)

Ezen több oldalaslagi eddig fölhardott vítatások oda mutatnak, hogy az ember szükségesképen való kényszerítésnek van kitéve számot vétni a' maga ismereteivel, mihelyt a' philosopháló lélek felébred benne, 's igyekszik magának olly álláspontot kivívni, honnan az élet' fergetegeire belső nyugodalommal tekinthet le.

Felix qui potuit rerum cognoscere causas
Atque metus omnes et inexorabile fatum
Subiecit pedibus, strepitumque Acherontis avari. ²⁷⁾)

Felebb már érintettem valamennyire, mimódon készíti ki az okosság ellentételes elveknél fogva az *állandóról, változhatatlanról, örökösről, körül nem határozotról* való fogatait, mellyekből alkotja a' lelkes világot, átellenben a' készen talált materiás világgal, mellyből mintegy amazt kibontakoztatja, midőn magából kiszállván az abstractumok' körébe átlép. Maga ezen az átmeneteles uton járhatás azt bizonyítja, hogy az ismeret' birtokát a' *véges* vagy a' *materia* egyedül ki nem mérítheti, hanem az ismeret' egész valójához a' *végetlenről* vagy *lélekről* való fogatnak is oda kell járulni, különben a' tudás nem csak hiányos, de általánosan lehetetlen lenne. Úgy mint ember én végest nem gondolhatok végetlen nélkül, 's a' testről való fogattal a' lélekről való fogat is testvéresen tűnik fel bennem, amannak tárgya a' *materia coordinata*, ennek pedig a' *materia* vagy *vis coordinans*: e' kettő szüli az embernek mint embernek ismerete' totalitását, mert maga is nem egyéb mint ezen két elemből álló valóság: mint

²⁶⁾ Versuch einer systematischen Behandlung der empirischen Physiologie. Trier, 1831.

²⁷⁾ Virgil. Georg. L. II.

csupa materia nem gondolkodhatnék, mint merő lélek pedig valami más és nem ember lenne. Alterius hoc altera possit opem res, et coniurat amice (*Horác*). Az ellentételes elv, melly szerint a' dolgok' valósága értelmesen megfogható lehet, mint Vollgraff is tanítja nem új találmánya az észnek, Chrysippus azt nyilván tanította Gellius' tanubizonysága szerint, ²⁸⁾ Empedocles is Aristoteles szerint hasonló módon magyarázta a' dolgok' okait. ²⁹⁾ A' két elvről való tudomány napkeleten Zoroaster' idejéig fölvihető ³⁰⁾. Homerusnál Iupiter' küszöbe előtt két hordó áll, mellyekből a' jót 's

²⁸⁾ Adversus ea Chrysippus quum in libro *περι προνοιας* quarto dissereret, nihil est prorsus istis, inquit, imperitius, nihil insipidius, qui opinantur bona esse potuisse, si non essent ibidem mala. Nam quum bona malis contraria sint; utraque necessarium est *opposita inter sese et quasi mutuo adverso quaeque fulta nisu*, consistere. *Nullum adeo contrarium, sine contrario altero*. Quo enim pacto iustitiae sensus esse posset, ni essent iniuriae? aut quid aliud iustitia est, quam iniustitiae privatio? quid item fortitudo intelligi posset, nisi ex ignaviae oppositione? quid continentia nisi ex intemperantiae? quo item modo prudentia esset, nisi foret contra imprudentia? Proinde, inquit, homines stulti cur non hoc etiam desiderant ut veritas sit et non sit mendacium? namque itidem sunt bona et mala, felicitas et infortunitas, dolor et voluptas. *Alterum enim ex altero, sicuti Plato ait, verticibus inter se contrariis deligatum est. Sustuleris unum, abstuleris utrumque.* (Gellius L. VI. c. 1).

²⁹⁾ Aristoteles *Metaphys.* L. I. c. IV. elő adja Empedocles' értelmét, melly szerint ő a' barátságot (*φιλια*) és veszeke-dést (*νεῖκος*) vagy is jobban: a' szeretetet és gyűlölséget vette két fő elemnek, látván a' világban előforduló ellenkező jeleneteket, a' mellyekből a' *rend és rendetlenség, szép és rút, jó és rossz'* stb ideáit kiformalja az ember.

³⁰⁾ Bayle több czikkelyeiben, de különösen a' Manichaeusokról és Paulicianusokról tett jegyzeteiben hosszasan értekezik a' dualismus' dogmájáról, melly Áziában és Afrikában eláradt, őmaga az egység' systemája mellett harczol.

rosszat osztogatja. ⁵¹⁾ Ovid írja a' természeti elemekről: „Corpore in uno frigida pugnabant calidis, humentia siccis, mollia cum duris, sine pondere habentia pondus. ⁵²⁾ Seneca az egyiptomiakról jegyzi meg, hogy minden elemeket egyszersmind hím és nő nemeknek vettek. ⁵³⁾ A' sátán- és angyalokról való tudomány, mint a' physicában a' magához vonzó és eltaszító erő' utolsó rejtegeteikben is nem mást mint az ember' valóságát u. m. a' *testet* és *lelket* tüntetik szemünk elébe.

A' vastag materialisták, mint p. o. Spinoza is, próbálgattak mindent a' test' természetéből megmagyarázni, de a' kielégítő okkal maig is adósok maradtak, mert a' szabad akaratú cselekedeteket csupa mechanizmuson lehetetlen alapítani, valamint a' végheletlenről, változhatatlanról, más szóval a' lélekről, való ideáinkat eldisputálni nem lehet. Helyesen mondja azt Bayle, hogy minden philosophiai systema' jószágára két dolog kívántatik meg, először hogy benne az ideák világosak legyenek, másodsor, hogy a' tapasztalatnak okait is adják, azért ő a' spinozismus' gyengeségeit különös ügyességgel föl is fedezte, és megmutatta, hogy a' változhatatlanról épen olly tiszta ideái vagynak az embernek, mint a' változóról, ⁵⁴⁾, valamint az sem szenved kétséget, hogy mind a' természeti mind az erkölcsi világ' jeleneit csak

⁵¹⁾ Ilias' utolsó könyve V. 527.

⁵²⁾ Metamorphos. L. I. v. 18.

⁵³⁾ Quaest. natur. III. 14.

⁵⁴⁾ Tous les hommes ont une idée fort claire de l'immutabilité: ils entendent par ce mot un être qui n'aquiert jamais rien de nouveau; qui ne perd jamais ce qu'il a eu une fois; qui est toujours le même, et à l'égard de la substance, et à l'égard de ses façons d'être. La clarté de cette idée fait, que l'on entend très - distinctement ce que c'est qu'un être mobile: c' est non seulement une nature dont l'existence peut commencer et finir; mais une nature qui, subsistant toujours quant á sa substance, peut

úgy tudom magamnak helyesen megmagyarázni, ha a' materiával által ellenben egy nem materiás és így lelkes valóságot képzelek, mellyben mint ideálban az emberiség mind vizsgálati, mind cselekvői uton nyugvó pontját fölleli. Vádolták ugyan a' critica philosophiát is azzal, hogy kételkedésre nyit utat, nevezetesen Galuppi Kant ellen azt jegyzi meg, hogy a' kételkedők sem kívánnak többet mint a' mit ő megenged, mert a' tünemények' létét egy scepticus sem tagadta, hanem csak azoknak a' valósággal öszveegyezését hozták kétségbe, 's midőn Kant tagadja hogy a' valót meg lehetne ismerni, akár a' tüneményekben, akár a' tapasztalat alá nem jöhető dolgokban, akkor a' kételkedést a' legnagyobb pontra hágtatta fel, mert, mond Galuppi, nincs ismeret ha tárgy nincs, mellyet meg kell ismerni, 's az ismeret üres szó, ha nem valóságos tárgyak' ismerete. ⁵⁵⁾

Ez a' vád talán nagyon is kemény, mert Kant épen azért hozta életre a' critica philosophiát, hogy az ember ismerje meg magát elébb vizsgálati úton, 's győződjék meg arról, hogy tudománya korlátolt. Azt mondja ő egy helytt, és nagyon igazán: hogy csak úgy ismerhetjük meg a' természetet mint vagyunk, nem úgy mint nem vagyunk. Nem tudni még, mi mélyen fogunk behatni a' dolgok' természetének megismerésébe, mert a' fölfedezések mindig szaporodnak, de tapasztalaton túlhágva semmit sem tudhatunk a' dolgokról, az ideákból nem építhetünk világot, mert ideális vizsgálatok érzéki adatokra való vonatás nélkül üres formalitások, mint a' Leibnitz' monadologiája, mellyben ideákat azaz üres fogatokat kötött egybe, mellyek tul-

aquérir successivement plusieurs modifications et perdre les accidens ou les formes qu'elles a eues quelque fois. Diction. Hist. et Critique Art. Spinoza. Rem. N.

⁵⁵⁾ Közli Beneke a' kivonatot a' halai tudományos ujságokban 1832. a' toldalékban 14-dik szám alatt.

mentek a tapasztalaton.“⁵⁶⁾ Itt minden szó meg meg annyi *argumentum ad hominem*. Nem akarta ő a *valónak nem létét* megmutatni, a' mi olly lelkes erejü embernek mint Kant meg sem fordult eszében, hanem a' világi dolgokat, mint azok tapasztalat alá esnek, csak tüneteknek vette az ideálhoz képest, mellyet az okosság kiformal magának, minekutána az ész, a' tapasztalati tünetekből elkészítvén fogatait, azokat utolsó ráspolyozás, 's ha szabad mondani rafinirozás végett, az okosság' tribunálja eleibe vitte. — Nagy gyengeség volna azt feltenni Kantról (pedig sokszor megtörtént már) hogy az ő critica philosophiája pártolja a' csalódást, 's mindenről bizonytalanságban hágy, mert ő az ember' állása' pontját fogta legelébb is fel a' tapasztalati világhoz képest vizsgálati úton, 's midőn e' sphaerában sehol nyugvó pontra nem akadhatott, hol a' *valót* megismerhette volna, az okos vizsgálat' természete hozta magával, hogy a' tüneti adatokat, u. m. az *embert* és a' *tapasztalati világot* az erkölcsi világról való ismereteihez kösse az okosságnak, mellyek egyedül változhatatlan és közönséges bélyegü igazságok, a' valónak létéről kezeskedők, ha bár az emberi elme körülövezve a' tünemények' csalfa fényitől absolut tekintetek alatt nem foghatja is úgy a' mindenséget fel, mint az okosság kívánná.⁵⁷⁾ Nem mondta azt Kant, nem is akarta mondani, hogy tapasztalati ismereteink emberi módon véve meg nem állhatók, p. o. hogy a' tűznek

⁵⁶⁾ Kritik der r. V. Jap 334.

⁵⁷⁾ „Das Land des reinen Verstandes ist eine Insel, durch die Natur selbst in unveränderliche Gränze eingeschlossen. Es ist das Land der Wahrheit, umgeben von einem weiten und stürmischen Oceane, dem eigentlichen Sitze des Scheins, wo manche Nebelbank, und manches bald verschmelzendes Eis neue Länder lügt, und indeme den auf Entdeckungen herumschwärmenden Seefahrer unaufhörlich mit leeren Hoffnungen täuscht, ihn in Abentheuer verflechtet, von denen er niemahls ablassen, und sie doch auch niemahls zu Ende bringen kann etc. Kritik der r. V. I. 294.

nincs melege, a' fa nem kemény, mert ez azok előtt is tudva van, a' kik a' *parva logicalia* mellett semmi mást nem tanultak. Kantnak állítása tapasztalati ismereteinkről abban áll, hogy azok a' tüneti adatok változó minemüségére és formáira terjedvén ki (*vicissitudines qualitatum et formarum*) a' materia' valóságát ki nem méríthetik, azért a' csupa tapasztalati vagy is érzéki fogatok koránt sem olly biztosítók mint az értelmi fogatok. Milly mélyen fogta ő fel a' testi és lelki világ' természetét, 's hogy utoljára is csak az a' *való* és *tökéletes* a' mi intellectualiter jó, hogy a' testi tünetmények nem lehetnek olly értékesek mint a' *moral*, mert egyedül az értelmi fogatok, mellyeket az okosság transcendentalis úton készít, az emberre nézve apodicticai igazságok' számtalan helyekkel bebizonyíthatók, mellyeket itt felhordani felesleg is lenne, 's itt elválok tőle az athenaei vezér Timotheus' szavaival élvén: *ki Kantnál ebédelt, más nap is jól érzi magát.* ⁵⁸⁾

Azok, kik azt tartják, hogy a' philosophiai ismeretek nem férnek öszve a' theologiai ismeretekkel, szorosabb vizsgálat után meggyőzhetik magokat, hogy a' kettő nincs ellentétben egymással, sőt amazoknak kell ezekre is az átmeneteles utat megtörni, és philosophice kell az embert megegyeztetni a' vallással. Itt tűnik már fel legfényesebb pontokban a' philosophia által idomított ismereteknek haszna, mellyek okoknál fogva megalapítván a' test' és lélek' viszonyait egyszersmind a' természeti és erkölcsi tapasztalatok' körében segítségül szolgálnak mind azon jeleneteknek megfejtésére, mellyek a' nem philosophus előtt érthetetlenek, az álbölcseledést pedig zavarodásba ejtik. Cancellor Baco' szavai mindenkor helyt állanak: *leves gustus in philosophia movere fortasse ad atheismum, sed pleniore haustus ad religionem reducere.* ⁵⁹⁾ Úgy

⁵⁸⁾ Aelianust Var. Hist. II. 18. Plutarchus is említi, 's Plato Symposium című dialogusáról kell érteni.

⁵⁹⁾ De augmentis scientiar. I. I.

is látjuk azt a nagy philosophusok' példáiban, mind a' pogány mind a' keresztyén világban, hogy vallásos hitők idonított ismeretekben alapulván, erősebb 's az életre nézve gyümölcsözőbb volt, mint másoknak, kik az okossági ismereteknek olly magos polczára nem verődtek fel. Illyenek voltak *Socrates*, egy *Euclides*nek, *Platónak*, *Xenephonnak* tanítója, ki a' lélek' halhatatlanságáról való hitet halálával is megpecsételte. ⁴⁰⁾ Illyen volt maga *Plato* is, ki humanitást, emberszeretetet tanít, a' szépet, jót idealisálja, 's a' fokonként való felebb menetelt dialogusaiban kitünteti, a' mi a' *Iupiter* útja (*Διός ὁδός*) mint *Pindar* egy lelkesebb vallásos erkölcsre czélozva nevezi. ⁴¹⁾ És minő befo-

⁴⁰⁾ I. — *Phaedont* 14. *Xenophon* *Memorab.* IV. 8. 10.

⁴¹⁾ *Plato* *Symposium* czimű dialogusáról már *Proclus* mondja hogy annak czélja a' szeretet' egyesítése. Ugyan ez a' *platonicus* más helytt mondja, hogy abban *Socrates* a' szeretetet a' szép által a' jóhoz vezeti fel, azért a' romai philosophusok is ezt a' dialogust a' köz szeretetről való értekezésnek nézték mint *Servius* in *Virgil. Aeneid.* VI. 444 megjegyzi de *amore generali*: sicut etiam *Plato* in *Symposio* tractat. Lásd a' helyeket felhozva a' *Rückert*' kiadására tett jegyzetekben *Jahrbücher der Literatur.* 1831 B. 56. Iap 122 — 146. Ugyan csak *Plato* mondja azt de *republica* L. II. hogy a' jóknak egyedül az isten az oka, a' rossznak pedig az istenen kívül kell valami okát keresni. *Newton*ról azt jegyzik meg, hogy minden könyvek közt legtöbbet olvasta a' szent irást; lásd *Eloge de Newton par Fontanelle* (*Oveures de Fontanelle* Paris 17. 66. Tom. X. Iap 31). *Bayle* a' maga historiai és critical szótárában több helyen értekezik erről a' tárgyról, 's azoknak kedvéért kik előtt érdekesek lehetnek az illy philosophiai vizsgálatok, némelly czikkelyeket megjegyzek, mellyekben ez a' fáradhatatlan gyűjtögető és criticus minden nehézségek' felhordása után a' maga értelmét kimondotta, hogy egyedül a' kijelentett vallás az, melly megnyugtat, ha hosszas vizsgálódások és nyomozások után is némelly erkölcsi jelenetek tiszta megfejtésére el nem juthatunk. Illyen czikkelyek már *Helena* *Remarque* *Y. Manichaeus* *R. O. Pauliciens* *R. M. Spinoza* *R. N.*

lyással voltak mind ketten a' magok' századára, sőt maig minő tiszteletben maradtak, elég itt csak megemlíteni! De magok közt a' keresztyén filosofusok között is úgy látjuk *Augustinusban*, *Petrarchában*, *Hallerben*, *Leibnitzban*, *Bonnetban*, *Newtonban*, *Kantban* stb hogy a' philosophiai ismereteket nem csak meg tudták egyeztetni a' vallással, hanem különösen a' kijelentett tudománynak nagyobb mértékben hódoltak azoknál, kiknek elméjük a' reflexiókban nem levén eléggé gyakorlott, a' tudás' és hit' elveiben mindegyre bódorognak.

Ugyan is megalapítván okossági vizsgálaton a' materiának mint érzéki tapasztalat alá eső dolognak függését a' nem materialis, azért érzéki tapasztalaton túl eső erőttől az *inconditionatumnak* tiszta képzetére jutok, vagy is a' fogatok a' fogantató okra, a' tünetek a' *valóra*, vezetik szükségesképen vissza okosságomat. Hiában lenne itt az a' kérdés, hogy bizonyítsam be az *inconditionatumról* való képzetnek valóságos tárgyát is, vagyis hogy képzetemnek tárgyas létele is van a' valóságban, mert Kanttal azt fogom felelni: a' nem okos kérdésre haszontalan a' felelet is, mint a' régiek mondták: *egyik feji a' kecskét, a' más szitát tart alá*, mert hogy' tudjam én azt tapasztalati úton hebizonyítani a' mi nem tapasztalat alá eső, elég az ha okosságom megfoghatja az illy képzetet, azért az értelmi fogatokat nem kell az érzéki fogatokkal felcserélni:

sunt certi denique fines

Quos ultra citraque nequit consistere rectum. (Hor.)

Az illy nagyon is tapasztalatra menő embereknek elég legyen a' legnagyobb scepticusnak Sextus Empiricusnak egy helyét itt felhozni, ki azt írja, hogy *közönséges*, és az emberekkel velők született ismeret az isten' ismerete, ki egy boldog valóság, kimulhatatlan, töké-

Socin *Fauste* R. J. és a' szótár' végéhez kapcsolt értekezése a' Manichaeusokról.

letes, semmi rossznak nem oka, ⁴²⁾ 's mivel a' historia nem egyéb mint tapasztalati adatok' ismerete, a' menyiben az a' már megtörtént dolgokat tudatja velünk, a' philosophiai ismereteket megvetők nem fognak itt magoknak a' historiai ismeretekben is segedelmet kapni, mert a' praxis bár melly rút formákban is oda nem mehetett, hogy a' theoria' tisztaságát beárnyékolhassa, és ha voltak is beárnyékoltatásai (eclipses) azok hamar elmúltak, hasonlók levén a' ködökhöz, mellyek a' szem' világát akadályoztatják ugyan, de a' nap'fényéből semmit el nem vehetnek. Önkényt folynak már az egyszer így philosophiai úton megalapított ismeretéből a' fővalónak mind azon philosophiai szabályok, mellyeknek a' természeti és erkölcsi világban előforduló történetekre nézve ki kell elégíteni és megnyugtani az embernek belső valóját; mert a' tökéletes valóságról való idea legelőbb is azt adja tudtomra, hogy az ember mindent nem tudhat, 's vagynak olly jelenetek mind a' természeti mind az erkölcsi világban, mellyek örökös titkok az emberre nézve, azért csak hit által megfoghatók. Azon roppant csillagos ég' boltozatja hirdeti a' millió világok' alkotóját, kinek nevét Newton belső megilletődés nélkül szájába sem merte venni, 's kalapját előbb mindég levette fejeéről. Ha orkánok pusztítanak, és semmivé teszik az ember' munkáját, ha a' föld' valamely része elsüllyed, és új föld áll elő, ha megváltoznak az idő' szokott forgásai, és dögletes nyavalyák támadnak, azt kérdehetjük mindig magunktól, miért esnek mind ezek így? és mellyik halandó tudná az illy kérdést utolsó rejtezetéig tisztán megfejtteni, midőn még azt sem tudom, hogy' esik meg, mi módon teszik tagjainkat mozgásba akaratumknál

⁴²⁾ κοίνην πρόληψιν εχουσι πάντες άνθρωποι περι θεου, και ην μακαριόν τι εστι ζῶον, και αφθαρτον-, και τέλειον εν ευδαιμονία, και παντος κακῆ ανεπιδεκτόν: *Adversus Mathematic.* L. VIII. Sect. 11.

fogva. Jól mondja azt Herschel, hogy az új tapasztalatokból sokat csak hitre és hűségre is el kell már hinni az ollyaknak, kiknek nincs ismeretök a' dolgokról, p. o. hogy a' világosság egy másod percz alatt 5800 német mértföldet halad el, azért egy szempillantás alatt körülkerüli földünket, vagy a' nap sok millióval nagyobb földünknel, hogy egy kisütött ágyugolyó húsz esztendő múlva érne a' napba el, 's még is az az erő, mellyel magához húzza a' földet, egy fel nem is osztható kis időperczen kihat földünkre. Ha halljuk, hogy egy szunyog' szárnya szokott reptiben egy secunda alatt néhány száz ízben fel 's lecsapkod szárnyaival, hogy vagynak olly élő és jól organisált állatocskák, mellyek közül sok ezért egymásra téve egy hüvelnyi helyet még el nem foglalnak, hogy ha a' világosság' sugára valamelly testen keresztülhat, az utolsónak minden pontja vibratiókba jó, mellyek rendesen esnek meg, és időszakonként visszatérnek, hogy ezek olly sebesen esnek meg, hogy 500 billió illy vibratiókra egy másodperc sem kell egészen, hogy az illy vibratiók, mellyek idegeinkre hatnak szülik azt, hogy láthatjuk a' tárgyakat, 's ezen vibratiók' visszatérte alatt megkülönböztetjük azokat, és megismerjük a' tárgyak' színeit, p. o. hogy veresnek lássunk valamit, szemidegeink 482, a' sárgára 542, violaszínre 707 billió ízben vibráltatnak egy másod percz alatt, hogy a' kondormadár 20,000 lábnyira fölemeli magát a' tenger felett stb; ha mind ezeket, mondom, halljuk, bámulás fog el bennünket mi módon számíthatta mind ezeket ki a' vizsgálati okosság, és csodálnunk kell azon titkos erőt, melly az illy és hasonló jelenetekben mutatkozik, úgy hogy bátran el is mondhatjuk, hogy az ég és az egész világ hirdetik az isten' dicsőségét egységét és hatalmát. De egészen megfordítva van a' dolog az erkölcsi világban, mert ott a' jó vegyes a' rosszal, 's a' historia bizonyítja, hogy az emberi gonoszságban fekszik a' legnagyobb nehézség, mellyet az isteni gondviseléssel által ellenben *hit* és *reménység* nélkül csupa

okoskodással nem tudok magamnak megfejtteni; itt van a' gordusi csomó, mellyet nagy Sándor karddal, a' philosophus vallásos hit által vág ketté, mert a' halmozott rosszaságoknak nem is lehet igaz képét adni:

Non mihi si linguae centum sint, oraue centum
 Ferrea vox, omnes scelerum comprehendere formas
 Possim. *Virgil. Aeneid. L. VI. v. 625.*

Az erkölctelen jelenetek' köre már az, mellyben a' philosophia elhagyja az embert annyiban, hogy a' titokkal teljes vegyületnek, millyen az emberi élet, fedező leplét fel nem vonhatja, azért a' kijelentett vallás' megvigasztaló tanításához folyamodik, melly lelkét a' hitben, reménységben, és szeretetben megerősíti. Bayle, egyik meteóra a' philosophusoknak, maga teszi a' vallomást, hogy e' tárgyban mindig többet gondolkodott, de nem adhat a' philosophia más feleletet az erkölcsi rossz' eredetére nézve, mint azt „nem tudom, csak hiszem, hogy a' véghetetlen bölcseségnek méltó okai voltak, mellyek előttem titkok. ⁴⁵⁾

⁴⁵⁾ Je n'en sai rien, je croi seulement, qu'il en a eu des raisons tres dignes de sagesse infinie, mais qui me sont incomprehensibles. art. *Pauliciens.* R. M. Schlegel Friderik a' hit, szeretet, remény ideát így adja: „Der Glaube ist ein Act des Geistes, durch welchen das höhere Gefühl unterschieden, und von allen unwesentlichen gesondert, reiner und geistiger erfasst, als intelligentes Gefühl, mithin zugleich als Urtheil festgestellt und in bleibenden Begriff zusammengehalten wird.

Die Liebe ist die Dichtung oder die Hinwendung der ganzen Seele auf das Höhere, und Göttliche, ja auf Gott selbst.

Die Hoffnung aber ist das neue Leben, welches aus beiden hervorgeht, und in welchem die göttliche Idee wirksam und wirklich wird, oder auch der innere Sinn, und die fruchtbare Empfänglichkeit für diese göttliche Idee und ihre einwirkende Kraft. *Philosophische Vorlesungen insbesondere über Philosophie der Sprache und des Wortes.* Wien 1831. lap 221.

Az elmondottak szerint főbb vonalai a' philosophiának abban állanak: 1ször, az embert vizsgálatra és szoros következtetésre szoktatja, minél fogva a' természet' és erkölcsi világ' viszonyos arányairól helyes ismereteket szerezhet magának.

2szor. A' fővalóról való ideát megalapítja, mi úton átmeneteles utat készít a' vallásra, mellyben az embernek istenhez való viszonya elhatároztatik.

3szor. A' kijelentett vallásnak nem csak lehetséges, hanem szükséges voltát okossági úton megismerteti, midőn kimutatja az emberi ismeret' határait, 's a' véges valóságnak természetét kifejti, melly szerint a' mindenség' titkát ki nem merítheti.

4szer. A' philosophiai morált megegyezteteti a' theologiaival, 's az által léleknyugodalmat eszközöl az erkölcsi rosszakra nézve.

5ször. Hasznos szabályokat ad a' *jónak*, *szépnek* és *igaznak* követésére, melly által egyedül állhat fenn az emberi társaság.

Valóban az igaz philosophusok (mert a' pseudophilosophusokról itt szó sem lehet) mindig jótévői is voltak az emberiségnek, mert termékeny gyümölcsöző ideákat hoztak folyamatba, a' rossznak, álbölcsességnek legkeményebb ostromozói voltak, 's előttök foszlott a' sötétség valahányszor világító fáklyáikat tudományok' mélységéből felütötték. Az igaz philosophusoknak mindig elkülönözött világa volt a' sokaság' világitól, ők elébb is magokat békeltették meg a' tapasztalati világgal, 's úgy igyekeztek tanítani 's oktatni másokat, midőn vagy hasznos találmányokat fedeztek fel, vagy cselekedeteik által utat mutattak a' lelki erény' megszerzésére. Az illy philosophusoknak mindenkor kevés a' száma, mert erényre szert tenni legnehezebb dolog. A' hallhatatlan istenek, azt írta már Hesiodus, izzadságot tettek az erény elibe, 's a' hozzá vezető út hosszú, magos, 's mindenek felett göröngyös. ⁴⁴⁾

⁴⁴⁾ Hesiod. opera et Dies. V. 287.

Mint régen, úgy ma is legbiztosabb út az apotheosis felé ez a' lélek' nagysága, melly philosophiai úton megszerezhető, midőn a' tudomány' lelke átjárja az embert. A' nagy sokaság mindig távol marad ettől, 's a' historia is azt bizonyítja, hogy annak vezetőre 's tanítóra van szüksége, azért az igaz böles midőn elébb már magával számot vetett, visszatér cselekedeteiben más több embertársaihoz, szelídséggel és szeretettel eszközöl bodogságot, a' mint tőle kitelik. Lelkesen mondta Cicero Iulius Caesarnak: *Homines ad deos nulla re propius accedunt, quam salutem hominibus dando. Nihil habet nec fortuna tua maius, quam ut possis, nec natura tua melius, quam ut velis conservare quam plurimos* (pro Ligario). Épen olly lelkesen írta Plinius: „*Deus est mortali iuvare mortalem, et haec ad aeternam gloriam via. — Hic est vetustissimus referendi bene merentibus gratiam mos, ut tales numinibus adscribantur* (L. II. c. 7.). Virgilius is az illy hasznosan idomítókat az Elysiumba viszi be: „*Inventas aut qui vitam excoluere per artes, quique sui memores alios fecere merendo* (Aeneis L. VI. v. 663).

Ez a' dolgok' philosophiai tiszta megtekintése szüli már azt a' nagy fontosságú szabályát a' böles életnek, hogy mikor az ember a' praxisra kiszáll, nem a' rontáson bontáson töri fejét, 's nem azokkal kezdi meg munkálatát; hanem a' javításban és idomításban is követi a' természet' munkáját, melly a' maga csodálatos átváltozásaiban (metamorphosis) régi héját mind addig megtartja, míg az új héj lassanként elkészül a' tökéletesedésre, 's megerősödhetik. Mikor ez megeshik, magától lehull aztán a' régi héj; csak egy gyenge reszketegség adja tudtára a' műszeres tagú alkotmányának, hogy a' csendes átváltozás megese.

A' *reformen en galoppe* vagy lófuttában javítás nevetséges, 's mindig az elme' gyengeségére mutat. A' württembergi gyógyszeres is azt kívánta egyszer, hogy a' zsidókat szabadítsák fel de csak úgy, hogy gyógyszerert ne árulhassanak; ide tartozik Laeliusnak is egy

darabja, mellyet Cicero közöl a' nagy szájú minden-
tudó reformatorokról, mellyben kérdi egyik a' mási-
kat: *Cedo, cur rempublicam vestram tantam perdidistis
tam cito?* a' másik felel „*Proveniebant oratores novi,
stulti, adolescentuli.* Illyes valamit felelt az avarok'
követe is a' bolgár fejedelem' kérdésére, miért rom-
lott össze az avar birodalom? mint Kelemen a' magyar
törvények' historiájában érdeklí; de a' böles fattyú ido-
mításra soha nem vetemedik, hanem Amphiaurus' pél-
dáját követi, ki nem akart legjobbnak láttatni, ha-
nem az akart lenni, 's okosságának mély barázdáiba
hintvén el a' magokat, azokból éltető tudományt csi-
ráztat ki.

*Ου γαρ δοκεῖν αριστος, ἀλλ' εἶναι θέλει
Βαθειῶν ἄλοκα δια φρενῶς καρπισμενος
Ἐξ ἧς τα κεδνα βλασάνει βελεόματα*

Aeschilus Septem contra Thebas v. 598.

KÁLLAY FERENCZ

m. t. társasági r. tag.

LANDER' FÖLFEDEZÉSEI AFRIKÁBAN A' NIGEREN.

A' Niger' folyásának és torkolatának nyomozása ,
negyven évnél több idő óta, minden földleirási kérdé-
sek közt legnagyobb figyelmet gerjesztett, a' nélkül
hogy abból eleinte valamelly practicaí haszon váratt
volna. E' feladás' megfejtése a' tudományokat nagy-
lelkűleg előmozdító hatalmas britt nemzetnek nem
csak költségébe hanem több honfiának életébe is ke-
rült. Minden áldozat a' fő tárgyra nézve sokáig si-
keretlen marada. Mungo Park épen e' nagy fölfede-
zéshez vezethető útban lelé kora és gyászos halálát.
Denham és Clapperton, igen nevezetes fölfedezéseik-
kel, Bel-Afrika' számos, majdnem egészen ismeretlen

vidékeire némi világot vetettek, de a' fő rejtélyt régi homályában hagyák; mert noha az előbbi vélemények' hibás voltát megmutatták is, azok' helyébe pusztá híreknél egyebet ők sem tudtak állítani! Annál szerencsésebb vala tehát a' britt kormánynak azon lépése, mellynél fogva Lander Richardot, a' tudományokra nézve szinte korán elhalt Clappertonnak afrikai utazásában volt 's magát főként állhatatossága által megkülönböztetett szolgáját küldé, a' Niger' torkolatának kinyomozására. Ehhez nem annyira tudomány mint maga-elszánás és állhatatosság kellett, melly tulajdonok' tekintetéből maga Clapperton is hű szolgáját ajánlá e' kiküldésre. Richardot a' tudományokban járta-sabb öccse Lander János kísérte, 's ennek köszönhetjük nagy részint az utazás' leírását is. Napkönyvet vitt ugyan mind a' két testvér; de Richardé az utazás' vége felé a' belföldiekkel történt összeütközés' alkalmával elveszván, Jánoséval pótoltatott. A' két testvér 1830 Január' 9d. indult ki Portsmouthból és 1831 Junius' 9d. érkezett oda vissza; 's így a' százados munka néhány hónapalatt befejezve lön. Jelentésük *) napkönyvi alakban 's mint helyben iratott, van szerkesztetve. Mi itt az ő elszórt adataikból, mellyek a' tárgyak és tapasztalások' sora szerint jegyeztettek föl, a' keresztül utazott vidékek' helyezete', állapotja', political 's társasági intézeteinek egybevonat általános átnézését közöljük és az utazás' következményeit adjuk elő. Említést teszünk azon nyilásokról is, mellyeket a' kereskedés e' fölfedezésből Afrikában várhat. Nem lesz érdektelen végre az ujonnan fölfedezett tartományokat a' már azelőtt ismertekkel egybehasonlítani, és megvizsgálni: valljon tudtak-e azokról valamit Afrika' beltájainak régiebb fürkészői-és leirói.

*) Journal of an Expedition to explore the Course and Termination of the Niger; with a Narrative of a Voyage down that River to its Termination. By *Richard and John Lander*. 3 Vols. 12mo (Family Library.) London 1832.

Az utazók, némelly neger szolgálkat vevén magok mellé, a' Niger folyóhoz, Eyeo vagy Yarriba országán mentek keresztül, majdnem ugyanazon utat követve, mellyen Clapperton járt. Tettek mindazáltal némelly eltéréseket, mellyeknek egyike Bohoo-ba vivé őket. Ez volt félszázaddal ezelőtt Eyeo-nak fővárosa; kiterjedése még nagyobb és tájéka még kiesebb mint a' mostani anyavárosé. Általában az egész vidéket Afrikának sőt talán az egész világnak legszebb 's termékenyebb vidékei közé számlálhatni. E' mellett jól műveltetik, és számos népet táplál; lakói azonban a' mesterségek' és társas életnek alsóbb fokán állanak mint a' Fellata-tartományokéi, sőt mint némelly egyéb törzsökös belföldi nemzetségek is. Gyártatik itt gypotszövet, Bel-Afrikának e' közönséges áruja; de nem olly különféle és tökéletes minőségben, mint a' Nyffebelicknél; és a' lakhelyek sem olly teresek és ékesek mint a' millyeket az utazók Ashantee' fővárosában láttak. „Szabálytalan és rosszul épült agyagfalak, rongyos szalmafüdelek és tehénganajjal fényesített sárpadlatok teszik Yarriba' lakosai' nagyobb részének házait, mellyekhez képest, egy közönséges angol pajtát palotának mondhatni.“ Az uralkodó' lakásának különbsége csupán e' viskók' és az ezeket körülvevő udvarok' nagyobb számában áll, hol a' sok szolgálk' és nők' serege tartózkodik. Ló és szarvasmarha kevés van, kivevén a' Fellata-települőknél; de annál több a' juh, kecske, sertés és baromfi, mellyek mint kedvencz házi állatok az udvarokban, sőt benn a' viskókban is tartanak.

Félvad társaságot bélyegző durva érzésmódra látszik mutatni a' nőnemüekre mért kemény munka; kiknek fejeik, szekér-és teherhordó lovak gyanánt, a' portékák' átszállításában fő eszközül szolgálnak. Csodálkozva láttak a' utazók néha három férfi' erejét kívánó terhet rakatni az asszonyok' fejére; kik azt mind a' mellett könnyen és jó kedvvel igen messze elhordozgatók. Bizonyos azonban, hogy az emberi test, ha

a' teher jó súlyegyenben tartatik fején, ezen állásban birhat el legtöbbit. E' súlyos munka korántsem hátráltatja a' yarriba-i asszonyok' szóló tehetségét, kiknek iszonyú csaskasága utazóinknak még több kint okozott, mint a' miről Clapperton olly keservesen panaszkodik. Lärmájok azonban közönségesen jó kedvből eredett és egyébként még elszenvedhető vala; de midőn, mint utas társak, ugyanazon udvarbeli szomszéd kunyhóban szállásoztak, szüntelen csevegésök, a' gyermekeknek és ugyanazon kerítések közé egybesereglett házi állatoknak sivításaival olly zajos és folyvást tartó hangkeveréket támaszta, melly egy pillanatnyi nyughatást sem engedett. A' lármázásban és munkában, mint már Clapperton is említé, első helyet foglalnak a' yarriba-i királynők, kik, mihelyt bájaik hervadni kezdenek, elkergettetnek, és ekkor nem csak magokat kénytelenek munkájok által kitartani, hanem szűk és bajos keresetök' egy részét királyi férjök' élelmére tartoznak átengedni. Egyedüli kiváltságok abban áll, hogy a' számtalan úti vám és adó alól fel vannak mentve, 's e' végett megkülönböztetésül portékáik körül tekert bizonyos színű ruhát hordozhatnak. Meg kell itt jegyeznünk, hogy az említett útvám csupa helybeli átvitel-adó, melly korántsem fordítatik utak' csinálására vagy javítására, — ezen munka, mint még némelly európai országokban is történik, egyedül a' járók-ke-lők' lábaira lévén hagyatva. Yarriba' országutjai nem egyebek pusztá csapásoknál, mellyek gyakran posványokkal és kátyókkal, keresztül fekvő fákkal vagy feje'r kácsák' fészkeivel telvék.

Az utazók' utasítása azt tartá, hogy a' Nigerhez legegyszerűsebb úton jutni 's e' vizen lemenni ügyekezzenek; a' Youri-ba menetelt, Park' iratai felől teendő tudakozás végett, csupán mellékes czélnak tekintvén. Ők azonban, úgy látszik, ezen második bizomány' teljesítésére nagy vágyat érzének magokban; és miután az eyeo-i király' kedvencz herélte kétségesnek állította, hogy ura a' folyón leutazást megengedni fogná,

egyedül Youri-ig mehetésre kértek tőle segedelmet. Ekképen 300 mérföldnyi területet tevének; mi által az ajándékokra szánt tűk-, bádogneműk-, érczombok- 's egyéb holmiktól, mellyekkel Afrikán keresztül utat nyitniok kelle, időnek előtte kifogytak, de más részről alkalmat nyertek, ismérteinket tetemes bővítésekkel szaporítani.

Eyeo-ból Kiamá-ba mentek, mellyhez alig kezdének közeledni, már egészen különböző tájék tűnt fel előttök. A' mosolygó síkok és mívelt dombok után, vad állatok és számtalan haramja - lakta végtelen hegy és erdőség következett. Kiama, Borgoo nevű királysághoz vagy inkább országcsoporthoz tartozik. Az előbbi küldöttség Boussá-t és Wawá-t is oda tartozónak vélte. De ez, mostani utazóink szerint, tévedés vala; és valósággal e' tartományok sokkal inkább is Eyeo' termékeny síkföldéhez hasonlítanak. Borgoo ellenben, noha gyönyörű 's termékeny völgyei vannak, általában hegyes és zordon vidék; mellynek népe bátor és vitéz, meleg barát szintugy mint ellenség, és rablásra hajlandó. Az utazók' jelentése nyolcz külön országot számlál elő mint Borgoo-hoz tartozókat, mellyek közt Niki áll első helyen. Ennek fővárosa, az utazók' bizonyága szerint, Bel-Afrika' legnagyobb városai közé tartozik, és fejedelmének hatalma még más hetven városra terjed-ki; mellyeknek adózása azonban, ha az utazók által nyert értesítésnek hihetünk, egyébből nem áll, mint mindegyik város' feje által ennek éltében egyszer adandó egyegy szép leányból. A' többi nemzetségek nagyobb részint igen szegények, kivéve a' Loogoo-iakat, kik Gonjah és a' belvidékek közt hasznos kereskedést folytatnak. Pundi egészen lerázta Niki' jármát; de ujonan szerzett szabadságát egyedül rablásra használá; mi által minden körüllevő országot szüntelen rettegésben tart.

Boussa és Wawa' *) tartományai, mellyeket már

*) Wawa helyett a' két testvér utazó Wowow-t ír, de az angol bírálók amazt helyesebbnek tartják, szintugy mint

Clapperton is leírt, sokban hasonlítanak Eyeo - hoz ; földjök szintolly termékeny de kissé még jobban műveltetik. Az utazók Boussá-ban hajóra ülven, a' Nigeren föl Youri-ba mentek. Ezen utjokban a' folyó egy helyen szélesre terjedett, egyébiránt többnyire sziklák által szűk és nehéz hajózásu medrekre vala szaggatva. Mint megjegyzésre méltó dolog említetik, hogy a' Niger Boussa' városán valamivel felül és alul felséges víztért képez, mellynek szélessége több mérföldre terjed; a' város mellett pedig csupán egy kőhajintá nyira szorul össze, és mélysége sem fölötte nagy. Innen következteték sokan, hogy a' Niger földalatti úton foly el, de hihetőbbnek látszik, hogy bővebb nyomozgatás által, elváló 's ismét egybefolyó ágai fedeztetnének föl.

Youri igen nagy város: falainak kerülete húsz vagy harmincz mérföldnyire tétetvén. Ezen tér azonban, mint Afrikában közönségesen szokott lenni, inkább egy egész bekerített vidéket formál, mellyben legelők és vetések által egymástól elválasztott konyhócsoportok találhatók. A' föld, mind benn a' városban mind azon kívül, igen termékeny, és jelesen felséges rist terem nagy bőségben. E' környék valóban még termékenyebbnek látszik mint Yarriba, de korántsem olly

a' két utazó' Nouffie-ja helyett Nyffe-t irnak. Általában meg kell jegyeznünk, hogy az afrikai tulajdon nevek' írása mind az angol írásmód' bonyolódott természeténél fogva, mind azon okból, hogy az utazók a' keresztüljárt vidékek' nyelvét nem értették, nagyon ingadozó lehet. E' nevek' kimondását az angol utazások' franczia és német közlői saját kiejtésökhöz akarván alkalmazni, gyakran még bizonytalanabbá teszik. Legjobb az illyes szavakban a' fölfedező nemzet' írásmódját megtartani mind addig, míg azok' eredeti kiejtése teljes bizonyossággal nem tudatik. Azért hagytuk meg itt is mindenütt az angol írásmódot, mellynek az ismeretlen tulajdon nevekben csak némelly hangjairól mondhatni bizonyosat. Így p. o. oo mindig anynyi mint ú; ee = i; ch = cs; j = dzs; sh = s. stb. T. A.

kellemes; minthogy földje vízhordalékos, sok helyen mocsáros, és gyakran áradásoknak van kitéve. A' mi népességét illeti, ezt az utazók szám szerint hozzávetőleg sem határozhaták meg, de igen nagyoknak találták; a' mint valósággal a' szegénységről közönségesen hallott panaszok olly termékeny tartományban nevezetes népességre is mutatnak. A' földművelést leginkább a' békes, szorgalmas, és fél-szolga Cumbrie nemzet-ségbeliek folytatják, kik a' királyi szolgálótól gyakran iszonyú nyomatást szenvednek; a' szorgalom mindazáltal, mellyel földeiket művelik, azt mutatja, hogy iparkodások' gyümölcseinek éldelésében, általában véve még is jócska biztossággal bírnak. Az utazók a' hajóról majd nem minden mezőn fölemelt állásokat láttak, mellyeken többen, néha egész családok ügyekeztek, kurjongatás és parittyázás által a' kártevő madarakat elrezzenteni.

Ezen a' tengertől fölfelé egész Youri-ig terjedő országcsoportban több társasági és political nevezetességek találkoznak, mellyeknek illő méltathatására még nem bírnak elegendő adatokkal. Legfeltűnőbb azon teljes despotai hatalom, mellyet az uralkodók gyakorolnak, a' nélkül hogy alattvalóikat akár álló katonasággal tartanak féken, akár külfény és udvari csillogás által vakítanak el. A' fejedelem' lakása, közönséges öltözete, rendszerinti ékességei, és mindennapi szokásai alig különböznek a' legutolsó alattvalóitól. A' youri-i szultán e' részben valamivel többet tulajdonít magának mint szomszédai; mind e' mellet az utazókat egy európai tiszta udvarhoz hasonló négyszegű szűk helyen fogadá, hol ő közönséges szőnyegen ült, mind a' két felén egyegy párna, és előtte egy kis réz serpenyű levén. A' bucsuzó audientia téresebb de ronda és szemetes szobában adatott, mellyben főskek repdeztek és számos meztelen leánykák és fiúk járkáltak ide's tova, mocskos kobakokat hordozván kezeikben. A' wawa-i király, ünnepélyes fogadtatások végett, a' város' falának egy fülkéjébe vagyis vakablak szabásu üregébe

állott bele. Az uralkodók alattvalóikkal fölötte nagy meghittségben látszanak élni. Eyeo-ban a' lakosok csoportosan tödultak nézni az utazók által királyuknak adott ajándékokat, mellyeket ez nekik megmutogata, és ők viszont a' magokéit rakák eleibe megtekintés végett. A' boussa-i király, az utazók' jelenlétében egyszer hosszu beszédet mondott alattvalóinak, mellyben ezeket kötelességeik' teljesítésére inté; másszor táncban akarta ügyességét csodáztatni, de agg létére természet szerint nem igen mutathatta ki magát. Sokkal jobb tánczos volt nála a' wawa-i király; ki gyaníthatólag az utazók' látogatására is, mellynek megtagadása' esetére háboruval fenyegetőzött, leginkább azon okból vágyott olly igen, hogy ebbeli elsőbbségét hebizonyíthassa. Mind ezek mellett a' köz igazgatásban és köz rendszabályok' hozásában a' királyon és ennek helytartóin kívül senkinek legkisebb része nincsen. Jennában, Eyeo' egyik nevezetesb városában, a' kormányzónak halála, rövid időközben, míg helyébe más nevezetett, teljes rendbomlást, sőt népkévesbedést is okozott. Maga azon legfőbb hatóság is azonban fölötte tág és határozatlan lehet. Eyeo' egyes városai majdnem szüntelen háborúskodnak; hihetőleg egymás közt, mert idegen ellenség nincs közel hozzájuk. A' hadviselés nálók épen nem vérengző; annak tárgya többnyire szolgálakul eladandó foglyok, módja pedig meglepés és hadi csel. A' nagy Youri-ország négy hónapig folytatott háborút a' nélkül, hogy hat emberénél többet veszített volna.

Az afrikai kormányok' pénzügye felől igen keveset tudunk. Semmi rendes jövedelem' nyomára nem akadhatni nálók, kivéve a' vándor kereskedő csapatoktól szedett adót 's vámot, és a' fejedelemnek saját helytartói vagy jelesebb idegenek által adott ajándékokat. Ezen utóbbi kútfőből szerzi ő nyilván számtalan nőit, kiknek állapotja nem sokkal jobb a' rabszolgálakénál. Életmódjuk a' legelső fejedelmeknek is olly egyszerű, hogy arra igen csekély költség kell; és

kincstáraik nagy részt csupán fényes és csillogó ritkaságokból áll, mellyeket egybehalmozván, jelesb látogatóiknak szoktak mutogatni. E' gyűjteményt mindenkép szaporítani ügyekeznek; és noha e' végett nyilvános rablást egyszer sem követtek el, de nincs alávalóság mellyre nem vetemedének. A' youri-i uralkodó, ki mindnyájok közt leghatalmasabb's gőgösebb, élt a' legszemtelenebb ravaszságokkal; és az utazók egy fejedelemmel sem voltak, ki őket meg ne csalta volna. Azon alacson fogásokból, mellyeket e' fejedelmek olly csekély szerzeményekért használtak, méltán következtetni, hogy egész vagyonok nem sokból állhat.

Az emberáldozat' rettentő szokása a' pogány vidékeken nagyobb mértékben látszik uralkodni, mintsem Clapperton kapitány' tudósításából gondolnók. Az utazók sietve távoznak Badagry-ból, hol háromszáz szerencsétlenek' feláldozására tétettek épen akkor készületek. Ha valamely előbbkelő fejedelem vagy városfő meghal, legkedvesebb női vagy szolgálai közül számosan kénytelenek sírba követni őt. E' szokást hihetőleg azon kicsapongó vad lelkesülés szülé, mellyel egészen vad nemzetek vezéreikhez vonzódnak. Melly eredeti indítók azonban idővel megszűnván, már most a' szerencsétlen áldozatok egyedül a' köz vélemény' parancsoló szavának engedve, és a' természetes iszonyodás' teljes érzetével hajtanak fejet szomorú soroknak. Fölötte szánakozásra méltó volt némelly fiatal és egészséges helytartók' állapotja, kiknek élete sír' szélén álló vén urok' bizonytalan életidejétől függ; és azon aggodalmas mohó kíváncsiságból, mellyel ennek mintléte fölől tudakozódnak, kitetszett milly kevésbé voltak hajlandók a' kegyetlen szokást teljesíteni. Szívreható jelenés adá elő magát Jenna-ban, hol egy főember' kimultával halálra szánt két nője elfutott's elrejté magát; egyik azonban még Landerek' ott létében megtaláltatott és kénytelen lön megigérni, hogy a' nemzeti szokást tisztelve magát méreggel meg

fogja étetni. Míg sírja ásatott és temetésére a' szükséges készülétek tétettek, ő több ízben jeleit adá halálós irtózásának, mellyel végpillanatát látta közeledni; rabszolgái és egész háznépe, kiknek nyilván nagy vonzódással kelle iránta viseltetniök, legkeservesebb jajszókra fakadának; és számos gyászlók sereglettek egybe a' város' minden részeiből, sajnálkozásukat kijelenteni. Később egy párt állott össze, melly őt ezen embertelen kötelességtől feloldozni 's éltét megmenteni akará; de sokan néplázadástól tartottak, ha illy ujítás hozatnék be. Az utazók, napkönyvökben, nem sok reményt nyújtanak jó kimenetelre, de ők bucsút vettek e' helytől mielőtt az ügy elhatározottat volna.

A' mohammedi vallás nem csak a' Fellatá-k' hódításai által, hanem különben is nagyon elterjedett a' nigmelléki vidékeken, név szerint Boussa, Wawa és Kiama' tartományaiban is divatozik, noha nem egész tökéletességében. A' kiama-i uralkodó nyilvánosan e' hitet vallá; és még is lakjának ajtai és falai fetiszeket vagyis védhatalmakat ábrázoló különféle csodálatos alakokkal voltak fölékesítve. E' vallás azonban ide sem azon nagy türodelmetlenség' szellemét, sem azon komor elzárkozást nem hozá be magával, melyek azt a' török és barbar tartományokban olly kitünőleg bélyegzik; sőt úgy látszik, a' törzsökös afrikaiaknál közönségesen észrevehető szerfeletti vigságot sem kisebbítette meg. A' muzulman nyugnapon (pénteken) vagy más nagyobb ünnepeken a' vallási tisztelkedéseket löverseny követé, mellyen a' fekete afrikai szépek leplezetlen arczczal és legfényesb ékességökben jelentek meg. Ezen mérséklett mahomedanismus; itt talán minden tekintetben előmenetnek nézhetjük, mert az emberáldozást megszünteté, és némellyeket azon jobb erkölcsi képzetekből ültete által, mellyeket e' vallás' szerzője a' keresztyén tanítás' kutfejéből mérített. Még a' helyben nem hagyható többnöüség is nagy mérséklése azon szörnyű egyedbirtoknak (mono-

polium), mellyet a' néger uralkodók és főemberek a' nőnemen gyakorolnak.

Bel-Afrika' politicai állapotja, Clapperton' utazása óta lefolyt rövid idő alatt is tetemes változásokon ment keresztül. A' Fellatá-k' hatalmas birodalma, mellyet azon vidékek' nagy részének meghódításával alapítottak, mindenfelől roskadozásnak indult. Nem csak Guber folytató hathatós ellentállását, hanem Cassina (Landerek' írásmódja szerint: Catsheeah), mind azon vidékeknek nem rég volt fő országa is, lerázta az idegen jármat. A' lakosok t. i. Bornou által segítve, Doncassa örökös fejedelmök' vezérlése alatt egyesülvén, birtokuk' nagy részét megszabadították. E' példát követé a' kis Zegzeg ország is. Midőn azonban a' Fellatá-k' hatalma a' belső vidékeken ekképen hanyatlott, ebbeli veszteségöket nyugat felé tett tetemes foglalásaikkal pótolgatók. Nyffe-ben Magia és Ederessa két vetélkedő testvérek' hol egyikét hol másikat emelmén a' kormányra, e' tartománynak valóságos uraivá lettek; és Rabba, a' legnagyobb város, a' fellata fejedelem által kinevezett Mallam Dendo' igazgatása alatt volt. Ezen népnek egy része a' Nigeren is átköltözvén Eyeo-ba, itt Alorie-t alapítá meg; melly város különféle helyekről menekedett rabszolgák által népesítve, magát az anyavárost felülhaladó nagyságra növekedett. Épen Nyffe-n keresztül mentőkben hallották az utazók, hogy egy fellata had a' Nigeren átkelni és Yarriba' országát megtámadni készül, a' kimenetel felől legjobb reménnyel biztatván magát. Sőt azzal dicsekvék e' harczható nép, hogy csak a' tenger fogna hódításainak határt vetni. A' Fellatá-k' vándorlása és megtelepülése mind azon tartományokban, mellyeket elfoglalnak, kétségen kívül a' társasági állapot' tökéletesbítésére szolgál. Ezen nép munkásabb, értelme-
sebb és minden tekintetben felebbvaló a' néger lakók-nál. Az utazók, valamint azelőtt már Clapperton is, különös dicsérettel említik a' fellata pásztornek' szép és módos magokviseletét, úgy hogy ezeknek társalko-

dását, a' yarriba-i asszonyok' siketítő csevegése után, valóságos enyhítő szernek tekintették. Öltözetök csinos és egyszerű; tartások szerény, illedelmes és vonzó; házi köreikben tiszta erkölcs és jószívűség uralkodik; szóval, nálok nagy mértékben megvalósulni látszanak azon képzetek, mellyeket a' költészet egyszerű foglatosságukkal szokott egybekötni. A' Fellatá-k' harczait azonban szint azon kegyetlenség, erőszak és rablás-vágy bélyegzi, melly majdnem minden félvad nemzetek' tulajdona. Bornou-ban tett pusztításukat már Denham említette; és Nyffe is iszonyú dulásokat szenvedett tőlök. Némelly városok' lakosi, menekvés' reményében, a' Niger' keleti partjáról a' nyugatira települtek által; de a' zsákmányoló csapatok oda is eljutottak. Ezek szerint szomorú csapásoktól félthetni Yarriba' békes földét, ha ezen hódítók valósággal megtámadták azt.

Az utazók szorgalmasan tudakozódtak Park' napkönyve, vagy tőle netalán hátramaradt bármi becsesb holmi felől, de néhány érdektelen könyveknél és írádarabkáknál, mellyeknek az ottani lakosok fetisi babonaerőt tulajdonítanak, egyébire nem akadtak. Kitéstett, hogy a' youri-i királynak Clappertonhoz küldött abbéli izenete is, melly szerint ennek, ha a' fővárosba menne, Park' napkönyvét átadni ígéré, e' nagy fejedelemtől koholt merő ravaszság volt, mellyel azon utazót magához csalhassa, és a' vele hozott gazdag ajándékok' egy részére szert tehessen.

A' Niger Boussá-tól kezdve a' szép erdejű és termékeny Patashie' szigetéig tökéletesen hajókázható; de innen Lever-ig, mintegy húsz mérföldnyire, a' sok szikla és zátony fölötté nehezíté a' menetelt. Lever-től egész a' tengerig a' Niger nagy és pompás folyó, szélessége egy és hat, de legtöbbsnyire három és négy mérföld közt változván. Partjai néhol láposak és mocsárosak valának; de egyebütt kellemes tekintetűek; az utazók' leírása szerint, sudár fákkal és szép bokrokkal díszesítve, mellyeket sűrű és buja, hol vilá-

gosb hol sötétebb zöld levelek borítottak, és ágaik közt víg madarkák zengedezének. A' legmagasabb fák' teteiről örökké zöldellő folyóka-növények esüggöttek alá a' víz' szélére, szemet gyönyörködtetőleg, és mintegy lakúl ajánlkozva a' folyam' Naiádjainak. Alább a' Niger' partjai mellett magas hegyek vonulnak el, hihetőleg egy része azon hosszú sornak, melly Afrikát e' tájon keresztülágja, de melly nem volt képes a' hatalmas folyamnak útját gátlani. E' hegyek, az utazók' leírása szerint, komor és regényes tekintetűek, fődve apró bokrokkal, mellyek iszonyú mélységek' széleit borítják; rejthelyeikben egyedül vad állatok és ragadozó madarak tanyáznak. A' folyónak épen közepéből 'Kesa hegy' neyű szirtes sziget emelkedik föl mintegy 300 lábnyi magasságra, mellynek oldalai, gyönyörű fákkal benöve, felséges látványt nyújtanak. A' babonás lakosok azt hiszik, hogy e' sziget' bérceit egy jó nemtő lakja.

Belee' kis szigeténél egy csinos és fölékesített esónak jelene meg zene-szóval, magát 'a' Sötét Víz' királyát' hozván, ki az utazókat egész a' szigeturadalomig kísértte. Ezen urodalom Zagoshi vala, egyike Afrika' legnevezeteseb helyeinek; hossza mintegy tizenöt, széle három mérföld; fekszik a' Niger' közepén, mellynek mind a' két felől széles ága választja el a' szárazföldtől. Iszapos felülete alig magasabb valamivel a' víz' tükre-nél, gyakran elöntetik 's olly lágy, hogy egy pálczát még a' viskók' talajában is bármilly mélységre leszúrhatni. Az egész sziget azonban jól van mívelve fölötte termékeny; és kézművei a' nyffe-i készítményeket közönségesen bélyegző jelességet kitűnő mértékben birják. Szövegeteit a' szomszéd uralkodók és főemberek, Afrika' minden egyéb helyein készült szövetek felett becsülik. Továbbá ugyanott különféle faedények, gyékények, czipők, lószerszámok és földmívelő szerek is gyártatnak. Az utazók, kísétálás közben, serényen dolgozó mivesek' csoportaira akadtak. Zagoshi-nak nem megvetendő hajóhada is van, ha e'

kifejezést a' nigeri csónakokra alkalmazhatjuk. Maga 'a' Sötét Víz' királya' hatszáz illyes sajkával bír, mellyek őt idegen berohanás ellen biztosítják és a' körüllevő vidékeket pusztított felforgatásoktól mentté teszik.

Zagoshi-n alúl, a' keleti parton, Rabba, a' szép Nyffe tartomány' legnagyobb 's virágzóbb városa, tünt az utazók' szemébe. Ennek környéke bővelkedik igen jó gabonával, nevezetes nagyságu szarvasmarhával és lovakkal, mellyek erő és szépség által különböztetik ki magokat. Lakosai gyékény- és czipő-készítésben a' Zagoshi-aknál előbbre, de a' kézmivesség' egyéb ágaiban hátrább, állanak.

A' Niger Zagoshi-n és Rabbá-n alul, 120 mérföldnél nagyobb távolságban, majdnem egyenesen keletnek tart, ezen egész darabján felséges víztért képezve, mellynek szélessége egy helyütt közel nyolcz mérföldnyi. Melléke többnyire jól műveltetik és számos népet táplál; egy helyen két nagy város látszott a' partokon, egymásnak általellenében. Csak egy helyen voltak különféle alakú, magas és meredék dombok. E' darab' vége felé a' Nigerbe Coodonia nevű jókora folyó ömlik be, mellyen Lander már azelőtt délszakra, Shary felé, utaztában keresztülment. Mintegy húsz mérfölddel alább Egga' nagy városa fekszik, épen a' folyó' szélén és olly alacsonan, hogy az esőzések' ideje alatt nagy részét víz borítja. Lakosai élénk kereskedést űznek a' folyón fel 's alá; és számosan mint a' chinaiaknál szokott lenni, szüntelen a' folyón füdeles sajkákban laknak. Itt kezdetek a' tengerhez közeledésnek első jelei mutatkozni, midőn az utazók Beninből felhozott ruhaneműket láttak. A' nép különös kíváncsisággal nézte a' fejér embereket, kikről hihetőleg már azelőtt sokat és nagyítva hallott. A' város' feje furesa tekintetű és látásra méltó embereknek mondá az utazókat, női' és barátjai' egész körének mugmutogatván őket. Ajtaik annyira ostromoltatának a' sokaságtól, hogy testi gyakorlást is egyedül, mint vad állatok a' kalitkában, kunyhókban fel 's alá járkúlva szerezhettek magoknak. A' lako-

sok azonnal természetfölötti erőt tulajdonítottak nekik, és seregesen tolongának hozzájuk kis ajándékokkal, ezekért viszont szerencsét a' harezban 's halászatban, ótalmat a' krokodílok ellen, és minden egyéb nálok kívánatos jót kérvén tőlök.

Egga végvárosa Nyffe-nek és délről bezárja azon virágzó 's aránylag jól kormányzott országok' sorát, mellyek itt a' Niger' hosszában mind a' két felől fekösznek. A' lakosok' fele mohammed-vallásu. Az utazók itt figyelmesekké tétettek, hogy azon alúl a' tengerig egészen másféle tartományok találtnak a' partokon; hol minden város saját külön uralkodója által kormányoztatik, csekély vagy épen semmi függésben sem lévén egyik a' másiktól; a' nép békét és rendet nem ismer, vad és féktelen úgy, hogy ha tovább mennének, vagyonok és életök is veszélyben forogna. Ehhez képest tanácslák a' lakosok, hogy ugyanazon uton, melyen jöttek, térnének vissza a' tengerhez; és midőn mind ezek' ellenére feltett szándékokban állhatatosan megmaradtak, inték őket, hogy legalább egy városnál se állapodjanak meg, hanem sebesen evezzenek el éjtszakánként. Illy módon szokták hihetőleg magok a' lakosok is saját hajókázásokat biztosítani. Az utazók' szolgálait hasonló beszédekkel ijesztgeté a' város' népe, és csak nagy nehezen lehetett őket az utazás' folytatására bírni.

E' visszás jövendőlések eleinte nem teljesültek be. Számos falúkkal fedett gyönyörű parti vidékek következének. Egy helységben a' nép fegyverre kelt ugyan; de csak hamar kitetszett, hogy ezt félelemből, nem pedig megtámadó vagy rabló szándékból cselekvé; mert egy ottani lakosnak, ki a' houssa nyelvet érté, felvilágosítása után, azonnal ismét béke lön. Kacunda, hol az utazók legközelebb kötöttek ki, három nagy faluból állott, egy uralkodó' határtalan kormánya alatt; és noha már Nyffe' határain kívül fekövék, népe szintolly békes, szorgalmas és barátságos vala, mint azon tar-

tománybeliek; de az utazók itt is hasonlólag elijesztő óvásokat kaptak, utjok' további folytatása iránt.

A' Niger itt keletről majdnem dél-nyugatnak veszi irányát, mellyet főága egész a' tengerig megtart. Mintegy negyven mérföldnyire Kacundán alúl nevezetes földleirási pont fordul elő, t. i. a' Tschadda' befolyása; ezt az utazók ugyanazon folyónak tartották, mellyet Lander, előbbi utazásában Zegzeg-től dél felé menvén, majdnem elért. Az összefolyásnál a' 3—4 mérföldnyi szélességre terjedő és számos csónakokkal fedett víz felséges tekintetű vala. Az utazók a' Tschaddá-n egy darabig felhajózáván, erős ellenárvájából meggyőződtek, hogy az a' Nigerbe folyó külön víz, nem pedig, mint Sackatoo-ban hitték, egy ága ezen fő folyamnak. A' két víz' egyesülésénél nagy várost láttak, de a' vett tanácslatokhoz képest elkerülték azt; másutt tudván meg, hogy a' város Cuttumcuraffee-nak neveztetik és kiterjedt kereskedést űz.

A' legközelebbi helyen, mellyre az utazók ezután jutottak, nevezetes és egyszersmind veszélyes jelenés adta magát elő. Kacundá-tól 50 mérföldnyire folytatott többnyire sebes hajózás után egy alkalmas kiszállóhelyhez jutottak, és itt, mintegy vásárállásnak készített tisztás térre akadván, pihenés végett letelepültek. Néhányan a' szolgák közül tűzi fa' keresése végett szerte kóvályogván, egy falura bukkantak, mellyben egyedül asszonyok valának; kik az idegenek' látására megrémülvén, a' mezőn dolgozó férfiakhoz futottak. Nem sokára ezután az utazók egy nagy számú fekete csapatot vettek észre különféle fegyverekkel és nyilvános ellenségi szándékkal közeledni feléjük. Landerek, egyébiránt is minden vérontástól idegenkedvén, azonnal átlátták, hogy az ellenfél' számosléte miatt, ütközetben győzödelemre legkisebb reményök sem lehetne, és tanácsosbnak tartották békesalkudozást próbálni. Elvetvén ugyanazért pisztolyaikat, nyugalmas léptekkel mentek a' vezér felé, kinek állása egy ideig méltán aggodalmat gerjeszthete bennök;

de szerencsére, épen midőn feszített íjáról a' veszélyes nyilat mármár elrepíteni készüle, felei közül egyik előugorván, karjait visszatartóztatta. Mi ekkor, úgy mondanak az utazók, egy pillantatban előtte termésk, és kezeinket nyújtók feléje; ők mindnyájan nyárlevélként reszkettek; vezérok letérdelvén merően szemünk közé nézett; fekete szemei villogának 's egész teste rángódásban vala, mintha legnagyobb kínzást szenvedett volna, ezután félénk de kimondhatlan jelentésű arczezal, mellyen minden emberi szenvedély különös vegyítékben egymással küzdeni látszék, lehajtá fejét, kinyújtott kezeinket megragadá, és könyekre fakadott. Ez békülés' jele volt, mellyet egyetértés követett, és sem harcz sem vérontás senkinek eszébe sem jutott. További együttlétük mind végig barátságos vala. Későbbben tolmács találkozáván, a' vezér elmondá: miként azon hírrre, hogy ismeretlen nyelvet beszélő idegen nép foglalta el a' vásártért, a' folyam' tulsó partjáról jött ellenségeknek gondolá őket, kik éjféltkor a' falut megtámadni és lakosít rabszolgácul elhurezolni szándékoznának; de miután fegyvertelenül, olly békes és barátságos módon látta őket hozzá menni, szíve el-lágyult és azt képzelé: menny' gyermekei volnának, kik az égből hullottak alá. És most, monda ő, fe-jér emberek, egyedül arra kérlek: bocsássatok meg. 'S ekképen félelem, nem bántó szándék volt a' fel-indulás' oka. Idegenek' megjelenése által okozható illy nagy rettegés, a' körüllevő népek' vad és duló szel-lemére mutat.

Innen ötven mérföldnél tovább hajózáván, Damug-goo-ba értek, hol mindeddig a' legbarátságosb feje-delemre találtak, ki nem csak igen szívesen fogadá őket, hanem egy csónakot 's több embert is küldött velök ótalmúl a' tengerig. Alattvalóin azonban határ-talan, sőt zsarnoki hatalmat gyakorol. Midőn az uta-zók a' körülök egybetoldult kíváncsi sokaság' alkal-matlanságáról panaszkodtak, egész hidegséggel azt vá-laszolá nekik: vágnák le a' tolongók' fejeit; melly

szabadsággal azonban ők természet szerint nem éltek. A' tengerhez közeledés', és európai közösködés' jelenségei erre mindig sürüebben kezdének mutatkozni. A' lakosok' kevés ruházata manchesteri gyapotszövetből állott; és az utazók rumot kaptak ajándékul, melly italban már régóta nem részesültek.

Most következett az utazás' legveszélyesebb része. Egynapi hajózás után, keletről egy folyót láttak beömleni, melly a' földkép szerint a' Nigernek fentebb elvált egy ága; és nem messze onnan egy másik nyugat felé folyt ki, mint mondatott, Benin-be. Ezen utóbbinak a' Nigertől elválásánál találták Kirree' nagy kereskedő városát, sorban álló számtalan csónakkal. A' város mellett szerencsésen elmentek; de kissé alább mintegy ötven fölfegyverkezett csónakkal találkoztak, mellyeknek mindenikén egyegy hat - fontos ágyú a' sajka' orrához kötve, és több puskás ember volt. Az utazók, ezen ijesztő készülétek' ellenére is megőrültek, midőn számtalan különféle színű európai zászlókat, többek közt britt egyesülési zászlót is láttak lobogni a' csónakokon; továbbá midőn európai ruházatok, és széket, asztalt, palaczkot, poharat 's több effélet ábrázoló tárgyak valának szemlélhetők. Az ekképen túmadt örvendetes előérzést azonban nem sokára szomorú tapasztalás váltá fel. Mert a' mint a' testvér utazók külön érkezének egymás után, megtámadtattak, csónakaik mindenből kifosztattak, és személyes erőszakoskodást szenvedvén, életük is nagy veszedelemben forgott. Mindazáltal valamikép Kirree' városáig eljutván, itt ügyöket Damuggoo-ból jött úti társaik, több jól ruházott asszonyok, és némelly mollahok vagy is mohammedi tanítók fogák fel. Sok népgyülvén egybe a' piacra, heves vitatás után, mellynek alkalmával majdnem ütlekekre került a' dolog, végre azon végzés hozatott, hogy a' megtámadók' vezetője halállal lakoljon, és minden elrablott vagyont visszaadassék. Szerencsétlenségre, ennek nagyobb része a' harcban elveszett, 's e' között volt Lander Ri-

chard' naplókönyve is. Azon kívül elhatározott, hogy miután a' kirree-i király épen nem vala honn, az idegenek a' folyón lejjebb vitetvén, Obie-nak, Eboe-tartomány' királyának további rendelkezésére hagyassanak. Az utazók e' végzést, noha eboe-i hajó volt melly őket kirablá, kedvezőnek tekinték, mert az által utazások' céljához jutottak közelebb. Egyébiránt habár az itt szenvedett viszontagság a' felsőbb vidéki lakosok' ijesztgető jövendőléseit megvalósította is: mindazáltal a' gyorsan következett elégtétel még sem mutatott olly teljes rendhiányra, mint a' millyen e' tartományokban lenni képzeltetett.

Kirree-ből Eboe felé mentökben, az utazók egészen megváltozva lelék a' tájékat, melly a' Niger' felsőbb partjain olly kies és mosolygó tekintetű vala. Majdnem az egész vidék csupa vízhortda iszap és posvány, nagy és sűrű erdőkkel fődve, mellyek mögött faluk rejtezenek; és könnyen pusztaságnak tartathatót volna, ha a' folyó mellett megjelent számos ember ellenkezőt nem bizonyít. Sem gabonafermő mezők, sem réteken legelő marhák itt többé nem látszottak. A' lakosok' egyedüli tápláléka némelly fák' gyümölcseiből 's gyökerekből — a' millyen a' banana, paradicsomfige, és kenyérgyökér — és a' Nigerben fogott halakból áll. A' pálmafa azonban nem csak frísítő italt, hanem kiterjedt kereskedeésre szolgáló pálmaolajat is nyújt.

Kirree-től mintegy hetven mérföldnyire Eboe-ba értek, melly úgy látszik fő vásárhelye az Europa és Bel-Afrika' c' része közt üzött kereskedelesnek. A' Niger' deltája — Δ alakú kifolyása — már Kirree-nél kezdődött, hol egy ágát Benin felé látták folyni az utazók; de csak Eboe-nál van kezdete azon számtalan eloszlásoknak, mellyek a' vidéket minden irányban keresztülfolyják és olly számos torkolatokon ömlenek az atlanti tengerbe. Mindjárt Eboe-n felül egyik nyugatnak veszi utját, és mint mondatik, hasonlólag Benin felé; de az elválás' pontjáról ítélve, hihetőbbnek

látszik, hogy torkolata inkább délszakra esik, talán Waree folyóba. Ugyanott egy más ág dél-keletnek indult, alkalmasint Old Calabar és Rio del Rey felé. De a' legnagyobb 's nevezetesbik valamivel Eboe-n alúl válik el, 's a' Bonny' folyamát képezi, melly méltán a' Niger' fő ágának tekintethetik. Ez tevé Bonny-t a' rabszolga- és pálmaolaj-kereskedés' fohelyévé, melly Eboe-val szüntelen és élénk közlekedésben áll. Ezen utóbbi hely közönségesen Eboe-tartománynak neveztetve, nagy kiterjedésű, és népe iparkodó. A' házak itt jobbak mint a' belebb fekvő tartományokban: bevakolt sárga agyaghól építve, pálmalevéllel fődve, és szép fákkal lévén körülkertetve. De a' lakosok rossz és kegyetlen indulatúak. Valóban sajnos észrevétel, hogy a' mint az utazók Európával nagyobb 's nagyobb közösülésben élő nemzetekhez jutottak, úgy ezeket mind inkább rosszabbaknak találták; 's ekképen a' hazájokbeli készítmények', ruházatok' és zászlók' látására bennök támadt örömet csak hamar erőszakoskodás', durvaság' 's ravaszságnak szomorú tapasztalása követé. Az Eboe-városbeliek vad kicsapongások közt élnek, egész éjtszakákat töltvén el dorbézolással, és részegsögekben olly irtóztató lármás czivódást visznek végbe, hogy az utazók eleinte azt gondolák: valaki kegyetlen kinzások közt öletik meg; mígnem ugyanazon zajt minden éjjel ismételtetni hallák.

Obie, Eboe-tartomány' királya, rossz hírben állott, és noha eleinte nagy nyájassággal fogadta is az utazókat, nem sokára kimutatá, hogy egyedül azon meszterkedett, mint húzhatna ezekből legtöbb hasznót. Hogy váltságdíjul nevezetes summát csikarhat ki érettök, az nyilván tudva volt előtte; és a' brass-i és bonny-i kalmárok vetélkedve vágytak eszközlőül szolgálni e' tukmában, mellyből nagy nyereséget reméltek. Obie húsz rabszolga', vagy ugyanannyi pálmaolaj' árával felérő iszonyú summát kért váltságul, olly hozzáadásal, hogy mind addig magánál tartóztatja az utazókat, míg ugyan annyi értékű áru nem küldetik neki a' ten-

gerpartról. E' kijelentés nagy aggodást gerjeszte az utazókban; minthogy e' szerint hosszú késedelemtől tarthatának, sőt még az is kétséges vala, valljon találkozik-e angol kapitány, ki azon nagy summát lefizetni kész leszen. Szerencsére King Boy, Brass-városi királyi személy és Obie-nak veje, ipánál éppen akkor látogatóban lévén, elhatározá magát: az utazókön nyerekedést próbálni. Ehhez képest ő késznek nyilatkozott: a' hús rabszolga' árát letenni és őket a' tengerparthoz vinni olly föltétel alatt, hogy ezek neki harminczöt rabszolga' áráról váltólevelet adjanak, 's így ő tizenötöt nyerhessen. Az utazók ezen ajánlást, a' már iszonyu váltságdíjnak olly uzsorás nagyobbítása mellett is, két kézzel fogadják; erősen bizván hogy ha egyszer a' tengerpartot elérték, valamikép csak angol hajóra juthatnak.

A' Brass-folyó, mellyet a' Portugáliak Nun-nak neveznek, Eboe-tól majdnem dél-nyugat felé veszi útját, és Formosa foknál szakad az atlanti tengerbe. Nem messze a' tengertől két folyamra, az első és másodikra oszlik. A' föld mind inkább laposodván, itt már merő posványossággá lesz; 's ez az oka talán, hogy Brass' városa nem a' két folyam' valamelyike' partján, hanem egy, jóval odább kelet felé fekvő kis öböl mellett van építve; melly azonban amazokkal több, a' közösülésre alkalmas ágacsok által kapcsoltatik egybe. Brass nyomorú, süppedékes hely, nagy posványosság közepett, mellyet majdnem áthatatlan sűrű mangolfa-erdők fednek. Két városhól vagy inkább nagy faluból áll, egy ér által elválasztva, mellynek fekete iszappal borított fenekéről a' tengerárral minden víz el-elvonúl. Mindenik városnak azonban egy királyi címet viselő uralkodója van; az egyiké Jacket; a' másiké Forgay, az utazókat vezető Boy-nak atyja. A' folyó' torkolatánál fekvő Thomas angol hajó' kapitánya Lake kereken megtagadta az utazók által lekötött váltságdíj' kifizetését; mindazáltal hosszabb alkudozások után, elsőben egyik, azután a' másik test-

vér is a' hajórá vitetett, és Boy kijátszva lön; kinek azonban a' britt kormány, küldöttei' becsületének helyreállítása végett, később az egész summát megküldötte.

Szomorú tapasztalás, mint fentebb is említők, hogy az afrikaiak, minél több 's több jelei látszanak szokásaik 's ruházataikon az európaiakkal való közösködésnek, annál embertelenebbek- 's zabolátlanabbaknak mutatják magokat. De még szomorúbb: európaiakat, sőt britt hajósokat találni è' vidékeken, k'knek embertelensége a' legvadabb afrikai nemzetekét felülhaladja. Elhallgatván Lake' iszonyú káromkodásait, durva bánásmódjának egy bizonyosságául csak azt említjük, hogy ő néha, midőn az utazók ágyban fekvének, ezekre csupán önmulattatása végett, egész vedrekkal hideg vizet öntöztete. Egy más kapitány pedig betegen fekvő 's fel nem kelhető embereit mind befejérite, 's ez által egyet közülök egyik szemé' világától is megfosztott. Lake azonban egy más, nála még gonoszabbnak kezei közé került, ki az ottani partokat nyugtalanító gyilkos tengeri rablók' csatájához tartozván hihetőleg őt 'pallón járatá': — egy kegyetlen neme a' kivégzésnek, mellyet e' kalózkodók szoktak gyakorolni. Deszka tétetik a' hajófüdőre, úgy hogy vége jóval kiálljon a' víz felett; 's a' halálra kijelelt erőszakos fenyegetések által kényszerítetik annak legvégső szélére menni, hol a' deszkát önsúlyával lebilentvén, a' hullámok közé bukik. E' kegyetlenség, úgy látszik, a' rabszolgaság' tisztátalan kútforrásából eredett, mellynek szomorú befolyása alatt divatba jött szokások még mindig fennállanak, miután maga az undok embervásár már becsületesebb tőzsérkedés által váltatik fel.

Utazóink, az atlanti tengerre szálltokkal, az afrikai, sőt egész mostani földleírás' legnagyobb feladását oldották meg; melly annyi tudós vizsgálódások- 's véleményekre adott alkalmat, és mellynek megfejtésében fáradozva számos bátorlelkű és jeles vállalkozó veszett

el. — E' fölfedezés eloszlata azon titokteljes homályt, melly egyik fő oka volt a' Niger által gerjesztett nagy érdeknek, midőn e' roppant folyó a' tengertől el, széles ismeretlen beltartományokba láttatott hempelygetni víztömegét. Körútjában, mellyen az atlanti tengerhez jut, hasonlít egyéb közönséges folyókhoz, és nincsenek több kanyargásai mint hasonló hosszaságu folyókon szoktak lenni. Nagysága azonban jóval nevezetesebb mint az előbbi vizsgáladásokból gondolható.

Már most e' nagy folyónak egész menetelét világosan kijelelhetni. Eredetét, noha ott még egy utazó sem volt, úgy látszik, Laing helyesen teszi Kissi' hegyes tartományába, Sierra Leone-tól mintegy 200 mérfölddel beljebb. Innen Foota Jallo-n, és Kankanon foly keresztül, hol Caillie bizonyosága szerint sebes és nevezetes folyammá lesz. Bammakoo-nál, miután egy mellékfolyó ömlött bele, mellyet Park hibásan vélt a' fő folyónak, a' szép Bambarra' síkjára ér és felséges tekintetet vesz föl; úgy hogy Sego nevű főváros mellett már olly nagynak találtatott mint a' Temze Westminsternél. Azontúl éjszak-nyugatnak tart, és Dibbie' taván keresztül folyván Timbuctoo-hoz jut. E' várostól Youri-ig folyása még nincs leírva; de hogy itt sehol meg nem szakad, Parknak az első helyről ezen utolsóhoz lehajózta kétségtelessé teszi. E' darabon a' Niger' iránya nagyot változik, éjszak-keletről majd nem egészen dél felé. Youri-tól a' tengerig jelen utazóink járták meg és folyását többnyire délnek menni tapasztalák; csak egy helyen fordul hirtelen keletnek, honnan ismét lassanként visszatér. Ha e' két távolságot: az eredetétől Timbuctoo-ig, és innen a' tengerig mérjük, egyenes irányát közel 2000 mérföldnyinek fogjuk találni; de különféle kanyargásai az egész folyam' hosszát talán 3000 mérföldnél többre nevelik. Vége felé néhány száz mérföldnyi távolságra széles és felséges víztért képez, melly valamely földközi kis tengerhez hasonlít. Mind e' mellett a' Niger az új világ' Missouri és Orellana' roppant folyóinál

jóval hátrább áll; de az ó világban nála nagyobb egy sem található. Itt csak a' Nilus, és Yangtse-kiang vagy a' Nagy-Folyó Chinában mérközhetnek vele; mellyek' felsőbb részei azonban még nem egészen ismeretesek; és a' Nilus is csupán hosszóságban lehet vetélkedő társa, nem pedig víztömegére, sem a' partjai mellett fekvő vidékek' termékenységére nézve. Egy tekintetben a' Niger nem csak az ó, hanem az új világ-
nak is minden folyóit megelőzi; tudniillik deltája' nagyságával. A' Formosa' vagy Benin' folyójától kezdve a' tengerpart' hosszában le egész Old Calabar' vizéig, mintegy 300 mérföldnyi távolságban, annyi tor-
kolatokon ömlik az atlanti tengerbe, hogy azokat még senki sem számlálhatja meg. Ha a' tengerpart' e' részét a' delta' alapjának, és Kirree-t, mintegy 170 mérföld-
del beljebb, hol a' Formosa-ág elválik, csúcsának vesszük: 25,000 négyszög mérföldnél nagyobb tér kerekedik ki, melly Angliának felét teszi. Ha ezen delta is, úgy mint a' Nilusé, csak időszakai áradásoknak volna kitéve, mellyek termékenyítő iszapot szoktak magok után hagyni, legbővebb termésü vidék lehetne a' világon, és egy egész szárazföldnek gabonatarul szolgálhatna. De a' Niger' folyvásti özöne az egész del-
tát merő posványossággá változtatja, mellyen csupán sűrű mangolfa-erdők 's egyéb terepély és bujalevelű fák nőnek. Az egyenlítői nap legforróbb sugárral sem hat-
hat keresztül e' sötét rejtekbe, és egyedül egészségtelen kigőzölgéseket okoz, mellyek miatt e' vidéken több veszélyes járvány-nyavalya uralkodik mint akár-
hol, még Afrika' nyugati szélein is egyebütt. Hogy emberi ipar valaha ezen erdőket kiirtani, a' mocsárokat kiszáritani, és virító mezőkké fogja változtatni, biztosan remélhetjük; de kétségen kívül még hosszú idő-
nek kell lefolyni, míg ember Afrikában a' természet-
ten illy győzödelmet vehetend.

A' Niger számos egyéb olly tetemes folyókat vesz kebelébe, millyeket a' legnagyobb folyók' bármellyike is, kivevén Mississippi' és Missouri' egyesült vizeit.

Nem messze a' delta' kezdődésén felül a' majdnem egyenlő nagyságu Tshadda szakad bele, miután kiterjedt és termékeny tartományokon folyt keresztül, mellyek közül csak néhánynak neveit tudjuk. E' folyón élénk kereskedés és hajózás folytattatik; a' mit Funda' 's az összefolyásnál fekvő egyéb városok' nevezetessége is bizonyít. Fölötte érdekes és Afrika' folyami közösülésére nézve tetemes körülállás volt volna annak megvalósulása, a' mit több hitelt érdemlő tanuk állítottak, hogy a' hajók Tshadda' vizén Tchad' taváig, 's innen visszajárván, Loggun és Bornou tartományokkal egyenes közlekedést tartanak fenn. Bizonyosnak látszik, hogy Tshadda, Shary és Tchad ugyanazon egy nevezet. De a' két elsőnek mint folyónak ugyanazonságát hihetlenné teszi azon körülmény, hogy a' loggun-i és bornou-i Shary, mellyen Denham őrnagy utazott, az ő bizonyossága szerint Tchad' tavába, Lander' Tshaddája pedig a' Niger-be ömlik; következőleg ezeknek elienkező irányban folyó két külön víznek kell lenniök. Igen hihető az, hogy ugyanazon hegy-sorban és egymástól nem messze erednek; sőt talán ágaik közül is némellyek egymáshoz igen közel folynak, úgy hogy a' kereskedők áruikat egyiktől a' másikhoz könnyen áthordhatják. Az sem egészen lehetetlen, noha alig hihető, hogy talán valamelly folyamág által vannak egybekapcsolva, szintúgy mint az Amazonok' és Oronooko' folyói.

Valamivel fentebb mint Tshadda, Coodonia ömlik be, melly amannál kisebb, de Lander' tudósítása szerint igen termékeny és mivel tartományok' partjait mossa. Jóval felebb egyesül Cubbie, hasonló nevű tartomány's városból érkeve; és még felebb a' Zirmie és Sackatoo mellett elfolyt Quarrama. E' pont és Timbuctoo között befolyó vizek' léte vagy misége felől semmi nem tudatik még; Az, melly ezen város mellett foly a' Nigerbe, nem nagy figyelmet érdemel; de Bambarra' keleti határánál Park' leírása szerint Maniana és Nimma nevű két nagy folyó érkezik délszokról; és Caillie

aligha nem csalatkozott, midőn ezen utóbbi a' Niger' egyik ágának tartotta. Feljebb is ömlenek még a' Nigerbe több hegyekből jövő folyócskák, mellyek a' főfolyam' vizét szaporítják a' nélkül, hogy magok nevezeteseb hajózásra alkalmasak volnának.

Lássuk most kissé, milly kilátásokat igér e' nagy belközösülési út Europa' és főkép Británia' kereskedésére nézve. Ezen utolsó Afrikában, az Anglia által igazságosan eltörlött rabszolga-kereskedésnek megszűntével szűk korlátok közé szorítatott; és némelly nagy tekintetű ítélők kétkednek, hogy az ott valaha nevezeteseb kiterjedésben üzethetnék. De meg kell jegyeznünk, hogy az eddigi közlekedés majdnem kirekesztőleg Afrika' széleire volt szorítva, hol a' föld aránylag terméketlen, és a' lakosok henye nyomoruságban élnek. Minden utazók általában azt tapasztalták, hogy minél belebb mentek Afrikában, annál jobb földre és népre akadtak; hogy épen ellenkezőleg mint egyéb szárazföldeken szokott lenni, minden nagyobb város és virágzóbb ipar-ág a' tengertől bizonyos távolságban található. Ezt sokan az európai rabszolga-kereskedés' erkölcsrontó befolyásának, és nem helytelenül, tulajdonították. De van még egy természeti ok is, mellynek arra szinte nagy befolyással kell lennie. Afrika sokkal nagyobb részben fekszik a' fordító körök közt, sőt maga az egyenlítő alatt, mint bármelly egyéb szárazföld. Terméketlenséget okoz itt a' nap' forró hősege, mellynek az alacsonan fekvő szélek leginkább vannak kitéve, 's melly nagy darab földeket egészen elperzsel és kiszárit. Másutt ugyan azon alacson fekvés kiadásait huzza maga után a' nagy folyóknak, mellyek a' fordítóköri záporok által felduzzasztva, többnyire egészségtelen mocsárokba kerülnek el. A' beltájék ellenben, mindinkább emelkedvén, mérséklettebb éghajlattal bír, és számos domb- 's hegysorokkal változatos, mellyekből eredő folyamok elegendő nedvességgel táplálják a' földet a' nélkül, hogy állandó áradással öntenék el azt. Azon tartományok, mellyekbe a' Niger 's ennek

mellékfolyói által juthatni, kétségen kívül legtermékenyebbek és szorgalmasabbak egész Afrikában. Népeességök, habár azt teljes bizonyossággal meg nem határozhatjuk is, 25 millióra bizvást tétethetik. Lehetetlen az angol vállalkozó szellemnek illy vidékekből, ha egyszer neki út nyittatott, nevezetes következményeket nem húznia.

Az Afrikába vihetendő árucikkelyek közt első helyet foglal azon gyártvány, mellyet Anglia mind minő-, mind mennyiségére nézve legnagyobb tökéletességre vitt. A' gyapotszövet egyedül alkalmas Bel-Afrika' égöve alatt; a' mint valósággal ebből is ruházkodik annak egész népeessége. Igaz ugyan, hogy ezen kézmű ott helyben is meglehetősen minőségben készítetik; de ha tekintjük, hogy Manchester és Paisley' készítményei Indiában is, az ott helyben készülő daccai és masulipatami jeles muzlinek és kartonok felett elsőséget nyertek: alig kételkedhetünk, hogy az afrikai alábbvaló szövetek még kevésbé állhatnák ki a' vetelkedést. De nem szükséges olly messze keresnünk felvilágosító példát. Manchester ruhazza Bonny-t és Eboe-t; valamint Kiamá-ban is, a' tengerparttól több mint 200 mérföldnyi távolságban, szinte Manchesterben gyártott durva tarka ruha teszi a' néger nők' legkedvesebb ékességeit, noha annak mérséklett eredeti ára a' szárazon szállítás által fölötte nagyra növekedik. A' Niger, úgy látszik, Afrika' belvidékein az áruk' szét-hordására eddigelé nem igen használtatott. A' közlekedés többnyire csak várostól városig terjed: Damuggoo' uralkodója Eyeo' vagy Youri' léte felől semmit nem tudott. Europai áruk csak Eggá-nál, mellyet a' jobb állapotú és iparosabb tartományok' véghelyének mondhatni, tűnnek fel legelsőben. A' gyapotszövet után hihetőleg legjobban kelnének mindenféle fegyverek; a' mi elég szomorú ugyan, de más részről azok ott nem csak vadászatra lennének fölötte használhatók, hanem az afrikai harczolásmódnak az európaival leendő fölcserélése még talán inkább a' csinosodás' előmozdítá-

sára szolgálna. Ékességek, csecsebecsék, 's minden czifra és csillogó tárgyak fölötté kedves fogadtatást lennének a' durva izlésű afrikai uralkodóknál; és mint-hogy ők ezen áruk' valódi becsét még nem tudják meghatározni, egy ideig jó drágán megfizetnék azokat, míg csak a' tapasztalás és vetélkedés fel nem nyitná szemeiket.

A' mi az onnan cserében hozathatandó tárgyakat illeti: valamint a' mondottak szerint pamutgyártvány volna az ottani eladásra legalkalmasabb, úgy viszont a' cserélendő árucikkelyek közt első helyet kíván magának a' nyers gyapot, melly nagy bőséggel és számos utazók' bizonyítása szerint igen jó minőségben terem Afrikának egész fordítókör-alatti részén. Az európai kereskedők még nem hatottak be a' gyapotte-nyésztő tartományokba, mellyek mind nevezetes távolságra esnek a' partoktól. E' természetény' fogyasztása Angliában iszonyú nagy, egy évi behozatal közel nyolcz millió font sterlingre lévén becsülve. Melly fogyasztás még inkább növekednék, ha Afrika is, úgy mint India vagy az Egyesült-Országok, saját nyers termékét, meggyártva venné vissza ismét Angliától. Indigo, a' festőanyagok' e' legbecsesbike is, mellyből Angliába némely évben egy millió font sterlingnél többet érő vitetik be, szinte bőven terem azon tartományokban, és mint mondatik, hasonlókéj jó mineműségben. Ezeken kívül egyedül bőr és valamelyes arany lehetne még kihozatal' tárgya; mert a' pálmaolaj, mellyel ott jelenkép legkiterjedtebb kereskedés üzetik, a' szélső vidékeken természetén, hihetőleg már most is az egész keresést kielégíti.

Miután a' Nigeren kereskedésnek lehető tárgyait láttuk, annak folytathatása' módját fogjuk tekinteni. Az akadályok valóban olly nagyok, hogy azokat a' folyami hajózás' közönséges segédeszközeivel legyőzni lehetetlen. A' delta és ennek alacsonyabb torkolatai körül levő egészségtelen lég — az európaiakat bizonyosan vágytárs és ellenség gyanánt tekintendő belakosok' vad és rabló természete — csupán csak valamely rendkívüli segédszer által tétethetik ártatlanná.

És ezt a' gőzerőben találjuk fel, melly a' folyami hajózásnak egészen új fordulást és életet ad. Ez által hajtott hajó a' tengertől a' delta' csúcsáig egy nap 's egy éjjel fölmehevén, sebesen átfutná az egészségtelen vidékeket, és a' lakosok' ellenséges csónakseregeit is, rajtok keresztültörve, könnyen elhagyná. Tapasztalás fogja megmutatni, mi lesz jobb: hogy a' gőzhajók Angliából járjanak-e oda egyenesen, vagy pedig az ottani széleken tanyázzanak, és a' vitorlás hajókon vitt áru ott rakassék rájuk. Az első mód *) által, ha kivihető, a' hajóról hajóra rakodás' költségét megkímélni, és azon veszélyt elmellőzni lehetne, melly rakodás közben e' mindenütt rosszlégű tengerpartokou az egészséget fenyegetné. Figyelmet érdemel azon kérdés: valljon Formosa' vagy Benin' ága nem volna-e legalkalmasabb a' fölmenetelre? Ez úton a' hajó Kirree-n felül egyenesen a' delta' csúcsához jutván, mind a' Brass folyón levő veszedelmes bejárást, mind a' vad lakosoktól itt, és a' Bonny ágon még inkább várható háborgattatást elkerülné. Alig eszközölhető azonban a' kereskedésnek itt igazi meggyökeresülése, a' Niger' partján állítandó szálláshely nélkül, hol az európai és afrikai javak' számára raktár találtatnék, és honnan a' mellékfolyókba és a' Nigernek különben nehezen vagy épen nem hajózható ágaiba kisebb hajók járhatnának. Igen czélirányos volna e' végre azon szigetek közül egyet megvásárlani, mellyek a' Nigeren egy helyütt olly számosan találtatnak. Vagy ha azok' alacson és posványos helyzete egészségtelenné tenné az ott tartózkodást, könnyen akadna valamelly tisztalégű és védhető álláspont a' folyó' nagy része mellett elnyúló dombokon.

Vége tekintsük egy kissé, milly összeköttetésben vannak ezen ujonan tett fölfedezések Afrikáról ezélt volt ismérteinkkel, és valljon a' hajdankor' irói tudtak-e valamit a' Niger' azon alsóbb részéről, mellyen

*) A' britt kormány azóta Landert két gőzhajóval küldötte a' Nigerre.

Európaiak most jártak legelsőben. Hogy Ptolemaeus előtt a' Niger' torkolata egészen ismeretlen vala, világosan kitetszik onnan, mivel azt mint csupa belvi-
 , déki folyót minden délnek menő ág nélkül írja le. Valamennyire különböznek tőle az arab írók, kik a' 'Feketék' Nilusáról' azt állítják, hogy nyugatnak foly és az atlanti tengerbe szakad. Némelly angol tudósok azt vitatják, hogy az arab írók által említett telepítvények mind azon a' vidéken feküttek, melly most Houssá-nak neveztetik; és hogy az ő 'Nilus'-ok nem Park' Nigere volt, hanem az ottani síkföld' vizeinek egyesülete, jelesen Quarrama vagy Zirmie. Meglehet, hogy ezen utolsó a' Nigernek Lander által beutazott részébe ömlő folyam tevé az ő 'Nilus'-okat, 's ekképen ők egyedül abban hibáztak, hogy egy mellékfolyót tartottak a' főfolyónak. De ebbeli ismereteik' tökéletlenségét eléggé bizonyítja azon tudatlanság, mellyet a' mostani utazóink által megjegyzett részletekre nézve mutatnak; és még inkább azon állításuk, hogy Tocrur-(Sackatoo-)tól Ulil, hol a' nagy folyam szerintök tengerbe szakad, csak 18 napi járás, mi 300 mérföldet sem tenne; holott a' valódi távolság Benin' öbléig 700 mérföldre is rámegegy. Könnyen gondolható, hogy ők hallottak valamit a' Nigernek az atlanti tengerbe szakadásáról, és a' legtávolabb várost, meddig tudomások terjede, annak torkolatánál képzelték lenni; szintúgy mint Bello szultán is Rakah-t és Fundah-t a' kifolyásnál levő tengerreveknek vélte. A' Youri és Ulil név kissé hasonlít egymáshoz; r. és l könnyen felcserélődvén. De a' só, melly Edrisi' bizonsága szerint Ulil-ban ásatott, és a' pusztaság, mellyen átvitett, a' nyugati bányákra mutat, és azt látszik bizonyítani, hogy Ulil Walet vala, és hogy Dibbie' tava a' földleírásnak akkori tökéletlen állapotjában, az atlanti tengerrel zavartatott össze.

Leo Africanus azon egyetlen egy író, ki a' Nigernek jelen utazóink által megjárt részéről valami bizonyosat tudott. Ő annak folyását Guber (Houssá-nak most

is e' név alatt ismert, és mint látszik akkor volt fő tartománya) és Gago közé helyezi, melly utolsónak termékeny földje, rossz lakjai, töménytelen királynőserege, és Timbuctoo-tól dél felé 400 mérföldnyire fekvése világosan Eyeo-ra mutatnak. De a' Niger' további meneteléről vagy Benin' öblébe folyásáról semmit nem tudott; és hibásan vélte, hogy Timbuctoo-tól nyugati irányban Ghinea (Jenné) felé, 's innen a' tengerbe foly. E' véleményt nyilván a' Portugáliaktól vette, kik Senegal-t és Gambiá-t régtől fogva a' Niger' torkolatainak tekintették.

Ezen utolsó hiedelem sokáig uralkodott az ujabbkori európaiaknál; 's ennél fogva ügyekedtek az Angolok Gambia, a' francziák pedig Senegal által jutni a' Nigerhez. De ezen próbák, mellyeknél több akkor nem is tétetett, természet szerint siker nélkül maradtak; és Delisle és D'Anville bizonyos tudósítást nyertek, hogy e' folyamok az Afrika' belsejében eredő és Timbuctoo felé keletnek folyó Nigerral nincsenek összeköttetésben. A' közönségesen elterjedt ellenvéleményt azonban meg nem győzhették, és a' Niger' torkolatára nézve magok sem voltak tisztában. Reichard, német író, állította fel legelsőben, és M'Queen támogató határozatosan azon hypothesis-t, melly most olly szerencsésen megvalósult, és Bel-Afrika' földleírásának fő kulcsául szolgál.

E' jelen fölfedezésnek minden tetemessége mellett is, Afrika' belrészeire nézve még fölötte hiánysak ismereteink. A' Tshadda folyó, a' mellette fekvő, hihetőleg termékeny és népes tartományokkal együtt egészen ismeretlen. A' Niger' folyásáról Timbuctoo és Youri közt semmit sem tudunk. Elhallgatjuk az egyenlítőn alul fekvő vidékeket, mellyekbe, kivéve legközelebb Douville-t, még egy utazó sem hatott be.

Az *Edinburgh Review*' 1832 júliusi kötetéből.

TASNER ANTAL,

m. t. társasági l. tag.

FRANCZIA KÖLTÉSZET A' XIX. SZÁZADBAN.

Francziául írta Grégoire.

(E L S Ő C Z I K K E L Y).

Követni fogjuk itt a' francia költészetet mind azon alakváltozásokban, mellyeken átesett, kijelelni a' különböző formákat, mellyeket felöltött; előttünk halandand hanyatlatiban, szendergésében, fölébredésében 's előlépteiben; előttünk mint gyöngé, remegő szűz könyvtől dagadozó szemekkel, fojtott szavával, szerény, bátortalan viseletével a' convent' vérengző kormánya alatt; mint simongó, szolgálai, hizelgő, kegyét 's nyájaskodását pazarló lyány a' császárság' lánca alatt; 's előttünk mint felszabadult nő a' restauratio' idején, felvéve ismét a' nemes büszkeséget, a' férfias függetlenséget, a' biztos és bizodalmas lépést, függve az egeken, szerelem' 's honszeretet' teljes hangzattal ajkain, utálva és utáltatva a' bűnt, 's így juttva le korunkig ragyogóbban mindig, 's megbocsátatva magának néhány szeplőt a' szépségek' kedvéért, mellyekkel tündöklék.

Negyven esztendeje múlt, 's Franciaország akkor a' nagyság' legmagasb időszakába látszott érkezettnek. Művészetek virágzóznak, tudományok díszlettek, minden elme érzette a' felvilágosodás' szükségét, sikeres javítások történtek, egy nagy, mérhetlen lépés vala megtéve. Egyszerre tompa zúgás hallik, robozva omlik össze meg' össze minden, a' vén kor aggasztotta intézmények eltűnnek 's a' tátongó mélybe süllyednek alá; újkor születik, de mellynek fogantatása retentő volt, 's ez új szülött a' multnak füstölgő romjain emelkedék.

Mi vala, mivé lett ekkor költészetünk? — Addig a' század' színeit viselé magán. Fás, illatos, bodrozott, mint a' kor' erkölcsi és körei, feledve magas eredetét, nemes tulajdonit. Ő, ki legelső napjaiban szűzen, szemérmesen, vallásosan, csak szépért hevűlten lépett fel, ki az istenek' nyelvét beszélte, ki a' bűnre böcstelenítő bélyeget üte, ki olly tiszta és indulatos énekeket zenge, ki olly édes könyeket fakasztott a' szenvedő erény felett, ki legörgetve a' múltat-'s föllebentve a' jövőt, olly hathatós szavakkal festé mind a' kettőt: fertőzetessé lőn egy Voltaire', Piron' és Parny' ajkaikon, megásta a' régi hiedelmek' talpköveit, elfacsará a' történeti nagy tetteket, feledé halhatatlan nyelvét 's nevetségnek és gúnynak áldozza fel mindent, mi valaha nagy vala és szent.

A' terrorismus' vérengző napjaiban, midőn megtörtelt királyszékek porban görögtenek, midőn az elkábult népek vérrel töltözének 's kardél nyesdelé a' szerencsétlen hont, oh akkor a' költészet, a' bűnbánta szűz elnémúlt. 'S énekelheté-e a' hazát? a' hont, melly a' sárban fetrengett, példátlan büntettekben fertőzött, melly a' polgárisodás' legmagasb fokairól az ember-evőkkel szálla alá egy sorba! Énekelheté-e az erényt? az akkorit, melly vért ivott, melly szent dolgokat tisztátalan kezekkel moeskolá, melly undok ujjakkal ragadozá a' szerencsétlenség' foszlányait 's melly Brutust és Catót véle míméletni! Vigasztalható-e az áldozatok' kesergő árnyait? de hiszem az elcsábult ész nem híve többé egyébben csak a' semmisségben. Miként zokogj egy cypressus körött, ha többé a' lélekben nem hiszesz? miként lengj egy más, jobb ég alá, mikép ígérj az elnyomott erénynek igazságot, ha a' létpályát a' sír' keskeny határi rekesztik? — Hallathatott-e vallásos hangzatokat? Az elrémúlt istenek elfutottak, elpusztúlt, elszomorodott templomok az ajtatos emlékezetekkel együtt omlottak egybe, nem maradt egyéb mint egy hideg árnyéka az imádásnak, egy fagyos, hogy ne mondjuk, gyalázatos, egy képtelen, hogy ne mond-

juk, kétségbeejtő imádás. Vagy talán szűz szerelmet, nemes barátságot énekelhete, midőn a' büszke bűn göggel hordozta homlokát, midőn minden szívet alacson önzés zárt, midőn az atya' sírjára hullatott könyek vérpadra vezettek!?

Árva költészet! mit tehetett ő ekkor, mint hogy száműzze magát szülőföldről 's más, szelídebb égöv alatt keressen enyhebb ihletéket, nemesb emlékezőst, miután ön hónapban még sírnia sem volt szabad.

De legyünk igazságosak e' mellett. E' korszak hazafiúi nemes hymnusokat szűle; az ekkori csatadalok nagy lelkeket, magas szándékokat árulnak el. Igen, mi szeretjük e' dalokat ma is, szeretjük azokat a' 'republica' és császárság' elaggott katonáinak ajkaikon, századunk' e' levérhetlen óriásién, kik miatt nem kell irigylenünk többé a' régi Romát, nem a' középkornak ma olly igen is becsmérelt hőseit. Szeretjük őket ifju bajnokaink' ajkain is, kiket a' haza' szent szerelme gyújt, midőn űzik annak kebelétől az idegen hadakat; szeretjük a' hadi tárogatók', harczkészítő trombiták' 's diadali harsány rivadozások' kíséretében; de ugyan e' dalok búsítanak, rémítenek, undorítanak minket; ha őket egy mocskos pórcsoport ordítózza, fertőzteti a' bontakozott hajú lázadás, és remegő várasok' kebleiben, midőn vak erő ül a' jog' helyébe, midőn testvér ellenséget láthat a' testvérben, 's a' rablás, gyiloksze-meivel, szennyes lomjaival 's tolvajkezekkel a' hatalom ellen indul, előtte nem a' hazának szent zászlója, hanem elvérzett áldozatok' ádáz dzsidára szúrt fejeik. Ah, igen, szeretjük e' dalokat: mert valljuk meg, a' hazaszeretet nálunk francziáknál minden koró, 's ha már minden egyéb érzet ki volna halva, mindig maradna a' francziának a' hazáért egy ihlete, a' hont énekelni még egy szava.

De ennyi mind az, mi valóban ihletést ránk e' korszak hagyta. A' költészet, mint említők, Görögország' vidékeire, a' művészet' 's polgárisodás' e' hajdani bölsejébe menekvék; ott elfeledé véres tragoediá-

inkat, virító képekkel ölelkezve körül, kecses emlékezeteket újítva meg 's Theocrit' és Anacreon' feledett hangjait élesztve föl.

Chenier András, görög nő' gyermeke 's görög föld' nevendéke, gyakran visszavezete minket gyermekkor' költői tájaira. Arcadiának gyönyörű árnyaiban járdalánk ismét, egy végtelen, tág láthatáron félfödöttön látánk emelkedni százados fákat, kecses fedelkéket, pompás oszlopcsarnokokat; hallottuk ismét az agg dallókat, a' harmoniának e' mestereit, városról városra járva inségeikkel 's énekeikkel; a' görög nyelv' egész gyöngédsége álfolya nyelvünkbe, 's a' költő' lantja még lágyítóbb hurokra talált a' keresztyénségben, mellyekkel sziveinkre hasson. Oh mi, az éjszaki, ábrándos Músák' kedvelői, mi a' xix-ik századnak, bús harmoniához vagy férfias erőhöz szokott gyermeki, ne, oh ne vessük meg a' görög föld' szelídebb Musáit. Ők képzék csecsemő korunkat, ők vezetétek ingó lépteinket 's nem egyszer lépének meg, mint rejtünk kisíkló könyeket, mint maga a' szép természet, egyszerű 's indító hangjaikon. Mi nekik a' hála' emlékezetével tartozunk, 's ha ver a' szív a' honszeretet' hangjaira, valljon a' classica Musa' szava, egy távol vidékről hallatva, hidegen fogja-e hagyhatni kebleinket, ő, melly legelső szívveréseinkre emlékeztet?

A' szerencsétlen költő' feje bárd alatt vala eleendő. Ki fogja nekünk fölfedezni mind azt, mit e' lélekben a' veszélyes óra' közeledte felkölto? Illy ifjan veszni el, neki, ki egy boldogság- 's szerelemdús hoszszu jövendőt látá legörögni szemei előtt, neki, ki olly erőben érezé szellemét, ki annyi dicsőségről álmodék! Illy ifjan halni el, látni a' halált, mint közelít feléd, hogy jéghideg kezeivel illessen, az életet kebledben csöppenként kifogyni érzeni! De lantja legalább híve maradt mindig, ez vigasztalá őt fogságában, 's húrjai nem némulának el a' végső perczenetig.

Ezen túl a' költészet néma, vagy ha hallata is még egykét hangzatot, azok a' szolgálai vagy bérlett, az eről-

tetett vagy megfélemlült szózatnak hangjai. *La Harpe-é* az, ki vörös sapkában a' Lycée' ajtajánál republicai hymnust olvas-fel; *Lebrun-é*, e' követelt Pindaré, kit hosszú ruhaszárnyak emelnek, kit arannyal hintett köntöse puffaszt, ki a' fellegek közt széltől terjedező szárnyakon tévedez; vagy *Parny-é* az, ki a' *Guerre des Dieux-t* a' fúriák' oltárára förtelmes ajakkal szórja ki. De a' szűz ajakú, a' kellemes gondolatú költészet számkivetésben hon- és laktalanul tévedez. *Michaud* számüzetését élet- és kecseli verseivel enyhíti; *Delille* vonakodik dallani a' tyrannokat, sőt nemes hevében elég merész őket átkos halhatlanságok előtt meg is reszkedtetni; az ő Musája tiszta maradt mindig 's hív a' szerencse' üldözöttihez, 's hosszú fátyolt borítva fejére, a' vérpad' ellenében, siratá a' felséges áldozatok' végzetét, ott szóra átkot a' kevély királygyilkosok' fejére.

Hadaink azalatt dícskoszorúkat fűznek homlokaikra, megdöbbsentik Európát, felköltik a' pyramidok' echóit 's diadalról diadalra haladnak. Tartományink' egyike szembe áll a' republica' egész dühével 's áldozata lesz egy tiszteletre méltó de időnkivüli önfelajánlatnak. Bonaparte megjelenik 's hasonló egy őrjöngő képzelet' csodás látmányihoz, széttépdezi a' zivatarfelhőket, határozatlan, ingadozó formái folyvást nagyobodnak, végre a' felhő megnyílik, 's a' káprázat mint egy vakmerő gígász áll elő, kész szétzúzni a' világot villámsújtogató karjaival.

'S itt elhúny a' XVIII. század, munkáját végzetten. Kar kar ellen, test test ellen vívott az egy régibb kor' álhiedelmivel, ezer előítéleten tört keresztül, ezer visszaélésnek vete véget, készítgeté Európa' jövődjét: 'sha e' küzdecsk' hevében igen is gyakran ment túl a' határon, ha borzasztó hibákat javala, ha hizelgett káros balvéleményeknek, egy későbbi józan philosophia igaz ítéletet tón felette, fölfedezve egyszersmind mind azt, mi benne valóban nagy, valóban hasznos volt.

Az új századdal új literatúra készült. A' keblek az erős kormány alatt szabadon pihégének ismét; az emlékezet örömet mene vissza a' multakba, 's a' szem könybe borúlt olly sok 's még olly közel fájdalmaikon. Elélt szenvedések nyomják lelkeinkbe a' szomor' és búsongás' érzeteit. Midőn azok rohannak ránk 's elborítják lelkünket egészen: bizonyos tompaság, bizonyos kábultság fog el, melly nem hagy egyébre ügyelnünk a' jelen pillanatnál. A' száműzetések, a' Tiberius', Nero' és Domitian' gyáva de tyrann uralkodása után írá Tacitus gyász- és mély philosophia-lehelte sorait; ekkor zenge Lucanus' lantja olly szomorú, olly keservteli hangokat, Seneca ekkor önté ki fájdalmaim megszaggatott, csillámzó soraiba 's igyekezett visszavezetni századát józanabb fogatokra, szelíd búsongó szóval festvénelötte a' bölcsnek boldogságát, egy jobb kor' erényeit. Igy a' consulság' idejében a' keresztyénségnek igen is soká feledve volt ideái újra erőt vettek a' lelkeken, 's e' szerencsés változást a' *Génie du Christianisme* tevé. Az egymással társított bús és vallásos képzetek' ezen vegyülete teszi e' korszak' általános szellemét.

Egy nagyhírű férfi nyitá meg a' pályát. *) A' bal szerencse' hatalmas leczkéiben okúltan, ő saját érzeit adá irásiban. Házát megritkítá a' vérpad, ő csaknem egyedül maradt. Futva az elfajúlt hazát 's messze partokra száműzve keserveit, magányos utazó járá be az új világ' sivatagjait 's vendégszerető vadak' kalibáiban lakozott. Szelleme termékenyült a' természet' csodáinak szemléletében, képzelete lángolt, szíve olvadozott a' rév- és végtelen tengereken, ez egekkel szomszéd hegykúpokon, e' csend- és hallgatás-lakta magányokban 's e' népek közt, mellyek olly jóakárolag fogadák őt, a' száműzöttet. Ifjú kora viharos volt; a' leglángolóbb szenvedélyek közepett önmagán érezé

*) Chateaubriandról, kiről e' helytt van emlékezés, más alkalommal többlet.

ő mind azon keserű csalódásokat, mellyek megszagatják a' szívet, 's lelke a' való jó' örök kútfejéhez emelkedék. Tele még anyjának emlékezetétől, ki nem rég sír vala botlásain, egy könyvet írt, melly annak árnyát megnyugtassa 's fölfedje előttünk a' keresztyén-ség' minden nagyságait.

Büszkén, kevélykedve siettek többen az útra, mellyet ő kitára. A' vallás az ő tolla alatt visszanyeré ismét mind azon becsültetést, mellyből egy vak 's vad gyűlölet igazságtalanul fosztotta ki, úgy tűnt fel az ismét, mint minden nagynak 's magasnak forrása, 's az általa megtisztult szenvedélyek olly méltóságra jutottak, melly előbb félre ismertetett. Azon túl nem vala többé szép hitlennék látszani, az atheismus nem volt divat többé. Valóban, ha költőnek nevezzük azt, ki a' képzeletnek és szívnek új utakat nyit: ki kétkednék a' *Martyrok'* szerzőjét legelső sorba helyezni a' Musák' kegelti közt?

Ő, 's egy nagynevű asszonyság, kit férfias gondolatok 's hatalmas elme jelelnek, meghaladák a' császárbirodalom' minden más írói jeleseit. A' *Németországról* írt könyv legelőször láttatá velünk az új ihleteknek egy igen bő forrását. Ezen költői egy, a' *keresztyénség által megújított literatúrának* — hogy *Staël* asszonyságtól vegyünk kifejezést — most inkább újaknak mint külöködőknek, inkább eredetieknek mint bizarroknak tetszének előttünk. Németország' tudományi hatása Franciaországra elkezdődött. Ezen asszonyság' iratait egy enyhe vigasztaló philosophia bélyegezi, 's ha őt szülék és nevelés után a' protestantismus bírá: szívreható nyelve, mellyen ír, a' catholicismusé.

E' köz hajlást a' szomorú, búsongó ideákhoz úgy látszik nem kissé nevelék Ossian' költeményi, mellyek ekkor *Baour-Lormian'* tolla alatt népszerűekké lettek. Gyönyörrel hallgatá kiki a' skót bard' accordjait, örömet mülata Caledoniának szomorú fellegi, Morven' jeges sziklái 's ezen erővel és nemességgel teljes

bajnokok között; szerették Fiongal' tiszteletparancsló alakját, Malvína' gyöngéd aggodalmát, de leginkább Ossiánt magát, ez éjszak' Homérját, a' világtalant, az egyedül maradottat annyi harczárs közül: mint szárnyala vissza a' multakba, mint dallá atyjának nagy tetteit, mint beszélé saját kora' történetit, mint panaszlá aggsága' magányát 's mint hívá gyöngülő szózáttal a' halált, melly őt Fiongálhoz vigye ismét és barátihoz a' fellegek' hullámzó lakába. Baour' költészte tiszta és nemes, munkája messze elvitte nevét 's megnyeré neki a' főconsul' kegyét, tekintetét.

Jövének mások, kiket szinte a' vallás' magas ideái ihletének.

De - Fontanes, szintolly jó költő mint egyes prosairó, Chateaubriand ur' nyomdokiban jár. Hol egy népe-vesztett monostor' hosszú folyosóin andalgva új életet önte a' pusztá romokba, beszélé az itt élt 's világtól nem ismert bölcsek' szerény erényeit, festé a' roppant templomöblöket, mellyek, most komorak 's hallgatagok, hajdan az ének' és könyörgés' szavától zengedeztek; majd egy sírkőre hajoltan, vagy az egyenetlen sírhalmok' nyelvén futva végig, a' halottak' hamvait fontolgatá, a' szegénynek emlékét üdvözlötte 's az egyszerű földműves' árnyának lefizeté a' méltó dicséret' adóját; majd ismét magasb énekre emelkedék 's a' keresztyének' mennyei áldozatát festé, melly a' szerény oltárra alászáll, 's a' csend' ünnepét, melly az ájtatos gyülekezeten messze elborúl; majd a' légben lebegett 's a' felettünk függő csillagok' óriási útjait követé; vagy rendszerrel tévedezett az emberi természet' csalkertiben, erővel teljes, tömött tollal földve fel a' titkokat, mellyek az embernek, ezen az égből alábukott királynak, végzeteit rejtik.

Legouvé könyvekkel tölt versiben tiszteletet kére a' sírokra, mellyeket nem rég kifosztottak 's megfertőztettek szentségtörő kezek. *Millevoye*' lantja ama' tiszta 's megható zengzeteket adá, mellyek még most is mélyen indítják lelkeinket meg; az ő verseiből az elegia

sohajt, az ó kornak e' Musája, omladozó hajával, fején hosszú fátyollal 's szerényen lesütött szemekkel, e' szánakodó szűz, melly sír a' balszerencsén 's fájdalomkon. Beszéletiben nemzetivé lőn közöttünk a' balláda, e' siralmas történetű epos, e' verselt chronica, mellyben csoportozva állanak a' lovagkorszakok' minden tetteik 's viselt dolgaik Roland-tól kezdve amaz újabb, de csodákban nem kevesbbé gazdag időkig, midőn a' spanyol vitézség a' despota 's hódító mórral küzd, midőn a' keresztyén Európa tömegekben rohan az elrémült Ázsiára, midőn Palaestina' mezeit a' mi hősiük' csontjai kövérítik, 's midőn a' got kastélyok és várak olly különmű scenákat rejtenek köreikben: bajnoki nemes tetteket, szerelmi esküket, magas törvénytörvényszerűséget, hallatlan vétkeket, titkos kizáratokat, szegyen' rejtekeit, elburkolt árulást.

Treneuil a' saint-denisi feldúlt sírboltokba, a' királyok' e' régi temetkezőjébe, szálla le, megkérde' a' sír' néma felségeit, e' királyi árnyecsoportokat, melyeknek halálálmaik sem lehetének csendesek, e' föl-kent holttetemeket, 's egész monarchiáját e' megzavart, megmocskolt, szellelszórt rémalakoknak: imádott istenségeknek hajdan 's a' föld' korlátlan urainak. Musája elevenen festé a' letűnt legújabb időszak' iszonyait, midőn a' koporsó nem nyújta menedéket a' gyűlölet elől, midőn a' halál borzadozva látá kisíklani keziből a' martalékot, mellyet több százados idült-ség birtokává tőn, 's midőn a' nap nem mere lenézni e' gyászhely' lakóira, kiknek nem kelle látniok többé eltető világát.

Nodier, *Tristes*-jeiben, kibeszélhetlen fájdalmakat feste, önmagát kízó lélek' szenvedéseit, vérző sebeit egy szívnek, mellynek e' világon többé nincs öröm; öldöklő visszaemlékezéseket, mellyekre megdermed kebletekben a' szív, de sírni nem tudtok; benső öngyilkolást, kifejezhetlen kétségbeesést 's rejtett félelmeket, mellyek kiapasztják az élet' forrásait 's mellyeknek csak halál vethet véget. — Szóval: ama'

vérengző catastrophok után, mellyekből a' nemzet épen kiszabadult, az egy nagy concertje volt a' panasz- és szívszaggató jajoknak; a' soká fojtogatott' sohajtások most tartós zokogásokban törének ki 's a' genius' minden művének komor és busongó színt adtanak.

T. i. a' költészetnek ekkor saját ábrája volt. A' nemzet végső maradványit élé egy lassanként kihaló szabadságnak; a' költők a' nélkül, hogy akadályt fél- nének, ihletők' röptét bizton követheték. De Bonaparte fel-ül Nagy-Károly' trónjára; rettentő karja megszorítja a' szabadságot, melly előle megdőbbsenve hátrál; ezen túl a' gondolat korlátozva van, a' kormány- nak szolgálja, 's szólnia csak ura' kedve szerint szabad. Isten veled, te szelíd költészet, nem fogod te többé hallatni tiszta és szabad énekidet; a' szándék az — 's kényszeríteni fognak rá — hogy a' trónnak lábainál csúszszál: de te a' fenyegető lánczok' daczára is légy szabad — hallgatva nemesen!

De még is 'győzelmi dalokra tárgy elég juta. Egész Európa remegett győztes seregeink előtt. Hasonló a' kártékony villámhoz, melly a' levegőn keresztül hasít, sebesen mint gondolat, repült Napoleon éjszokról délre, a' diadal' szekeréhez csatoltan. Kiebb vivé birodalma' határit; a' sarmata és német meghajolának előtte. A' költészet énekli folyvást a' csatákat, de szava szolgálai, óvakodó, nem meri fölemelni hangját az igaztalanságok', az erőszak' 's a' bitorlatok' fölfedezésére. A' komoly szín' Musája, Chenier' szavai- val, a' hatalom' szenvedélyeinek hizeleg csak, valami- előbb a' nép' szenvedélyeinek hizeleg. *Ducis* *) Shakespeare' tragoediáját honosítá közöttünk. Utána *Raynouard* 's *Lemercier* jövének, a' nélkül, hogy hozzá legkevesbben is hasonlítanának. A' szeretetre méltó 's nemes őszinteségű *Collin-Harleville* 's *Picard*, *Andrieux*, *Duval* Sándor, és *Étienne* a' vígjátékban

*) Ezen nevezetes ember is tárgya leszen egy későbbi közlésnek. A' szerk.

ragyogtanak. *Daru és de-Saint-Ange* Horác' és Ovid' szépségeivel vívtak; míg *Delille* a' falu' *), *Esménard* a' hajózás' gyönyöreit festék, és *Chénedollé* az emberi elme' mélyeit méregetve, a' philosophia' köreiben jára; de többen e' költőink közül a' despotismushoz valának szegődve, 's a' költészet, mellyet rendszerint gerjedelem és szabadság táplál, hideg 's egykedvű lön.

Mennyivel állá magasabban mind ezen, különben sok érdemű, literatoroknál *Chateaubriand* ur, ki egész századának új indulást ada. Az ő *Martyrjai* megjelentek, 's a' literatori világ' csodálta a' művet, mellyen egyszersmind a' szent könyv', 's *Dante* és *Tasso* és *Milton*' ihleti látszának.

A' hatalom' árnyában újra föléledtek a' rend' fogalmai is, 's ez a' rend nem csak a' nyilvános erkölcsökre hata, hanem az írászatra is, mellyet a' republicai magasztaltság az igaz útról eltéríte. A' literatúra egyik alkotó része a' polgári társaságnak; követi annak haladását 's hanyatlatát, minden kornak minden véleményi benne, mint egy hív tűkörben, szemlélhetők, semmi csoda tehát, ha egy egész századnak nagy rengési; hosszas inogási után a' literatúrának arca is rendetlen, 's a' bágyadásnak és bűnnek bélyegeit viseli. De ha már a' társaság' sebei befornak, ha a' keblekbe vizszatért a' kéjes lelki csend, akkor az ízléssel bírókat illeti: simítgatni a' közönséget 's felvilágosítani azt csillogó hibák felett, mellyek sok más hibát vonnának magok után.

A' criticának szabad tér juta a' császárság alatt. A' féltékeny despotismus sem lele gáncsot ott, hol csak stílusról, ízlésről, nem bántó ítéletekről vala szó, minden political gondolat' nyilatkoztatása nélkül. E' korszakasznak néhány literatori jeleskedtek e' részben. Így *Chénier* János-Mária, ki a' kor' nevesbjeit gyakorlott ízléssel, de néha igen is nagy részrehajlással és sok keserrel bírálgatá. Így *Geoffroy*,

*) E' munkát Kis János' fordításában bírja literaturánk. A' szerk.

ki paradox véleményeket akara kivívni 's az utóbbi század' nagy neveit lealacsonítani; 's az ő logicája szorít, modorja (manierja) metsző, kesernyés erében talán sok is a' szenvedély, de ízlete biztos, tanítmányi józanok; ő visszavezette igaz értékökre mind azon philosophiai dicsőségeket, kiket az egykorúak olly nagyra emeltek, 's kik jobbára a' pártszellemnek köszönék nimbusokat. Így *Dus-aunt*, egy igen sokban jártas és csinos előadású férfiú, ostora az irói közepszerűségnek, de igen hideg talán 's igen egyhangú, hiával azon eredetiségnek 's változatosságának, melly *Geoffroy*' munkáiban annyira gyönyörködtet. Így a' lelkes és mardosó *Hoffmann*, ki magát néha igen részrehajlónak mutatá gáncsaiban 's olly gyakran visszaélt tudománynyal és észszel. Így *Auger* és *Feletz*, amaz alaposág- és pontosságban, ez kellemben 's gyöngédségben gazdag; 's így *Nodier*, kinek könnyű tollából olly ragyogó cikkelyek folynak, 's ki társaival együtt el akará az elméket fordítani az újításoktól 's a' rend' és állandóság' fogalmihoz téríteni vissza. — Mind ezen criticák tudománykori despotismusok mellett is igen sok javára voltak a' literatúrának 's így a' költészetnek; ez utóbbi általok tartá meg nemes és tiszta nyelvét, melly egyik fő dísze, 's ha más felől egyhangú vala és hizelgő, ha inkább ügyele a' stílusra, mint a' philosophiára; ez azért volt, mivel az újonszületés' órája még nem jött el, ennek csak a' polgári szabadsággal leheté érkeznie.

'S ez a' szabadság nem marada el soká. Bonapartenak csak diadalmai' vakító fénye bocsátatá meg a' bitorlást, trónját csak a' hír és dicsőség tartá fenn; mihelyt ez hive lenni megszűnt, hatalma öszveroskadt, 's eldarabolt birodalma visszatért régi uraihoz, kik húsz évi száműzetés 's bal szerenese alatt elfeledék a' régi gyűlölséget 's megismerék a' kor' szükségeit. Egy királyi kéz által nyújtott charta visszaadá végre a' szabadságot a' franczia földnek, — 's itt a' literatúrának egy új, ragyogó korszaka kezdődik. Az első

években az újulás zajtalanúl készül, a' szabadság mind inkább növekszik, a' keblek csendülnek, Franciaország mind inkább virágzó jóllétben feledi bajait, viszonyok köttetnek a' szomszéd nemzetekkel, 's a' jelen Európa lesz azon tág mező, hová az újszomjas elmék sietnek meríteni.

Anglia és Németország nagy behatással voltak a' jelen francia költészet' sorsaira. Nekik *) már egypár század óta volt eredeti vagyis olyan literatúrájuk, melly semmi másnak nem vala másolata, hanem magok' e' népek' erkölceinek 's characteröknek hív lenyomatjuk. Mi szinte korunkig nem ismerénk ezekből egyebet halvány 's alaktalan fordításoknál, bizarr átöltöztetéseknel, mellyek e' szívmeleg szüleményeket nevetség' tárgyaivá tevék. Mi még mindig a' régiek' nyomdokait őrzök, nekünk még folyvást Aristoteles vala fő mesterünk, 's egy, a' mi erkölcsink-, vallásunk-, véleményeinktől egészen idegen literatúrának aggott maradványi még mindig példányink 's ellenmondhatatlan vezéreink, midőn Németország már újabb, meg annyi remekmű-szentesítette szabályokat szült, midőn a' fenlengő Klopstock szent hymnusokat zendíte meg 's még édesben, még harmoniásban adá az első ember' éneklőinek hangzatait, midőn Goethe és Schiller, eltelve egészen Shakespeartól, biztos szárnyakat emelének egy eddig ismeretlen világ felé, és készíték a' szilaj Byront, a' büszkét, eredetit, fenlengőt, metsző sikojjaival, harsány panaszival, vad hahotájával. Mi még nem valánk túl Crebillon' és Prévost' ízetlen csevegésein, midőn Walter-Scott a' historia' magas székeig emelé a' románt, mimelők' hosszú seregét vonva maga után. Philosophiánk még mindig a' pedant scholasticismus' hiú hasogatásával vesződött, midőn szomszédinknál e' gyermekes bilincseket rég megtöré 's nemes befolyást árasztá a' költészetre és historiára. — De végre mi is részesültünk e' kincsek-

*) Talán csak az angoloknak. Cs.

ben, 's mihelytt ők a' francia földre áthozattak, szép elméket élesztve leheletök, mellyek korok' dicsőítésére csendes rejtekben növekedtek.

Egy körülmény tett még igen sokat a' francia tudományosság' megújulására, 's ez: a' spiritualismus' tanítmányihoz visszatérés. A' legutóbbi században a' materialismus' tisztátlan lehelete elfogyasztta minden nemesebb szívömlést, megfojta minden nagyobb gondolatot, kioltá a' léleknek minden lángszenvédélyeit. Húsz esztendei sanyar eléggé érezteté velünk e' siralmas tévedés' gyászos következményeit, 's az új kor sietett visszatérni Socrates' és Plato' hiedelmeikhez. 'S a' tett' dicsősége egészen *Cousin*-é, az *eclecticismus'* alkotójáé, ki legjobban föl tudá fejteni kora' gondolatját, kielégíteni a' megfáradott értelem' szükségzeit. Őelőtte *Maistre*, *de Bonald* és abbé *Lamennais*, a' nagy catholica iskolának három feje már tágabb, nemesebb indulatot adának a' lelkeknek.

Téres, végtelen pálya nyílt ekkor költőinknek; ők rohanva szállának reá, 's törekedésöket a' leggazdagabb, legszerencsésb siker koszorúzá.

A' *France littéraire'* 1833d. I. füzetéből.

CSATÓ PÁL,

m. t. társasági l. tag.

AZ ERŐMŰVEK' ALKALMAZÁSÁRÓL 'S MUNKA-TÉTELÉRŐL.

Azon bámulásra ragadó munkálatok' szemlélése, mellyeket erőművek által véghez vitetni tapasztalunk, míg a' természetben örökösen megállapított mozdulás' törvényeit által nem látjuk, 's azokat különös esetek-

re okosan alkalmazni nem tudjuk, igen könnyen, mind az erőművek' megítélésében, mind azoknak célirányos használásában félre vezethetnek bennünket. Innét van, hogy igen sokan olyan munkákat is, mellyeket eszköztelen erő legnagyobb foganattal tehet, erőművekkel akarnak végeztetni; mások összetettebb szerkezetektől, minthogy azok által nagy terhet, kevés erővel is fölemeltetni szemlélnék, nagyobb foganatu munkálatokat várnak; mások a' mozdulás' akadályait, mellyek az erőművek' hajtására fordított hatalomnak (potentia) nagy részét megsemmisítik, észbe sem vevén, alig a' mozgony' megindítására elegendő erővel nagy munkákat akarnak teljesíteni; vagy sem nem a' leghasználhatóbb erőt alkalmazzák, vagy ha azt is, nem úgy a' mint legtöbb hatása lehetne; örökmozgókon fásasztják elméjüket, holott semmi véges erő, végetlen vagy örökké tartó mozgást nem eszközölhet stb, és midőn a' természet' törvényeivel ellenkező illetén elvek' összeegyeztetése semmi mesterségnek 's elmetalálóságnak nem adatott, időt, munkát, költséget kénytelenek hiába vesztegetni. Mind ezek mellett azonban a' természetnek' alaptörvényei, habár a' végetlenül módosítható összetételek és szerkeztetések, a' különféle formák, 's vagy egyezőleg, vagy egymás ellen dolgozó erők' sokféle ráviteleinek elítélése, gyakran igen egymásba szöve rejtekeznek is, egyszerűk; 's legalább annyira, mennyi az előleges megtudásra, ha valamelly kérdésbe vett erőmű a' maga céljának megfelelhet-e? lehető-e a' feltett cél' végrehajtására haszonnal alkalmazható valami erőművet előállítani? találtatik-e tudunkra a' természetben a' kérdéses erőműhöz megkivántató erő? 's több efféle; minden bizonynyal annyira nyilvánosak, hogy azokat kevés gondolkodás és józan ítéllettel mellett, akárki is könnyen felveheti, összehasonlíthatja, 's a' tárgy' kiviteléről magának előlegesen ellátható sikeres vagy sikertelen kimenetelt ígérhet. Különösen hogy készítendő, vagy alkalmazandó erőműveinkről jó eleve, 's ne káros és

költséges tapasztalgatás, és próbálgatások után hozzassunk helyes ítéletet, mindenek felett meg kell állapítanunk, miben kell mind eszközetlen, mind' erőművekkel dolgozásunknak, úgy szintén egyik erőműnek a' másik feletti elsőbbségét helyheztenünk.

Minden esetre erőműveket csak ott használunk, hol azok által olly munkálatokat vitethetünk véghez, melyeket egyébiránt ugyan azon feltételek alatt, p. o. hasonló tökélyben, ugyan azon sebességgel és könnyűséggel megtenni emberi erőnek lehetetlen: különben ott, hol valamit eszközetlenül, csupán minnen erőnk által épen úgy mint eszközök' alkalmazásával megtehetünk, erőműveket venni elő, mivel azoknak megszerzése mindenkor költségbe, 's több vagy kevesebb idővesztésbe kerül: nem csak haszontalan sőt káros is lenne. Azután azt vesszük tekintetbe, hogy ugyan azon munka' neménél, egyenlő erővel 's idő alatt, mellyik erőmű munkálhat legtöbbet, 's mindenki által fogja látni, hogy egyik erőműnek, másik feletti elsőbbségét ezentekintetből kell meghatározni. Mellyekre nézve következő elvek állanak:

I. *Minden munkálat erőt kíván, 's minél nagyobb az erő, annál nagyobb munkatételre elégséges.* Legfőbb tekintet melly szerint az erőműveket megítélhetjük: az erőnek a' munkálattal egybe hasonlítása. Ha az adott, vagy kész erő egészen munkálatra fordítatik, úgy, hogy abból semmi haszontalanul el nem vész, akkor az alkalmazott erőnek a' legnagyobb, 's minden esetre egyenlő erőnek mindenkor egyenlő munkálatot kell véghez vinni: mire nézve erőműveinket úgy kell alkotnunk, hogy azok által az egész reájok fordított erő a' kitűzött célra dolgozzék, 's abból, ha lehet, semmi, vagy legalább legkevesebb rész heverjen vagy egészen tehetetlenül, vagy fordítassék idegen munkálatra. Sokszor megesik, hogy a' munkálat' neme olly könnyű, melly a' kész erőnek egész foglalataskodtatást nem adhat, ilyenkor erőművek által az ollyatén munkát, annyiszor lehet sokszoroztatni, míg nem az erőnek

egészen megfelelő munka áll elő. Így a' gombolyítás, fonás, könnyebb szerű szövések, 's minden kis erővel elvégezhető dolgozások, nem kívánják meg egy embernek minden erejét és tehetségét: hasonló eseteknél tehát czélirányosan alkalmazhatók az erőművek, hogy azok által egy ember annyit gombolyíthasson, annyi orsót forgathasson, annyi apróbb darabokat szöhessen stb, valamennyit ereje meggyőz, vagy is egész dolgozható erejét munkára fordítsa. A' nyereség látnivalóképen nem ott van, mintha mozgonyok által az erő nagyobbítatnék, hanem ott, hogy a' munkára szánt erőnek semmi része tehetetlenül nem vesztegel; és nem ott, mintha egy ember annyit dolgozhatna mint 50 vagy 100: hanem ott, hogy egy ember annyit dolgozik valamennyit dolgozhatik, és hogy egész erejét mellyet különben könnyü munkáknál ki nem adhat, egészen kimeríti.

II. *A' kész erőt, mennyire lehet egészen a' czélba vett munkálatra kell fordítani, különben azon rész, melly munkálatot nem eszközöl, haszontalan vész, és számba vétel alá csak azon maradék tartozik, melly a' munkát valósággal elősegíti.*

Legvilágosabb példáját a' szállításokban láthatjuk. Ha valamit tovább akarunk szállítani, semmi közünk hozzá, fölemeltessék-e vagy mennyire emeltessék föl a' föld' színe, 's akármű tér felett, ennél fogva az emelés a' szállítástól, vagy egy helyből másra viteltől, egészen külön munka lévén, azon kell igyekeznünk, hogy emelésre, erőnknek a' mint lehet, legkisebb részét fordítsuk. Így, ha valami nehéz testet valaki vállaira veszen, annak tovább vitelére több erőt fordít, mint ha valami téren vonja vagy görgeti, mint-hogy első esetben az egész terhet emelnie kell, másikon pedig, a' terhet az alávetett tér emeli, neki pedig csak a' zsurlódás' akadályát kell kiadott erejével meggyőzni. Ennél fogva könnyebb valamit sík földön, vagy egyenes lapon vonczolni, mint vállon emelni, még könnyebb a' szekeren szállítás, mivel ekkor a' zsurlódás kisebb mintha a' nehéz test földön vonczoltatnék;

ismét, a' csinált jó utak, könnyen forogható kocsikerekek, hajók, vizek, és esatornák által, könnyítetik a' tovább szállítás, nem azért mintha ezen készülétek az erőt, vagy annak munkálatát nevelnék, hanem azért, mivel az erőből nagyobb rész használtathatik a' kívántmunka' végbevételére, kisebb pedig idegen vagy más nemű munkálatra, millyenek a' felvett példában a' teher' emelése, és a' zsurlódás.

III. *Az eröművek' egybeszerkeztetésénél, minél összetettebbek azok, annál több erő kívántatik a' külön részek' megmozdítására, mozgásban tartására, 's a' mozgás' akadályai' meggyőzésére, melly tehát tulajdonképen munkálatra nem fordíthatván, hasztalanul vesz; 's ennek következtetésében, az egyszerű eröműveknek elsőbbségök van az összetettebbek felett, 's ha valamit minél egyszerűbb erömű által elvégezhetünk, mind annyiszor összetettebbekhez folyamodni nyilvános erővesztegetés.*

Ezen mechanikai alapigazság' vezérlete után, előre meg lehet itélni azon legnagyobb fogamatot, mellyet semmi összeszerkeztetésekkel növetni nem lehet, 's egyszersmind egy tekintettel láthatni, ha valamely eröműnek célba vett fogamatja a' mechanikai lehetőségen túl hág. Minek okáért semmi más nem szükséges, mint azt venni gondolóra, hogy a' kérdéses munkának végbevételére észközetlenül, vagy a' legegyszerűbben alkalmazva mennyi erő és idő kívántatik, 's ha valaki azt állítaná hogy feltalált eröműve által, a' nevezett munkát, mind hamarébb, mind kisebb erővel, vagy egyenlő erővel kevesebb idő alatt, vagy ugyan azon idő alatt kevesebb erővel lehetne elvégezni, az ollyatén erömű, mint műlegesen (technice) lehetetlen, további vizsgálatot sem érdemel. Például: legegyszerűbb mozdító eszköz lévén az emelő rúd, minthogy tapasztalás után, egy közönséges erejű ember' munkájának legnagyobb fogamatja van, ha 25 font terhet, egész napon által 8 órai idő alatt, $2\frac{1}{2}$ lábnyi sebességgel mozgat, vagy, egész napi munkára, a' közben eső pihenéseket kivéve, 8 órai dolgozást számítván, 25 font

teherrel, $3600 \times 2\frac{1}{2} \times 8 = 72000$ lábnyi = 12000 ölnyi útat elvégez: tegyük fel hogy 10 mázsás = 1000 font terhet kellene valami magas hegyre vitetni, ezen esetben, ha akármi erőművünk' leendő munkálatát, az emelő rúdéhoz hasonlítjuk, mivel az emelő rúd' azon részének mellyre az erő alkalmaztatik, 40-szer kellene hosszabbnak lenni a' másikonál, melly a' terhet emeli, a' teher, az erő által elvégezett útnak csak 40-ed részéig, azaz, egész napon által 300 ölre emelkedhetnék; azt pedig véghez vinni hogy 10 mázsa teher, egy ember' közönséges napszámi erejével, nagyobb, sőt csak ennyi magosságra is felvitessék, semmi mesterséges összetett erőművek által nem lenne lehetséges. Egyéb erőműveknél, még pedig minél összetettebbek volnának azok, annál több erőt kellene a' külön részek' mozgásban tartására, 's a' mozgás' akadályai' meggyőzésére fordítani, tehát a' teher' emelésére 25 font erőnél minden esetre kevesebb jutván, azoktól az emelő rúdra nézve kiszámított munkálatot épen nem lehetne várni.

IV. *Nagy terhet kis erővel lehet megmozdítani és megfordítva, de minél nagyobb a' teher és kisebb az erő, a' teher' mozgulása annál lassabb; minél nagyobb ellenben az erő, és a' teher kisebb, annál hirtelenebben történik. Azt pedig végbe vinni, hogy kisebb erővel ugyan azon tehernek sebesebb mozgulása eszközöltessék, semminemű összetételekkel nem lehet.*

Az erők' hatásait kétféleképen kell megkülönböztetni. Vagy úgy hogy valamely erő, egy más ellen. erőt tökéletesen feltarthat, a' nélkül hogy azt mozgásba tehetné; vagy úgy hogy az ellenerőt nem csak feltarthatja, hanem azt meggyőzván, mozgulásra kényszeríti. Az első állományos hatásnak, *billenetnek*, vagy *indítmányoknak* (momentum staticum) neveztetik, 's akkor talál helyet, midőn két, egymás ellen munkálódó erő közül, egyik a' másikat fel nem múlja, a' mozgulatra nem kényszerítheti. Ellenben nihelytt, az illyeténképen állományos billenetbe helyezettett erőknek egyike, legkisebb új erő' hozzá járultával növeked-

nék, a' másik erő azonnal meggyőzötven, a' nagyobb erőnek engedne, 's annál fogva mozdulásnak kellene előállani, még pedig a' mozdulás annál sebesebb lenne, minél inkább felülmúlná egyik mozdító erő a' másikat. Például ismét az emelő rúdakat vévén fel: ha az emelő rúdnak nagyobbik szára, tíz akkora mint a' kisebbik, 10 fontnyi és a' rövidebb szárra nehezkező terhet, a' hosszabb szárra alkalmazott egy fontnyi erő, tökéletes egyensúlyban (aequilibrium) fog tartani, vagy állományos billenetbe helyeztetni, úgy hogy sem egyik sem másik szár mozdulásnak nem indul; de ha az 1 fontnyi erőhöz, a' hosszabb száron legkisebb erő adatnék, a' rúdnak azonnal mozdulásba kellene jőni, még pedig mivel a' hosszabb szár tíz akkora mint a' teher, addig csak tized résznyi utat végezhetne, mint az erőnek ugyan addig kellene megfutnia. Továbbá: ha a' rúd még egyszer annyira hosszabbítatnék, úgy hogy a' nagyobbik szár, húsz akkora lenne mint a' kisebbik, ezen esetben a' 10 fontnyi teher' egyensúlyban tartására, fél font teher lenne elégséges, mellyhez újra legkisebb erő járulván, mozdulásnak kellene előállani, de már ekkor a' teher is, az erő által megfuttott útnak csak huszad részét végezhetné, vagy is első esetben az 1 fontos erő kétszer sebesebb mozgást hozott volna elő, mint második esetben a' fél fontos erő. Innét tehát egyenesen kell következtetni, hogy a' mozgás' sebessége, a' mozgást előhozó erővel ugyan azon arányban fogy, vagy növekedik, és a' melly erő, egyéb egyenlőkkel (ceteris paribus) egy másiknál kétszer, háromszor... stb sebesebb mozgást eszközöl, azon másik erőnél minden bizonynyal kétszer, háromszor... stb nagyobb. Ennél fogva a' mechanikai mozdító erőt, mindig a' sebességnek is egyszersmind hozzávételével lehet és kell meghatározni, 's a' gondolatokat így értvén, ha valamely erő egészen alkalmazva, úgy hogy abból semmi haszontalanul el nem veszett, a' teher' fölemelésében vagy meggyőzésében bizonyos sebességet hozott elő, azt véghez vinni, hogy

ugyan azon erő, vagy talán még annál csekélyebb is, sebesebb mozgást eszközöljön, semmi mesterséges szerkezetek által nem lehetséges.

V. *Valamelly, mind mennyiségére, mind sebességére és tartósságára nézve meghatározott állati erővel, p. o. az emberivel, melly legfogamatósabban alkalmazva, napjában 8 órai idő alatt, 2, 5 lábnyi sebességgel 25 font terhet mozgathat, a' rendesen nagyobb munkálatot, semmi úton módon vagy találóssággal nem lehet végeztetni.*

Legközelebb láttuk hogy a' természeti erő p. o. a' nehézség minden esetre akár lassabban, akár sebesebben dolgozva alkalmaztassék, mindenkor egyenlő munkálatot állít elő: de mivel a' természeti erők, elfáradásnak nincsenek alávetve mint az állatiak, ezen állítás az állati erőkre nézve, csak az időre tekintettel lehet igaz. T. i. világos lévén hogy az állati erő, nagyobb sebességgel hamarabb kifárad, kisebbel pedig a' munkát tovább győzi, annak munkálata megítélésére nézve szükség meghatározni a) mennyi erő, b) mi sebességgel, c) mennyi ideig dolgozhatik, mellyek szerint a' legnagyobb munkatétel eszközöltessék. Az emberi erőre nézve különösen több tapasztalások után úgy találtatott, hogy egész napszámot vévén vizsgálat alá, az emberi erőnek leghasznosabb alkalmazása van, ha 25 fonttal terhelve, $2\frac{1}{2}$ lábnyi sebességgel egész napon által 8 óra hosszat dolgozik, egyéb esetekben ha egyik, vagy másik adatot neveljük, a' többi kettő fogyatkozván a' munkálat minden esetre sikeretlenebbé lesz. Ezenkívül, mivel a' különféle körülményekhez képest, 25 fontnál néha kevesebb erővel szükség dolgoztatnunk, minden esetben meg kell tudnunk határozni, hogy a' megkívántató erőhöz képest, mennyi idő vagy tartósság, és mekkora megfelelő sebesség eszközölhet legnagyobb munkálatot.

Az erőnek, időnek vagy tartósságnak, és sebességnek egyenlítése, nevezvén a' körülményekhez ké-

pest változható erőt x -nek, a' sebességet s -nek, a' tartósságot t -nek:

$$x = 25 \left(2 - \frac{s}{2,5} \right) \left(2 - \frac{t}{8} \right)$$

mellyben tehát az x -nek változásához képest, az s -et és t -ét úgy kell meghatározni, hogy a' szerint legnagyobb munkálat állítassék elő. Ez akkor leszen, ha az st -nek tevéte, a' föltett egyenlítés' törvényeihez képest, a' maga legnagyobb értékét éri el. Felfejtven pedig az adott egyenlítést, találhatik:

$x = 100 - 20s - 6,25t + 1,25ts$ mellyből:

$$s = \frac{x - 100 + 6,25t}{1,25t - 20} \text{ vagy tévén } x - 100 = a; s = \frac{a + 6,25t}{1,25t - 20}$$

$$t = \frac{x - 100 + 20s}{1,25s - 6,25} \quad t = \frac{a + 20s}{1,25s - 6,25}$$

következésképen a' ts -nek tevéte (factum), mellynek lehető legnagyobbnak kell lenni.

$$ts = \frac{at + 6,25t^2}{1,25t - 20} \quad \text{és:}$$

$$ts = \frac{as + 20s^2}{1,25s - 6,25}$$

legyen $ts = y$, innét a' függvényt (functio) küzlítvén (differentiando) t -re:

$$a) dy = \frac{(1,25 - 20) (a + 1,25t)dt - (at + 6,25t^2) 1,25dt}{(1,25t - 20)^2}$$

és szintén úgy s -re:

$$b) dy = \frac{(1,25s - 6,25) (a + 40s)ds - (as + 20s^2) 1,25ds}{(1,25s - 6,25)^2}$$

most a' küzelék hanyadosokat (differentialis quotiens) mint a' legnagyobb' (maximum) keresésének törvényei kívánják 0 -hoz egyenlítvén, leszen a ból:

$$\frac{dy}{dt} = (1,25 - 20) (a + 1,25) - (at + 6,25t^2) 1,25 = 0$$

$$1,25at - 20a + 15,625t^2 - 250t - 1,25at - 7,8125t^2 = 0$$

$$7,8125t^2 - 250t - 20a = 0$$

$$t^2 - \frac{250}{7,8125}t = \frac{20}{7,8125}a$$

$$t = 16 \pm \sqrt{256 + 2,56a}$$

és az a értékét = x — 100 vissza helyheztetvén végezetre:

$$t = 16 \pm \sqrt{256 - 2,56x - 256}$$

$$t = 16 \pm \sqrt{2,56x} = 16 \pm 1,6\sqrt{x}$$

hasonlóképen b)ből:

$$\frac{dy}{ds} = \frac{(1,25s - 6,25)(a + 40s) - (as + 20s^2)1,25}{(1,25s - 6,25)^2}$$

$$1,25as - 6,25a + 50s^2 - 250s - 1,25as - 25s^2 = 0$$

$$25s^2 - 250s - 6,25a = 0$$

$$s^2 - \frac{250}{25}s = \frac{6,25}{25}a$$

és az a értékét = x — 100 visszahelyheztetvén végezetre:

$$s = 5 \pm \sqrt{25 + 0,25x - 25}$$

$$s = 5 \pm \frac{1}{2}\sqrt{x}$$

Gerstnernél (l. *Handbuch der Mechanik* p. 48.) a' maximum' meghatározására, harmadik egyenlítésül vétetik $\frac{z}{t} = \frac{v}{c}$ nem adatván más oka mint ez: *da mn*

das Verhältniss $\frac{z}{t}$ *zur Vermehrung des Raumes eben so*

viel als $\frac{v}{z}$ *beitrügt, so muss für den Fall des Max.* $\frac{v}{t} = \frac{v}{c}$

seyn. -Azután jegyzés alatt: *Soll der Raum 3600zv ein Maximum seyn, so folgt nach den Principien der Differentialrechnung* $zdv + vdz = 0$. De 3600zv minthogy ezen kitételben a' változók' növekedése vagy fogyása; semmi feltételhez kötve nincs, épen úgy lehet = 0 mint = ∞ , minékokaért a' maximum' és minimum' keresésének törvényei alá nem tartozhatik; azonkívül, nem is a' változók' külzelékjeit, hanem a' külzelék

hanyadosokat kellene o-hoz egyenlíteni: minél fogva fentebbiekben a' kivánt maximum, minden ellenvetésként ment, mathematicai szigorúsággal határozta-tott meg. Egyébiránt, hogy a' kérdéses egyenlítés

$$\frac{z}{t} = \frac{v}{z}$$

valóban áll, a' közelebbi lehozásokból (deductio) így lehet megmutatni.

A' kitalált értékeket, és a' t-nek C-nek állandó értékeit helyre tévén találattik:

$$\frac{16 \pm \sqrt{2,56v}}{8} = \frac{5 \pm \frac{1}{2} \sqrt{x}}{2,5}$$

$$40 \pm 2,5 \sqrt{2,56x} = 40 \pm 4 \sqrt{x}$$

$$2,5 \sqrt{2,56x} = 4 \sqrt{x}$$

$$\sqrt{16x} = 4 \sqrt{x}$$

melly utolsó egyenlítés az x-nek akarmi értékére nézve igaz lévén, következik:

$$\frac{z}{t} = \frac{v}{c}$$

átalánosan és minden esetekben.

VI. *Örökmozgóknak létesítésére, vagy mennyiségében véges, de az időben és térben, végtelen, azaz örökké munkálkodó, vagy ha a' térben véges akkor viszont az időben és mennyiségében végtelen erő kivántatik.*

Ha erőműveinket örökké munkálkodó erő hajtáná (nem vévén tekintethe azoknak idő' jártával bizonyos elromlásokat) kétség kívül örökké kellene mozogniok; ellenkező esetben pedig ha valamely erőnek természetében fekszik, hogy egyszer megszűnjék, p. o. mint a' lefelé nehézkező, és azon nekézkedés által indító erőnek, elébb utóbb nyugpontot kell találni, a' rugósságnak magát mind addig kifeszíteni, valamíg hatását egészen elveszti; akkor az erőnek hogy örökké mozgató tulajdonsággal bírjon, a' maga kiszabott véges útját, végtelen idő alatt kellene elvégezni, vagy végtelen lassúsággal mozogni, úgy hogy az erőmű' másik felén azonban tapasztalható mozgás támadjon, melly feltétel'

betöltésére végetlen erő lenne megkívántató. Ugyan is a' mozdulás' törvényei szerint, ha erőműveken nagy erő kis teherrel először súlyegyenbe tétetvén, azután mozdulásra indítatik, a' nagy erő (mint IV. alatt látuk) lassabban, a' kis teher sebesebben fog mozogni, minél fogva az egymás ellen tett mozdulások' akármí rávitelére nézve, mind az erőműveknek olyan szerkezete, mind pedig olyan erő gondoltathatik, mellyeknek összetételével adott idő alatt, adott út végeztetnék el. Az örökmozgóknál az idő végetlen, 's mivel tapasztalható mozdulás kívántatik, a' végetlen időben végezett útnak szintén úgy véghetetlennel kellene lenni; ellenben az erőmű' másik felén, a' mozdító erő' útja, feltétvén hogy az nem örökké munkálkodik, végetlen nem lehetne, tehát magának az erő' mennyiségének, 's ahhoz képest az erőmű' összeszerkeztetésének kellene végeztetnek lenniök, melly mind kettő lehetetlen.

IIa Archimedesként a' földet egy emelő rúddal helyéből ki lehet vetni, a' föld' egész terhének = 8270795073839619872401200 font egyensúlyban tartására, feltétvén hogy az a' támaszponttól (hypomochlion) nem messzebb mint csak egy hüvelyk távolságra függesztetnék, és az emelésre fordítandó erő 150 font volna, lenne a' rúd' hosszabbik részének megkívántató hosszúsága = 55138633825597465816008 hüvelyk, mellynek következtetésében míg az emelő erő, az épen mondatott hosszúságu utat végezné, addig a' föld helyéből, nem magasabban, mint csak egy hüvelyknyire emelkednék; valamint megfordítva, míg a' föld egy hüvelyknyire süllyedne, az emelő rúd' hosszabb felén egy 150 fontos felfüggesztett tehernek 55138633825597465816008 hüvelyknyi utat kellene elvégezni.

Feltétvén továbbá, hogy a' föld a' nehézkes' törvényei szerint dolgoznék, és az ő terhének egész le-süllyedését egy ölnök vévén fel, ezen esetben a' rúd' másik végének, az alatt 55138633825597465816008 ölnyi utat kellene megfutni, mellynek gyökere = 234816170281 az ölekre vont siettetés' (acceleratio) mennyiségének.

= 15,518 láb = 2,58633 öl' gyökerével = 1,60821 elosztatván teszen időben:

14601088056 másodpercet,

vagy: 40558580 órát,

vagy: 4790 esztendő, 306 napot, 21 órát, 14 első percet, melly azt teszi, hegy a' föld' terhe, egy olyan szerkezetű erőművet, mellyben állományos billenetkor (momentum staticum) az ellenerő 150 font volna, a' nehézkedés' törvénye szerint siettető mozgással 4790 esztendeig, 306 nap, 21 óra, és 14 első percig képes volna hajtani, a' nélkül, hogy az alatt egy ölnél alább szállana.

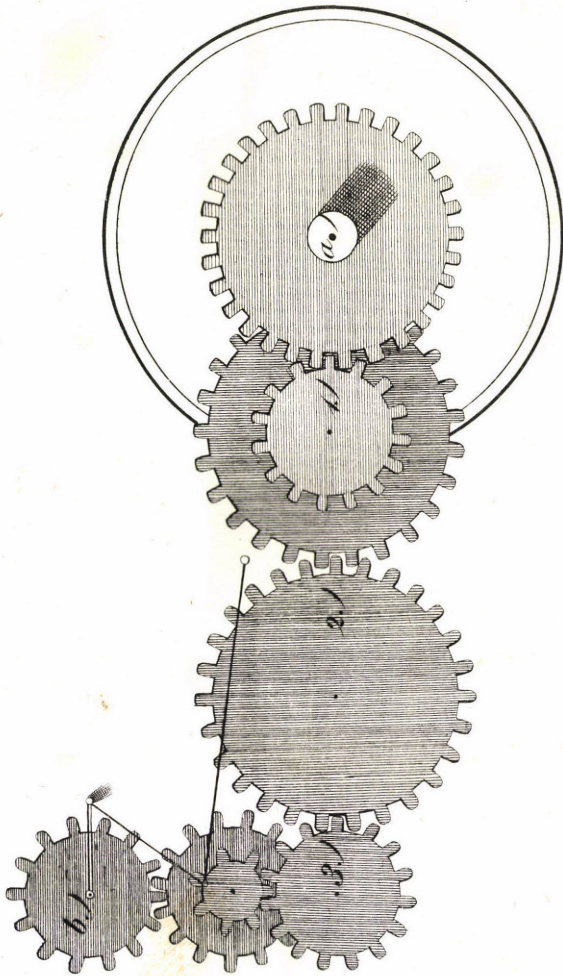
Azonban ezen példa csak felvilágosításul hozott fel, hogy az ellentálláshoz képest igen nagy erővel, ha szintén az erőnek rövid út szabatik is ki, igen tartós mozgást lehet eszközteni. Így: ha egy óramű, teszem egy font erővel, míg azon erő egy ölnyre alá-súlyed 36 óra' hosszát mozgattatik, ugyan azzal egyenlő ellentállásu óraműt 10 font erővel 360; 100 fonttal 3600 stb óra' hosszáig lehetne mozgásban tartani, a' nélkül, hogy az erőnek azon idő alatt egy ölnél nagyobb utat kellene megfutnia.

A' mi pedig Archimedest illeti, hihetőleg ő azon mondással, hogy emelő rúddal az egész földet, ha álló pontja adatnék, sarkából kivetné, nem az egész föld' terhének fölemelését értette, mivel a' nehézkedés mindenfelől a' föld' közép pontjára tartván, a' földnek ahhoz hasonló nehézkedése, mellyel annak színén találtató minden testek, a' közép pontra vonatnak tulajdonképen nincs; melly igazság hogy a' régiek előtt nem volt ismeretlen, Ovidiusnak ama' versei bizonyítják:

Nec circumfuso pendeabat in aëre tellus
Ponderibus librata suis.

VII. A' fentebbi elvek' alkalmazását egy példában megmutatni nem leszzen felesleges.

Legyen a' vizsgálat alá veendő erőmű, egy leg-újokban javasoltatott, emberi erő' által hajtandó szekerke,

mellynek mintája a' magyar tudós társasághoz beadott, szerkezetét pedig az ide mellékelt rajzolat mutatja.

Szerkezeté' módja ebben áll. A' hátulsó két kereké' tengelyének közepén a-nál, egy fogas kerék erősítetett meg, melynek körülforgása által a' két hátulsó kerék is forgásba jő, — ezen fogas kerékkel pedig még azon kívül két fogas kerek összeköttetésben vagynak, melyeknek fogai egymásba akadván, egyik a' másikat indítja. — Öt fogas kerek egymás után, oda számlálván a' tengely' közepén meg erősítetett is, látlagosan (horizontaliter) helyeztettek, három pedig egymás felébe merőlegesen, (perpendiculariter) az utolsó keréknek mindenik felén végezetre b-nél egy egy kallantyú, melyekbe két felől, két darabból mozoghatóan összetett vas rudak akadnak, 's ezeknek lábbal nyomkodása által, a' kereké' egész rendszere, 's annál fogva a' szekerke is megindíthatatik 's egy helyről más helyre tovább tovább mozdíthatatik.

Az erő' és teher' útjának 's abból az erőnek a' teherhez képest rávitele. A' IV. sz. alatt előadatott, hogy az erőnek mindig annyiszorta nagyobb utat kell megfutni mint a' tehernek, mennyiszerte az erő kisebb a' tehernél: ennél fogva pedig ha tudatik, hogy bizonyos erőművön, mennyi utat kell megfutni az erőnek, míg az alatt a' teher bizonyos utat elvégez, abból egyszersmind az erőnek a' teherhez képesti rávitelét meg lehet határozni. Ezen tekintetben, az épen vizsgálat alá vont erőművön, a' kereknek egybeszerkeztetése úgy van elrendelve, hogy midőn a' kallantyú négyet fordul, ugyan akkor a' hátulsó kereké' egyet fordulnak; ezenkívül a' kallantyú' küllőjének (radius) rávitele a' hátulsó kerék' küllőjéhez = 15: 48 's az első számot mint a' négyszeri fordulás kívánja 4el sokszorozván leszen az erő' útja a' teheréhez hasonlítva = 60: 48 = 15: 12. Mellyből következik, hogy 15 font' meggyőzésére ezen mechanismus szerint, feltévéen ha a' mozdulásnak semmi akadályai nem volnának, 12 font lenne elégséges, vagy is 15 fontnál 3 font erő meg-

kiméltetnék: valamint megfordítva míg az erő 15 láb vagy akármi mértékű utat végezne, addig a' tehernek nem többet mint 12őt lehetne végezni; 's így az időbeli veszteséget a' teherbeli nyereség pótolván ki, ha a' mozgásnak akadálya nem volna, egyenlő erő itt is minden esetre egyenlő munkálatot eszközölné. De a' mozgásnak akadálya van, még pedig annál nagyobb minél összetettebb valamely erőmű. Ezen akadály általában minden erőműveknél:

A' zsurlódás vagy dörzsölődés (adfrictus). Ezt a' jelen példánál vegyük számba. Tegyük 1) pontnál az ellentállást = z , mivel a' második és harmadik fogas kerek egymással mozdulatlanul vagynak összekötve, és a' második felényi mint a' harmadik, innét a' 2) nál a' z ellentállás' meggyőzésére $\frac{z}{2}$ erő kívántatnék, de az 1) nél zsurlódás származik, melly az ugyanott találtató ellentállásnak $\frac{1}{3}$ át teszi, 's ezt a' $\frac{z}{2}$ höz adván leszen a' 2) pont' ellentállása = $\frac{z}{2} + \frac{z}{6} = \frac{8}{12}z$. A' következő negyedik fogas kerék egyenlő a' harmadikkal, tehát a' 3) ponton a' számba vett $\frac{8}{12}z$ ellentállást ugyan annyi erővel kellene ismét meggyőzni, azonban a' 2) nél újra zsurlódás származik, melly a' közelebb kitalált ellentállásnak újra $\frac{1}{3}$ át fogja tenni, 's a' kettőt összevén kívántatik a' 3) nál $\left(\frac{8}{12} + \frac{8}{36}\right)z = \frac{24}{27}z$ melly kiszámításokat egész az utolsó kerékig folytatván leszen a' vég pontra eső ellentállás = $\frac{23}{22}z$. Ezen kívül a' felvett erőművön különösen:

Az erő a' kallantyúknál nem alkalmaztathatik merőleges szegelet alatt melly miatt annak egy része haszontalanul elvész. Legjobb esetben mikor a' kallantyúk

látlagosan állanak, az indító erő' szegletét 45° fokra tévén, mivel az egész kebel a' 45 fokéhoz úgy van mint $1,414:1$ hez e' miatt kívántatik a' z ellentállás'

meggyőzésére $\frac{1,414.23}{22}z = \frac{0,707}{11}z$ mellyel az erőművön

nyerendő erőkimélést melly fentebb $\frac{12}{15}$ nak találta-

tott összetévén, végezetre az egész megkívántató erő

$$\frac{195}{165}z = \frac{39}{35}z = 1,115z$$

Már a' z nem egyéb mint azon ellentállás, melylyet az 1) pontnál alkalmazott erővel, hogy a' szekér mozdulásra indítassék, meg kellene győzni. Ha tehát tapasztalás szerint, a' szekerek' megindítására az öszves tehernek mintegy tized részét tevő erő kívántatik, a' szekerce és rajta ülő 's maga magát hajtó ember összes nehézséget 150 fontra becsülvén, lenne az indításra szükséges erő 15 font, mellyet, mivel felényi küllőjű fogas kerékkal indítatik 2 vel és ezenkívül előadott ok miatt $1,115$ -el sokszorozván leszen azon erő, mellyel a' kocsin rajta ülő embernek, mind a' kocsi', mind a' maga terhe' tovább mozdítására dolgozni kell $= 15.2.1,115 = 33,45$ font. Innét a' legnagyobb munkatételre nézve Vsz. szerint:

$$s = 5 - \frac{1}{2}\sqrt{x} = 5 - \frac{5,7836}{2} = 2,1082^1 \text{ láb}$$

$t = 16 - 1,6\sqrt{x} = 16 - 1,6.5,7836 = 6,74623^o$ óra melly azt teszi, hogy ezen szekeret egy közönséges erejű napszámos annyi maga megerőltetésével, mennyit egész napon által munkára fordít, $2,1082^1$ sebességgel $6,74623^o$ óra folytáig hajthatná. Minthogy pedig még ezenkívül fentebbiek szerint, az erő' útja a' teheréhez úgy van mint $15:12$,höz, vagy is a' szekér ezen rávitelben kevesebb utat végez mint az erő, tehát az erőnek útját $\frac{12}{25}$ el sokszorozván, leszen az egész napon által elvégezhető út:

$$\frac{2,1082 \times 6,74623 \times 3600.12}{15} = 40960^1 = 6826 \text{ öl } 1 \text{ mér-}$$

föld 2826 öl, 1 mérföld, és nem egészen $\frac{3}{4}$ -mér föld.

Ellenben ollyatén kocsin, mellynek semmi mesterséges szerkeztetése nem volna, az a' miatt származó akadályok elmaradván, lenne a' szükséges indító erő 15 font, tehát legnagyobb munkatételre nézve, ugyan csak az V szerint

$$s = 5 - \frac{1}{2} \sqrt{15} = 5 - 1,93699 = 3,06301$$

$$t = 16 - 1,6 \sqrt{15} = 16 - 6,19678 = 9,80392$$

honnét az egész napon által elvégezhető út:

$$3,06301 \times 9,80392 \times 3600 = 18017^1 = 4 \text{ mérföld } 2017 \text{ öl.}$$

Melly kiszámításokból tehát, mivel gyalog ember üresen, napjában mintegy 9 mérföldet haladhat, ha pedig maga magát a' legegyszerűbb szerkezetű kocsin hajtaná, 4 és fél mérföldnél tovább nem mehetne, sőt a' javasolt sok kerekek' összetételével készült kocsin, napjában egészen 1 és $\frac{3}{4}$ mértföldnyi utat is alig te-

hetne, példában nyilvánosan látható: hogy ollyatén munkákra mellyeket egész erőnk' reá fordításával eszköztenül megtehetünk, mint a' felvett példában a' magunk' erejével utazást; eszközöket venni elő, 's akarmi erőművet használni mind erő-, mind idővesztetetés.

A' természet és így a' mozdulás' és nehézkedés' örökös törvényeit is, nem lehet megcsalni. Ha valaki a' helyett hogy járásra adott tehetségét használná, szekerre ül, még is magát ön ereje által tovább akarja vitetni, mind a' szekeret a' maga terhével hiába nehezíti, mind pedig viszont ha helyéből mozdulni akar, a' maga terhén kívül egyszersmind szekere' terhével kell küszködni. Ha a' járásban vagy a' magunk ide 's tova vitetésében könnyíteni akarunk magunkon, alkal-

mazzunk állati vagy természeti erőt, akkor helyettünk idegen erő dolgozván bizonyosan célunkat érjük: különben pedig minden mechanismusnál, egy részét erőnknek mindég az erőmű' hajtására kell vesztegetnünk, elébb-haladásra pedig, csupán az abból fenn maradt erőt fordíthatjuk.

GYÖRY SÁNDOR,
m. tud. társasági r. tag.

TÖRVÉNYHOZÁS' ÉS ERKÖLCSÖK' KÖLCSÖNÖS HATÁSAIK A' RÉGI NÉPEKNÉL.

Ampère J. J. után.

(E L S Ő C Z I K K E L Y. K E L E T).

I N D I A.

Keleten minden törvényhozás vallásos, innen van, hogy a' keleti törvényhozások felsőséggel bírnak az erkölcsök felett, azokat áthatják, képzik, módosítják oly hatalommal, millyet csak a' hit adhat. Ezen törvények, mint magának az istenségnek irott szava és élő akarata, kezdettől fogva hasonlíthatlan tekintettel bírnak. Hatalmok alatt tartják egész népeknek úgy mint egyes embereknek életét. Kötelességgé tesznek hasztalan, vétekké ártatlan dolgokat. Minthogy egyszersmind erkölcsi és polgári törvénykönyvet formálnak, szintűgy hatalmok alá van vetve a' házi, mint a' társas élet. E' hatalom kiterjeszkedik a' legtitkosabb cselekedetekre, a' legbelsőbb érzeményekre, az élet' legapróbb csekélységire, szokásokra és öltözetekre; általában mondhatni: hogy keleten törvények szabják az erkölcsöket, mellyek másutt törvényeket szabnak.

Azonban keleten is figyelembe kell venni azon befolyást, mellyet e' korlátlan törvényhozásokra az azokat elfogadó népek' eredeti erkölcei eleinte gyakorlának, sőt meg kell ismerni, hogy fennállások 's szigorúságok mellett is gyengültek e' törvényhozások azon módosítások által, mellyeket a' kor' haladása az erkölcsökben okozott.

Indiában a' törvényhozó nem ember, hanem a' Manou, egy fentebbi értelem, Brahma' kijelentése. Az isteni Manou elvonván magát a' legfőbb lény' szemléletétől, mellyben elmerülve van, a' tudósoknak kinyilatkoztatja szentelt törvénykönyvét. Ez egy világte remtésen kezdődik, 's az indiai nép a' mindenséggel együtt istentől ered.

Nem lehet tagadni, hogy e' törvényadás már isteni eredetének czímével uralkodik az erkölcsöken. Meghatározza a' néposztályokat, azaz, külön csoportokra szakasztja az embereket, 's különböztetés és megismerés végett megbélyegzi őket. Kiszabja mindenik osztály' tagjainak viseletét, foglalatosságát, keresetmódját, 's minden más egyebet megtilt nekik; számüzi a' néposztályok' elegyülését 's mindenek felett egy áthághatlan korlátot von a' három felsőbb 's a' legalsóbb osztály közt. Becstelenekké teszi 's átok alá veti a' tőle helyben nem hagyott keverékből származott fajokat, ezeket a' legalacsonyabb munkákra kárhóztatja 's nem engedi meg, hogy az örökben kapott gyalázatot lemoshassák. A' főbb osztályoknak sem enged sokkal több cselekvésbeli szabadságot. A' királyt, ez isteni 's a' kilencz fő istenség' alkotó részecskéiből szerkeztetett lényt, *ki mint a' nap, a' szemeket és sziveket égeti, ki tűz és lég, nap és hold*, ezen királyt életének legkisebb csekélységiben 's napi foglalatosságának leghasztalanabb körülményiben is a' bramínok kormányozzák. Maga a' katonai osztály is szintúgy alá van vetve a' bramínok' zsarnoki és aprólékos fenyítékének, 's épen ezen uraságnak, mellyet a' papi osztály a' fegyverviselő osztályon gyakorol, kell leginkább tulajdo-

nítni, hogy az indusokban katonai szellem nincsen. Minden arra mutat, hogy a' háboru nagy szerepet játszott Indiának hajdankori szokásiban. Indiának is van hős kora, 's a' nagy nevek, mellyek itt tündöklenek, bajnokok' nevei; de a' bramínok' törvénye bár milly vallásos, bár milly békes, arra czélt, hogy a' kchatryákat a' hadakozó szellem', sőt a' természeti erő elgyengítése által is elnyomhassa. Innen van kétség kívül, hogy a' húsételt eltiltotta, melly tilalom nem alapult erkölcsben, sőt, legalább korlátlanul, még az indusok' legelső törvényeiben sem; mert a' tilalom, melly már ma általánosan megtartatik, Manou' törvényeiben még csak csirájában fordul elő.

A' bramínok vértől irtózást 's minden állatok' élete iránti tiszteletet tanítván, mi különben pantheismusi hitökkel megegyezett, azt azon néposztály' hadi szellemének meglágyítására használták, mellyet eszközökké akartak 's tudtak is tenni. A' következet megbünteté őket. Mindenkor a' kchatryák' felkelésének rettegése 's azon szükség közt lévén, melly őket ezek' védelmére szorulni kényteleníti, hiában hirdeté ki, hogy a' futásban megölt katonára parancsnokának minden vétkei átszállanak, 's hogy ellenben ezen esetben a' katonának minden, jöendő életre nézve szerzett, jó cselekedetei a' parancsnokra háramlanak; a' husevő 's vértől nem iszonyodó tatárok és angolok könnyen legyőzék a' növényekkel élő indust; 's a' bramínok' törvénye méltán tarthat, hogy azon katonai szokások' elpuhításaért, mellyeknek őket védni kell vala, még a' Koran vagy Evangyéliom által nyomatnak el.

Az asszonyokat tekintve más hatást mutatnak a' törvények az erkölcsökre nézve. Ha megtekintjük azon függést és szolgaságot, mellyre a' nő Indiában kárhoztatva van, lehetlen ennek okát legalább némileg azon törvényben nem keresni, melly azt parancsolja: hogy „az asszonyoknak éjjel nappal függési állapotban kell védelmezőik által tartatniok“ 's ezt teszi hozzá: „atyjaik gyermekségökbén, férjeik fiatal koruk-

ban, fiaik öregségökben védjék őket. Nő függetlenségre soha sem képes.“

Szinte uralkodásra vágyás és egy vetélkedő hatalom' rettegése vitte a' bramínokat arra, hogy az asszonyokat alsóbb rendűeknek hirdessék 's férjeik iránt határtalan engedelmességet parancsoljanak. Törvénynyé tették szolgaságukat, mert félték, hogy az erkölcsökön uralkodni fognak. Keleten, hol a' nemi inger sokkal hevesebb, mint másutt akárhol, mindenkor fél a' törvényhozó azon tekintettől, mellyet ez inger a' gyengébbik nemnek adhatna. E' félelem miatt átokkal terhelé azt 's úgy festé le, mint egy vagy más módon a' gonosz elv' frígyesét. Tehát Indiában békóba veték az asszonyt a' férfi szabadság' féltése miatt. Lealázták, mert rettegték, megtagadták tőle az egyenlőséget, mert kegyetlenségétől tartottak. Azon törvény, melly függésöket meghatározta, ostracismus' (száműzés) törvénye.

De akarmi elven épüljön e' törvény, világos, hogy az maga azon utálat' és rabság' elve, mellyben az indusok nőiket tartják, ha az utazóknak hiszünk.

Azt mondók, hogy az indus törvényhozás a' hatalma alatti embereknek egész életét elfoglalja; nagyon keveset mondtunk, mert a' három főbb osztálybeli indus mielőtt születnék, már egészen ezé. Fogantatástól kezdve bizonyos szabályok alá van vetve a' még alig képzett magzat; a' csecsemő nem jöhet világra, nem válhatik el anyja' méhétől, csak bizonyos szertartások mellett, mellyek a' törvénykönyvben írva vannak. E' pillanattól fogva életének minden lépése ki van jelelve a' törvénykönyvben. Az osztályhoz képest, mellyhez tartozik, kiszabja a' törvény, micsoda szerből legyen köpönyege, micsoda fából pálczája. Ez rendeli könyörgését, mosódását, ebédjét; kimutatja, hol válaszszon feleséget, mit kelljen tennie naponként, sőt még halála' órájában is. Végtére meghatározza a' sírjánál teljesítendő szertartásokat is. Tehát e' törvény még születése előtt 's innen egész haláláig uralkodik az

emberen, 's mondhatni, hogy ez okozza erkölceit, mert semmit sem hagy szabadon, 's lételeben, melyet teljesen elfoglal, semmit sem kimél meg.

De lássuk, ha épen itt, hol az erkölcs leginkább látszik függni a' törvénytől, nem hatott-e az kezdetben a' törvényre, 's ha ezen törvény, melly ma az erkölcsöket idomítja, nem volt-e eleinte egy részben azok által módosítva.

Első tekintetre semmi sem látszik nagyobb erőszakot tenni természetünkön, mint a' néposztályok' felállítása, ezen elsorozás, melly az ember' egész sorát előre meghatározza. De mit mondandunk, ha ezen annyira gyászos következetü rendelés már magában a' dolgok' természetében gyökerezik; ha épen azért vétetett be, azért állhat fenn 's azért marad meg, mivel valódi történt dolog' kifejezése, a' fajok' 's érzemény' különsege, a' gyűlölség, mellyel egymás iránt viseltetnek? Ez legalább Indiára nézve bizonyosnak látszik. Tudjuk, hogy *paria* idegent, *varna* egyszersmind osztályt és színt jelent; nem igen lehet kétkedni, hogy a' három felső osztály, melly sok tekintetben ugyan azon jogokkal bír, egy olly hódító néphez tartozik, melly lelki tehetségire 's szépségére nézve a' legyőzöttet felülhaladta, 's ettől alkalmasint színnel is különbözött. Igy ez utóbbiának megvetteteése természeti és erkölcsi alacsonabbsága által magyarázható volna. Az elsőbkekben némi összeolvadásnak kellett történni a' hadviselő, papi, mesterséget és kereskedést űző törzsökök közt. Mindenik megtartá szokását, 's a' törvény, melly ezeket parancsolni látszik, csak megerősíté azokat. E' törvényhozás csak változhatlanul megállapítá azt, mi természete szerint önkényes volt 's szabadnak kell vala maradnia. Szóval: hihető, hogy a' fajok eredetileg különböznek characterrel, hajlandósággal, véralkattal, hogy köztök hasonló egyenetlenség és ellenségeskedés van, mint az egyes emberek között; hogy egyiknek elmebeli és erkölcsi tehetsége a' másikét nagyon felülmúlja. De egy jóté-

kony törvényhozásnak el kellett vala hátrítni e' külön-ségeket, lecsillapítani az ellenségeskedést, lerontani lassanként az egyenetlenséget, nem pedig ezeket megszentelve örökíteni; de ezt nem tette, a' mit gáncsolhatni benne, de még is meg kell engedni, hogy az indus nemzetre nem írta csupán szeszélye után, mint valamely sima táblára az egymáshoz hasonló oształékokat, hanem úgy szólván, épületének tervét olly eredeti rajzra alapította, mellyet már előbb hagyomány és szokások készítettek.

Lássuk még továbbis India' eredeti erkölcsinek a' törvényekre hatását.

Keleten háznép a' status' alapja. Ezek patriarchai erkölcsökkel élnek, mellyek Ázsiának született erkölcsi. Ezek nem lehetnek valamely egyes törvényhozás' munkája, mert olly népeknél is feltalálatnak, mellyeknek élő törvényeik létalaposan különböznek; egyébiránt régiebbeknek is látszanak e' törvényeknél, mert a' keleti csinosulás' kezdetében mindenütt előfordulnak. E' csinosodás legközönségesb vonásai is ez eredetből magyarázhatók. A' királyok' és papok' korlátlan uralkodása is könnyen megalapult, mert hozzá valának szokva a' család' feje' független hatalmához, ki sátorában egyszersmind király és főpap volt. Keleten a' papi és királyi jog az atyai jogból ered, melly maga a' házi szokások' szent alapján épül.

Meg fogjuk látni, milly befolyása volt kelet' különböző népeinél 's főleg Chinában ez eredeti és közönséges erkölcsöknek a' későbbi és részes törvényekre. Mi Indiát illeti, törvényhozásában nem annyira a' vérszerinti atyafiság játszik szerepet, mint némi vallásos rokonság, melly ugyan azon, 's főképen temetési szertartásokban, örökség szerint való részvételen alapul. Némi hasonlót nyugati népeknél is találhatni, az athenei phratriában, 's gens romanában. Mert tudva van, hogy például a' Corneliusoknál a' név' közös volta bizonyos szent foglalatosságok' közösségén, nem vérrokonságon épült. E' tekintetek mutatják,

milly távol őszkorra terjed vissza e' szellemi család' szerkezete, mellynek középpontja egy házi oltár, 's kapcsa síri szertartások. Hihetőleg ezen bramínok' eredetével egykoru szerkezet, minden írt törvénynél régibb. Kétség kívül végtelen időktől fogva megvolt az ezen indiai - európai faj' erkölcsiben, mellyhez a' föld' csaknem minden mívelt népei tartoznak. E' kezdetbeli szerkezet tehát alapja az indus törvény' nagy részének, nevezetesen az öröklési jognak, úgy mint Manou', törvénykönyvében foglaltatik.

Illyen szerepet játszik a' hajdani indus népnél, eredeti erkölcsiben alapuló két dolog, 'a' faj és család, vagy mi ezen erkölcsökben a' család' helyét pótolja. És ez tehát azon hatalmas bramíni törvényhozás, melly midőn osztályok és áldozat által kénye szerint látszik csoportokra szakasztani a' népet, enged olly erkölcsöknek, mellyeket nem maga szült.

Még tovább is mehetünk 's India' polgári alkotmányában még régibb erkölcsök' nyomait találhatjuk. Illyen ama' minden más intézetet megelőző község' neme, melly minden hódítások' 's bomlások' daczára is fenn áll, mellyet az indus nemzet' elromolhatlan anyagjának nevezhetni. Kezdetből fogva apró társaságokkal látjuk borítva India' földét, mellyeknek mindenike egy political egészet képez, 's birja azt, mi élelmére 's fennmaradására szükséges. Halljuk Mysore' tudós történetíróját! (Wilks hist. sketches of the south of India). Indiának minden kerülete — így szól — valamint jelenleg úgy örökké község vagy egy kis köztársaság volt, 's elevenen ábrázolja a' világ' azon kezdetbeli állapotját, midőn az emberek kölcsönös szükségéik' kielégítése végett hasonló községekbe összeállottak. Minden illy községben van a' földbirtokosokon kívül 12 tag: bíró, esküttjeivel (potail), jegyző, községre 's ennek birtokira felvigyázó, öntözésre vizet osztogató, csillagmagyarázó, ki a' szerencsés vagy szerencsétlen napokat és órákat meghatározza, kerékgyártó, fazekas, a' családok által készített vagy szomszéd vásáron vett ruhák' mosója, borbély,

aranyműves, vagy ki az asszonyók' és fiatal lánykák' piperéit készíti, 's kinek tisztét néhol a' költész (vers-író) vagy az oskolamester viszi India ilyen köztársaságok' tömege. Nem gondolnak ezek a' birodalmak' buktával vagy felosztásával, csak a' község maradjon meg birtokával, melly határkövekkel pontosan ki van jelelve. Nem aggódnak, kire száll a' hatalom. A' bel igazgatás mindig ugyan az marad.

Úgy tetszik, hogy a' bramínoknak semmi részök sincs e' kis társaságok' szerkezetében, mert különben kijelelék vala helyeiket 's magoknak tulajdoníták vala a' jövedelmek' egy részét; általában mindenik társaságnak van ugyan bramínja, de nem tartozik a' 12 tisztviselők közé. Hozzájuk van csatolva, mint függelék, 's nem mint fő. Meg kell tehát itt ismerni valamit, mi nem tőlök származik 's mi déli Indiába jöttöket megelőzte; és meg kell jegyezni, hogy ez az ország' azon része, mellyre hatalmok nem egész mértékben terjedt ki 's mellyben az eredeti szerkezet legépebben megmaradt: mi még inkább bizonyítja, hogy az nem tőlök ered. Ime egy a' bramínokat megelőzőtt társas elem, melly az ezek által parancsolt törvényhozás alatt is megmaradt.

Tehát a' társaságnak azon 3 neme, melly Indiában a' társas életet képzi, néposztály, vallásos rokonság, község, nem a' bramín-törvényhozás' munkája. E' törvényhozás már készen találá ezeket 's magával egy idő s vagy nálánál még régibb erkölcsökből vette által.

Ez azon hatás, mellyel az eredeti erkölcsök az indus törvényre munkálkodtak. E' törvény tehát, melly eleinte olly hajthatlannak tetszett, összeolvadt az erkölcsökkel 's tiszteletben tartotta a' Hinduk' alapszokásait. De ez még nem elég: ezen törvény, mellynek bélyege változhatlanság, örökkévalóság; e' Brahma' szava, mellyet semminek sem vala szabad megváltoztatni, az idő' viszontagsági által létalapos változásokat szenvedett, simult az újabb erkölcsökhöz, mint egykor

az eredetieknek is engedett. Az elsőnél nem kevésbé megjegyzendő fontos befolyás.

A' házasságtörésről ezt rendeli Manou' régi törvénye: „ha a' nő, nemzetségével 's rokoninak magas tulajdonival kevélykedve, ura iránti kötelességét valóban megsérti, a' király ítélje arra, hogy nagyon járt helyen kutyák tépjék széllel.“

E' büntetés' kegyetlensége hihetőleg függésben volt azon utálattal, mellyet természetesen nyilatkoztatni kelle illy törvényhozásnak azon vétek iránt, mellyből a' legnagyobb rossz, a' fajok' összekeveredése következhetett. De az erkölcsök' fokenkénti szelidülése 's a' mahometismus eltörlék e' vad törvényt.

Az öröklési jog, mint láttuk, eredetileg a' temetkezés' szentségén épült. Minden nyereség az öregebb fiút illette, mint ki által a' nemzetség' feje elődei iránt tartozását lefizeti, ki a' temetési áldozatot végbevinni, 's az által atyjának a' fennebbi világba juthatást eszközölni köteles. Csupán az öregebb fiút nemzi kötelesség' érzete — így szól Manou —, a' többiek csak úgy tekinthetők, mint kiket kéj és kedvtöltés nemzett. Minél fogva, ennek részére osztály előtt ki kelle szakasztani az egész örökség' huszadát 's minden ingó javak' legjobbját. Ha e' kiszakasztás elmulasztott, akkor kettős részt nyert. Azonban ez eredeti értelemez egy későbbi magyarázat ragasztott, melly megsemmisíti azt: „ha mind egyiránt jók, egyenlően osztozzanak.“

Valójában a' testvérek közti egyenlő osztozás egész Indiában lábra kapott 's a' Hinduk úgy elfelejtették az eredeti törvényt, hogy — mint Dubois abbé mondja — felette csodálkoznak, ha hallják hogy Európa' némely tartományiban az atya több gyermekeit megfosztja, *hogy közülök egyet gazdagíthasson.* Így az erkölcsök' változása maga után vont a' régi törvények' változását, sőt még emlékezetöket is eltörölte a' népben.

A' Hinduk legelőbb megismerik ezen változásokat, mellyeket törvényeikben erkölcsaik tevének; azt

vallják, hogy bizonyos törvények, mellyek a' világ' három első életkora' számára készültek, nem állhatnak többé fenn a' negyedikben, t. i. a' nyomoruság' és bün' korában, mellyben élünk.

Képzetök szerint ezen változások a' világ' hanyatlásából folynak, az emberek' mindig növekedő romlása volt a' kényszerítő ok, mellynél fogva a' hajdani szigoruságból alább kellett hagyni. De öröm látni, hogy ez állított engedékenység több esetben valóságos erkölcsi előhaladás. Így azon kegyes szokások közt, mellyeket elfajult jelenkorunk elhagyott, a' bika- és lóáldozat közt, az emberáldozat is említetik.

Azt mondók, hogy az első korban, azon ember, ki valamelly nagy bünössel szövetségben vala, kényszeríteték elhagyni' hazáját, másodikban városát, harmadikban háznépét, de negyedikben elég, ha büntársát elhagyja.

Így eltöröltetett azon különös törvény, mellynek ereje szerint a' megholt vagy tehetetlen férj' öcsce amazért helyt állani tartozott. E' csodálatos rendelést említi ugyan Manou, de önmaga nyomta el a' négy kor egymásra következése miatt, azaz, azon időszakról fogva, mellyben Manou' törvénykönyve szerkeztetve lön, ezen szokást kitolá divatból az új erkölcsök' ereje 's ezen erkölcsök' befolyásának minden törvényhozó hódolt az eredeti törvények' módosítása által.

Az erkölcsök változtak tehát egy keveset Indiában, 's ezeknek változásai érdekelték azon teljes hatalmu törvényhozást, melly egy részben maga szülé ez erkölcsöket. Illyen a' következmény, mellyet India mutat.

A' Z S I D Ó K.

Térjünk keletnek más népére, a' zsidó nemzetre; nem lehet nagyobb ugrást tenni, semmi sem esik Indiától-távolabb, mint Zsidóország. A' történetírás nem mutat nagyobb ellenkezést, mint melly Brahma' néposztályi 's Jehova' törzsökei közt van.

Egy részről, egy szelid, szemlélődő, elvont képzetekben 's álmadozásokban elmerülő, finom elméjű, felette gazdag képzelődésű, gyenge testalkatu, bátoratlan lelkű nép; más részről egy józan, tüzes nép, melly csak kevés magas képzzettel bír, magát némelly keserű és mély érzeményekkel táplálja, lelke, véralkatja munkás és hadakozó; itt földben gyökerezett osztályok, mint minden más, egy változhatlan elvből származva; ott egy vándor nép, melly keblében hordozza a' törvényt, melly jóslói' lángeszének ihletés által szabadon nyilatkozik 's végre hajtásra a' kapitányok' karját fölemeli. Két ellenkező elv, két szemközt álló vég pontjai az emberi gondolkozó tehetségnek: t. i. az elvont egység 's valódi egység, pantheismus, világisten és élő isten.

Azonban mind a' kettő keleti nép, 's mindenikkel közös az, hogy egyiknél mint másiknál a' törvény uralkodik az erkölcsen, mert a' törvény vallásos, 's mondhatni, hogy ez úton Mózesnél senki sem ment tovább. Nem találhatni törvényhozót, ki az emberi agyagot jobban gyúrni 's alakítani értette volna. Mózes egy rettentő isten' nevében' szólott, kivel ő a' színi hegyen mennydörgések közt mulatozott; 's midőn ez irtózatossz beszélgetésről visszatérve Izrael' fiainak megjelent, könnyű vala rendelnie ezeknek minden cselekedeteit 's felségi hatalommal intézni lételöket azon törvény' nevében, mellyet isten' ujja írt a' kőtáblára.

Semmi sem kerüli el parancsát; micsoda apróságokba nem ereszkedik az áldozat', házasság', élelem', mosódás' 's az emberi természet' legalacsonabb szükségsei 's gyarlósági körül! Hogy népét minden más népektől elválassza, minden tetteit és csekély szokásit is különös pecséttel bélyegzi meg. Valódi társasági körülmetélés, mellynek a' másik csak árnyéka. De ő még többet tesz; erőszakkal elnyomja e' nép' hajlandóságait, 's mindenek felett a' leghatalmasabbat, a' bálványozás' ellenállhatlan kedvelését, melly Egyiptomban ragadt rája 's úgy meggyökerezett Izrael' erkölcsiben, hogy

legbölcsebb fiait is eltántorítaná; Mózes nem szűnik ellene harcolni, nem kiméli a' vasat és vért. De a' zsidó nép nem hajtható 's fenyítéknek engedő, hanem pártütő, nyakas fajzat; Mózes nem csügged, sőt hatalmasan veri ez érczfőket, míg az ércz kalapácsa alatt meglapul.

Illyen Mózes. 'S ím e' rémítő istene' és győzhetlen elméje' tekintetével fölfegyverzett törvényhozó ön maga is kénytelen engedni kora' erkölcsinek és szokásinak; tudta, hogy a' jövendő megváltoztatandja munkáját, mi még jövendőlésén túl is megtörtént, 's megingt ugyan azon jelenetre tértünk vissza. Szinte mint Indiában láthatjuk itt, hogy a' vallásos törvény, ez az eredeti köszirt, mellynek alapját az idő' örvénye rejti, az erkölcsök' tengeréből emelkedik föl 's nyomait viseli bölcsőjének, ezen oczeánnak, miként a' tenger' mélyéből feltűnő sziget is magán viseli ennek némelly maradványit.

Legelőször is a' nemzetséget, ezt a' társasági test' első elemét, nem Mózes alapította meg. Ennek alapja már a' családok' egyesületéből állott, mellyek egy törzsből eredtek vagy legalább hitték, hogy egyből erednek. Minden illy egyes háznép egy mellék ágát tévé a' nagy háznépnek, melly a' nemzetség volt. Az egyeseknek ezen viszonya a' patriarchai erkölcsökön alapul, mellyek a' zsidók' eredeti erkölcei valának. Ez erkölcsök képzék a' nemzetségeket, azokból vette őket Mózes, 's alapjául tévé a' tarsaságnak, mellyet felállított. Valóban mindenik e' nemzetségek közül egy olly kis társaságot formált, melly magát a' háznépnek' fejei 's vének által igazgattatá, 's a' többiekhez képest magát egészen szabadnak tartotta. Mózes ezeknek egy nemzettestbe olvasztása végett lehetőségig mindent elkövetett, mindeniknek kimutatá helyét és rangját, többeknek kijegyzé hivatalait, — a' zsidó nép' egységét a' Jehova' egysége után iparkodott alakítani; de minden erőlködéseit 's szerencséje' daczára is megmaradt a' nemzetségek' rideg élete, 's alig egyesülének nagy

nehezen Dávid körül, már ennek unokája alatt elszagaták azon mulékony köteleket, mellyeket ideiglen elfogadtanak.

A' zsidók' hajdani erkölcsi főleg pásztoriak valának, Mózsés leginkább földmivelőkké akará őket tenni. Körüle vándor 's ragadományokból élő csoportok kóborlának a' pusztában; ő hatalmasan el akará népét választani Izmaél' kóbor csapataitól. Egészben el is érte e' kettős czélt; megerősíté a' földön a' zsidó sátort, 's a' tulajdonosság' köteleivel hozzá lánczolta. De az eredeti erkölcsök tartósak, a' szomszédokéi ragadósak; nem látunk-e a' birák alatt az arabokéihoz hasonló csordákat? 's mikor az isten' népe a' szent földre érkezett, nem valának közte nemzetségek, mellyek a' pusztával szomszéd földeken akartak megtelepedni, hogy vándor életüket folytathassák? De annyi bizonyos, hogy Mózsés' törvénye maga megismeri egy nálánál korább szokásbeli jog' lételetét, mellyet vagy nem akart vagy nem mert eltörteni. Midőn Jézus Krisztus a' házassági elválásról szól, Mózsés által a' zsidók' kemény szívének tett engedménynek nevezi azt; mihez hasonló több is van.

Igy Mózsés' saját bizonyításából láthatni, hogy azon törvény, melly a' testvért a' mag nélkül elhalt testvér' özvegyét elvenni kötelezi, melly gondolatunkkal ellenkezik 's törvényink által tiltatik, e' kötelesség, melly Indiában Manou' idejétől fogva kétség kívül erkölcsi előhaladás miatt megszűnt: Mózsés előtt 150 esztendővel még hatalmasabban divatozott, mint törvényeiben.

Nem Mózsés rendelte a' *vérboszulót*, kinek egy rokon' megölése jogot ad 's kötelességül teszi, hogy a' gyilkos' életére minden lehető módon törekedjék. E' szokás az eredeti népek' nagyobb részének tulajdona. Ez az arabok' tair-ja, melly kivált Mahomet előtt divatozott. Bizonyos, hogy e' szokás a' Semtől származott népekkel minden időben közös volt. Mózsés'-törvényével semmi sem ellenkezik annyira, mint ha ki ma-

gának saját kezeivel elégtételt szerezni vakmerőkodik; semmi sem sérti a' boszuló isten' felségét úgy, mint ha ki annak végzését megelőzi 's végetlen karja helyett romlandó karjával büntet. Azonban Mózsés eltúrte e' szokást, mert a' nemzeti erkölcsben mélyebben találta gyökerezve lenni, sem mint kiirtását próbálhatta volna. Sehol sem hagyja egyenesen helyben, honnan átláthatni, hogy azt nem szerezte; hanem úgy tekinti mint megállapított dolgot, 's csak elrendezésével 's keskenyebb határok közé szorításával foglalatoskodik.

Mert ott, hol e' nagy akarat kénytelen hajolni a' bevett szokások' győzhetlen hatalma, az erkölcsök' részét tevő törvények előtt, legalább mit el nem ronthat, módosítani igyekszik. Így Mózsés nem hozta be az elválást, hanem megengedi, mint már elébb fennállott intézetet, azonban egy záradék által elejét veszi a' vele visszaélésnek, 's az egyszer elhagyott asszonyt visszavenni tilalmazza.

Mózsés tehát, kit a' törvényhozás' tárgyában teremőnek nevezhetni, nem teremtett mindent. E' hatalmas művész már kész földön 's olly anyagban dolgozott, melly előtte megvolt. De ilyen a' legnagyobb emberek' munkája is; valamit semmiből, és semmit valamiből csak isten alkothat.

Egyébiránt, mint már megjegyzők, e' törvény nem volt egészen változhatlan, egy része fennállott, 's fennáll ma is, másik az időhez simult 's az erkölcsökkel együtt más formát vett fel.

Némelly esetekben valamelly végrehajthatlan törvény' megigazítására nem kellett sokáig várnia. Így a' chananeusok ellen a' vallásos iszony' első felhevültében kimondott halálos törvény, a' bírák alatt már meglágyítatott. Idővel a' Mózsés kiszabta bírságokat megkelle nagyítani az elpuhulás és növekedő erkölcsi romlás miatt. Nem értjük itt relativus bírságaikat, melyek mindenütt a' pénz' becsének változásait követik; hanem az általános bírságokat. Így Mózsés' idejében a' tolvaj négyszeres vagy ötszeres, Salamon' idejében-pe-

dig hétszeres értékét tartozott megfizetni az elorzott jószágoknak.

Különbön fontos és álapos törvényhozói rendeletek nem állhattak ellent az erkölcsöknek 's szokás által hirtelen eltöröltettek. Illyen az annyira emlékezetes örömnép.

Mózsés, kinek fő gondja az egyesek' állapotjának állandósága 's maradandósága volt, ki nem akart kereskedést és műszorgalmat, ki polgári társaságában csupán vallást, földmivelést és háborút engedett meg, előre bizonyos 's a' nemzetségek' számával egyező sorokra osztotta az ígért földet. E' föld' valódi tulajdonosa az isten vala; azaz, Jehova, Izrael' királya. Izrael' földje olly tulajdona volt Jehovának, mint Egyiptom a' Pharaóké. A' zsidó, ki azt mívelte, csak Jehova' haszonbérője volt. Így lévén elrendelve a' földbirtok, vagyonegyenlőséget kelle fenntartani valamennyi zsidóság közt, hogy isten és annak törvénye előtt mind egyformák legyenek; mert ez volt szelleme azon theocratiai democratiának, mellyen Mózsés' politikája épült. A' zsidóknak illy állapotban tarthatása végett, elidegeníthetleneknek nyilatkoztatá a' köztök egyenlően felosztott javakat; csak ideiglen engedé azokat eladni vagy inkább elzálogítani, de soha sem tovább félszázadnál, mert ez időköz' eltölte után ismét előkerült az örömnép' esztendeje, melly kinekkinek visszaadá jószágá' birtokát 's így az egyenlőséget ismét helyre állítá.

E' törvény, mint látható, ugyan azon fogalmon épült, melly Mózsés' egész törvényhozásának alapja; 's mivel előre osztotta el a' földet, melly még nem volt a' zsidóké, 's mellyet előbb még el kellett foglalniok, nem akadályozá semmi szokás vagy korábbi jog; ezen földdel egyenesen saját gondolkodása szerint rendelkezett. 'S ím a' következés azt mutatta, hogy e' rendelés kivihetlen volt, 's a' törvény' legbuzgóbb hívei sem akartak engedelmeskedni olly parancsnak, melly az ember' érzeménnyel 's természetes erkölcsivel annyira ellenkezett.

Hogy Mózsés' vallásának e' része kevés ideig vagy soha sem volt divatban, Michaelis kézzel foghatólag bebizonyítja.

Továbbá Mózsés' jövendőelő lelke előre látta, hogy e' magában annyira erős munka nincs biztosítva az emberi viszontagságok ellen, 's valóban álmélatra méltó helye a' Deuteronomiumnak, hol megjövendőli, hogy népe egykor bele fáradhat csupán istennek engedelmeskedni, 's valaha mind a' mellett, mit szabadsága' fenntartására az ő lángezeje más nemzetektől elszigetelés által teend, megunhatja e' szent szabadságot, 's gyengeségében, más nemzetek' példája által kecsesgetve, királyt kívánand. Mózsés elszánja magát népének ezen lealacsonítására 's theocratiájának lerontására, 's előre meghatározza, mitevők legyenek, midőn e' szomorú nap elérkezik. Mit kíván? Ha a' zsidók királyt akarnak, vegyenek, de magok közül válaszsznak; hogy e' király idegen ne legyen. Így mély bölcseséggel iparkodott megmenteni Izrael' *nemzetiségét!*

Az eddig mondottakból következik, hogy ha Mózsés' törvénye hathatósan munkált a' zsidók' erkölcsöre, ezek is érezhetőkép hatottak vissza a' törvényekre.

Lássuk rövideden ezen hatás' és visszahatás' változásait.

E' nyomozásból ki kell hagyni egy részét azon törvényeknek, mellyek az erkölcsökkel összeolvadtak, mellyek úgy szólván a' zsidókban vérré váltak, mellyek széllelszört nemzetségeik' kebelében élnek 's mind addig élni fognak, míg csak ezek fennmaradnak. Illyen a' körülmetélés, mellyet ma is úgy gyakorolnak, mint Ábrahám' idejében; sőt divatoznak némelly magokban csekély 's érdektelen rendszabásaik is, p. o. az eljegyzés ma is szintúgy tíz hónappal előzi meg az egybekelést, mint a' babyloni fogság alatt. Ezer példáját találhatni a' zsidók' életszokásiban ezen állhatatosságának, mellyel e' nemzet a' múlthoz ragaszkodik. Csak egy szembeszökő vonást vegyünk fel erkölcsi physiognomiájából, azon utálatot, mellyel mind az iránt visel-

tetik, mi nem önmaga, azon törvényt, melly az emberi nemet gyűlölni parancsolja; ez Mózes' törvénye. Az emberi nem alatt a' zsidók a' bálványimádó nemzeteket érték, millyenek egyiptomi zsarnokaik, 's chanaani ellenségeik valának. E' nemzetek ellen engesztelhetlen gyűlöléssel kelle őket fölfegyverkeztetni. Mózes olly mélyen tudá e' gyűlöletet szivökbe csepegtetni, hogy az többé el nem hagyá őket, sőt lassanként minden nemzetekre kiterjeszték, mellyekkel érintkezésbe jöttek, 's azt történeteiknek minden időszakában megtalálhatni, az ó testamentomnak minden lapja bizonyítja, ujjabb időkben pedig üldöztetés és gyalázat által még inkább élesedett, mit a' Talmud is teljesen jóvá hagyott.

De elmellözve ezen körülményt, melly a' zsidók' történetének minden időszakából kitünik, nem lehet tagadni, hogy erkölcsök 's politicalai szerkezetök Ábrahámától fogva egész a' mi korunkig változtak.

Láttuk, hogy a' Mózes' törvényét megelőzőtt erkölcsök patriarchaiak voltak, 's némelly részök még ennek uralkodása alatt is fennmaradt. Mózes a' puztára nézve készíté törvényeit, mellyet egyedül a' jövődönök csodálatos előérzete által vezetve használt népének rendbeszedésére 's az ígért földre elkészítésére. Utána a' háborúk 's hódítások hevesebb erkölcsöket szülnének Izrael' kebelében. Egészen hősi, de egészen vad ama' hadakozó parancsnokok' kora, kiket bíráknak neveztek. Ez az erős Sámson' 's a' hatalmas Gedeon' kora. Ez azon időszak, midőn Jahel Sisara' kaponyájába szegget ütött, midőn Jephte saját leányát feláldozta, hol az ephraimi levita, nője' testét tizenkétfelé vágta 's Izrael' minden nemzetségének egy darabot küldött.

A' zsidóknak elfoglalniok 's megtartaniok kelle a' földet. Innen ezen véres harcz 's e' kegyetlen erkölcsök. Még nincsenek egészen nemzeti testbe szerkeztetve; de midőn eljő a' pillanat, midőn tudják hogy urai a' földnek 's Judaeában megtelepedtek, a' polgárisodás, ez emberi kezeztől hasított barázdából fel-tünő növény, gyökeret kezd verni köztök. Új erköl-

csök teszük szükségessé ezen új kormányformát, melyet Mózsés' bölcsesége előre látott. 'S ha Izraelnek, míg a' pusztában bujdoklott, vagy új földén sátrorozott, hadi parancsnoka lehete, miután szántóföldei 's nyájai közepett városai' kebelében állandóul letelepedett, királyra volt szüksége. A' régi erkölcsök, melyeknek Sámuel vala magyarázója, ellenkezének ezzel; de az idők megváltoztak 's ő maga is engedni kénytelenült. Saul alatt még háboru uralkodik. Dávid alatt kifejlődnek a' békesség' művészei, a' költészet királyi széken ül, lassanként keleti fényűzés veszi körül a' trónt. Dávidnak már heréltjei vannak. Végre Salamon hihetlen pompában mutatkozik, a' templomon kívül fényes palotákat 's drága kerteket építet, hajóseregével borítja a' tengert, Jeruzsálemet Ophir kincseivel gazdagítja, 's szerályában úgy él, mint egy babyloni király. Ez már sok volt; sok, hogy a' hagyományokat 's régi erkölcsöket egészen félre tette. Mit mond vala Mózsés, ha népe között, mellyet dologra, szaporításra 's hadakozásra formált, e' puhaságot látta volna? Törvényhozásának minden szelleme a' kereskedés, fényűzés, és mi innen származik, a' vagyon' egyenetlensége ellen vala irányozva. Így azon status, mellynek alapja ilyen törvényhozás volt, nem állhatott meg az elvével ellenkező erkölcsök' befolyása mellett. A' gazdagság 's külföldi asszonyok elrontották ezen széles elméjü, kicsiny hitü, bölcs és scepticus buja embert, ki arra vala rendeltetve, hogy Mózsés' munkáját végre hajtsa 's ön veszedelmét készítse, templomot építsen 's a' törvényt megrendítse. Azon naptól fogva, midőn Salamon a' bálványok' zsámolyához borult, földre omlott vele Izrael' fensége is, melly teljesen soha többé föl nem emelkedett. Megbánta tettet, de már nagyon későn; az ő uralkodása tevé e' csapást, a' mózsési elv meg lőn vesztegetve, 's ez uralkodás után már a' Mózsés felállította zsidó egység megbomlott. Azonban szolgaságnak kelle a' zsidókat ujjá szülni; melly, miután vas vesszeje alatt meghajlottak

a' nemzetségek, ugyan azon nyomorgatásban 's közös fájdalomban egyesíté őket. Izraelt és Judát együtt megtörni nem vala elég Mózsés' járma, erre a' hódoltató' igája és sulyos keze kivántaték. Mind e' viszontagságok' daczára is fennmaradt a' nép közt a' törvény, profétáikban személyesítve, kik annak élő kifejezései; mindig inték ezek atyjokfiait, jobbítnák erkölceiket, melyeknek romlása törvényök' elvesztését vonta maga után. A' fogság után hihetlen és hatalmas erőlködéssel akarák feltalálni a' régi törvényt, újra összeszerkeztetni az úr' hajdani népét, magokat elődieik' erkölcsihez 's hagyományihoz alkalmazni; de Sándor' kardja csak hamar ketté hasítá kelet' setétségét, 's olly sebesen, mint ennek sugára, hatott rajta keresztül a' görög lángész' villáma. Judaeának megátalkodott mivelődésére hamar munkált ez átható miveltség. Sándor utódai alatt a' zsidók már görögösödtek, 's törvényeik napról napra romlottak. A' macchabeusok alatt csodálatosan fordult meg a' nemzeti szellem, 's Judaea azt hivé, hogy a' birák' ideje tért vissza. Végre megjelentek a' rómaiak, kik előtt mindennek hódolni kellett. A' világ' urait boszontá a' zsidók' makacs erkölce 's törvényeik' függetlensége. A' rómaiak mindent elkövettek, hogy amazt elkorcsosítsák, ezt megromtsák; Herodes szolgált nekik cselszövevényeivel; de a' zsidók még sem engedtek, 's nyomoru sorsok, egymásközi szakadásaik, 's azon tetemes változások mellett is, mellyeket hitök, erkölcsök 's alkotmányok szenvedett, ellent állottak. Láták hogy velök nem boldogulhatni, 's azért el kell őket törteni. De még ezt sem leheté véghez hajtani? Jeruzsalem fölperzseltetett, ezereknént hanyattak kardra férfiak, nők, gyermekek; de nem leheté megölni a' népet; az még most is él.

Jeruzsálem elesvén, új időszak, számkivetés és szolgaság' időszaka következett a' zsidókra; e' szerencsétlen állapotnak befolyása lett a' törvényekre; meddig a' zsidó más népektől külön vala választva, a' törvény épségben maradt; de midőn amaz egész világon

szétszóratott, ez is elveszté eredeti egyszerűségét; az ármány' esztelen titkai, a' rabbinusok' ravaszsága, melylyél azt elhalmozták, kivetkőztetéek formájából. Most a' bo'idogtalan zsidók is más törvények alá kerültek, mellyeken nem vala többé hatalma erkölceiknek. Ezek új uraiknak 's azon országnak törvényei valának, melly pénzért ada nekik ideigleni menedék helyet. Az elnyomók' törvényei mindenütt okai lőnek az elnyomott nép' erkölcstelenségének, 's ha a' közép korbeli zsidókat mocskos erkölceik miatt vádolni lehet, meg is kell vallani, hogy e' vétkekre saját törvényink kárhoztaták őket. Mindenütt polgári állapotjoktól függtek mind bevett erkölceik, mind életmodjok. A' spanyolországi móroknál, hol sorsok elég türhető volt, anynyira miveltek a' tudományokat, hogy a' kereskedéssel felhagynának; de olly tartományokban mint Franciaország és Anglia, hol csaknem folyvást üldöztettek, szükséggé vált rájok nézve, hogy kevésbbé nemes foglalatosságokat űzzenek, 's uzsoráskodjanak. A' közös jogokból kirekesztve, megtagadák tőlök a' földbirto-
kot, mi biztosítást kíván, és így a' feudalis törvényhozás' keménysége olly életnemre kényszeríté őket, melly hajdani erkölceikkel 's törvényeik' szellemével egyenesen ellenkezők; mert épen ez új erkölcsök nem szenvedtetének meg a' földmivelő és hadakozó zsidóknál, 's a' pénz' uzsorája, melly által egyetlen gazdagságukat szerezni kénytelenítettek, Mózsos' törvénye által tiltva vala.

Azon törvényhozás tehát, melly őket elnyomta, egyenesen ellenkező erkölcsöket adott nekik azokhoz képest, mellyeket hajdani törvényök megállapított. Ők kétségbe esett hévvel fogadák el a' lealacsonító segéd-módot, melly kezök közt hagyatott. Azonban az erkölceiket lealázó iga alatt is mondhatlan vágygyal ragaszkodtak azokhoz, mellyeket megtarthatának. Így például soha sem eszközölheték a' francia királyok' törvénykönyvei, hogy keresztyén törvény szerint házasodjanak. — A' zsidók külön időszakbeli er-

kölcseinek 's intézeteinek ezen sebes áttekintésében főleg azon változásokra volt ügyelet, mellyeket amazok czekben okoztak, mert a' zsidók' törvényhozása az indusoké után mindenek közt leghajthatlanabb, legrendíthetetlenebb. Azt akarók felállítani, hogy ott, hol a' törvény vallás' nevében uralkodik az erkölcsökén, egyes esetekben az erkölcsök szokták módosítani a' törvényeket. Ha ez igazság Indiára 's Judaeára nézve meg van mutatva, hol lehet róla kételkedni?

M A H O M E T.

Mi Mahomet' törvényét illeti, ez a' keleti vallásos törvények között legkevésbé ellenkezett azok' erkölcsivel, kiknek adatott. Ez nem tartotta féken, mint Mózsés' törvénye, a' testi nép' vágyait, mezőt nyitott nekik, engedett követői' hajlandóságának, 's hatalmát részben ez engedékenységnek köszönheti. E' törzsökök már Mahomet előtt hadakozók voltak; csak szerelmet és harczt dallanak régi költőik, ez Antar' romános hőskölteményénc' tárgya. Mahomet nem akarta gátolni az arabok' szenvedélyeit, sőt tüzelte azokat. Így szóla a' csoportok' fejeihez: Ti kedvelitek a' harczt, asszonyokat és ragadozást; jól van! harczoljatok az én istenem' nevében 's a' szép fogoly nők és a' hitetlenek' kincsei legyenek tieitek. E' természetesen rajoskodó nép' keblébe, melly az európai lovag világot megjövendőlte vagy talán felébresztette, az istenség' magas fogalmát veté Mahomet, önmagát tevé e' fogalom' képviselőjévé 's Allah' és Mahomet' nevében azt rendelé tanítványinak, mi azoknak leginkább tetszheték: a' világ' meghódítását. Mi ez azon zablához képest, mellyet Mózsés Izrael' szájába vetett? Mellette Mahomet igen kiesinynek tetszik. Ez hizelkedik az emberi természetnek, mellyet Mózsés megtör.

Tekintsünk a' Koránba: a' gyilkosságért pénzzel eleget lehet tenni; Mózsés illy engedményt nem adott:

's a Korán még ezt teszi hozzá: „vagy egy fogoly muzulman' kiszabadítása által.“ A' záradék a' hit' terjesztése miatt van; de mi gyáva törvény ez az erkölcsök' kívánatát tekintve. Mi haszna az izlamismusnak egy híve' megszabadításából, a' vérboszuló nem tartozik elfogadni a' pénzt', és kívánhatja, hogy a' gyilkost' szabad tetszésére adják ki.

Azonban meg kell ismerni, hogy e' törvény melly az eredeti erkölcsök' iránt annyira kedvező volt, iparkodott azokat javítani, kivált az öröklésre nézve. Küzdött ama' régi szokás ellen; melly az árvát és özvegyet az atya' és férj' javaiból kizárá; azt mondák, hogy ezeknek a' fegyverfogható férfiakra kell szállni. Mahomet, bár milly harczzellemű vala is törvényhozása, mintegy keresztyéni sugallástól ihletve azt rendelé, hogy az özvegyek' és árvák' jogát tisztelni kell; az rendelé, hogy az asszonyok saját akaratjok ellen ne szálljanak öröklés' utján más' birtokába. Azonban fennmaradt a' hadviselőknek kezdetben adott fensőség 's ez eleinte szorosan megtartatott szabály: Férfi két annyit kapjon mint asszony. Különös! e' törvény, melly általában annyira engedett e' nép' szenvedélyinek és szokásinak, tüzesen ellene szegült minden változásoknak, mellyeket utóbb különböző erkölcsök, hely és idő okozhatának. A' kalifák' fényes miveltsege' keblében úgy mint a' sátorok alatt, Afrikában, Spanyolországban, Siciliában, Indiában, Chinában, Konstantinápolyban, világ' egyik végétől a' másikig, 12 századon keresztül, változhatlanul fennmaradt az Izlam. Soha és sehol sem hagyák el csak azokat is, mik ennek gyakorlásában leginkább helyhez kötöttek, 's legmellékesebbek valának. Pusztában, homokkal viszi végbe a' muzulman kiszabott mosódásait; ha Tartaria' síkjain tévelyeg, arra felé fordul könyörögni, merre a' mekkai szent követ gondolja. Az izlamismusnak azon szerencséje volt a' judaismus felett, hogy akkor jött, midőn már a' rómaiak letűntek; a' világ' urodalma megürült, 's ez merészkedett utána kapni. Ha ezt

nem nyerheté is meg, senki sem foglalá el Mekkát, 's a' félhold Caesarok' lakóvárosa felett ragyog. A' muzulmanok betevék lábokat Európába. Bigótságban áll erejük, mert ez erkölceiknek 's törvényeiknek szenvedélyes szeretete. Tudjuk hogy korunkban Othmannak egyik unokája európai minta szerint törekszik idomítani a' muzulman népséget. Kik őt magasztalják, kétség kívül azt gondolják, hogy a' miveltséget zsarnoki véres parancs által lehet terjeszteni 's egész nemzetre szintugy halálos zsinórt küldeni, mint egy vezére. De a' dolog nem úgy van; sokat kell még tenni, hogy Párizs Konstantinápolyba vándoroljon. Egyébiránt bizonyosnak látszik, hogy azon nap, mellyen Mahmud a' nemzeti 's vallásos erkölcsök' vég maradványit, mellyek birodalmának gyámolait tevék, felforgatja, ezen birodalom összeomland. Európa' 's Görögország' javára ohajtandó, hogy a' zultán alattvalóinak erkölcein 's vakbuzgóságán még sokszor diadalmaskodjék.

EGYIPTOM ÉS PERZSIA.

Lehet-e beszélni keletről a' nélkül, hogy a' régi Egyiptom' nevét említsük; de hogy' hasonlítsuk össze törvényeit 's erkölceit, midőn felőlők olly tökéletlen tudományunk van?

Egész Egyiptom egy nagy hieroglyph, melly mind eddig nincs megfejtve. Mennyit alkotmányából láthatunk, szembetünő hasonlatosságot mutat mind Indiával, mind Judaeával. Mint az elsőben, úgy itt is látunk néposztályokat, mellyeket Herodes bizonyos öröklött foglalatosságokra szentelt fajoknak nevez; fejük egy papi osztály, melly a' hadviselő osztályból választott király által uralkodik, 's papok, kik életét 's legkisebb cselekedeteit szinte azon önkényes hatalommal szabályozzák, mint Indiában. Egyiptomban úgy találjuk, mint Mózsesnél, földművelés a' status' talpköve 's szüntelen iparkodás a' társaságnak birtoki alapra állítása, a' vándor népek' erkölcsének ragadályától 's

megtámadásától őrzése, a' földmivelő népnek a' pász-tornépektől, mellyek amazt egykor legyőzték és sok ideig fenyegették, erős elkülönzése. E' hasonlatosságok nem nagyon rendkívüliek, mert Indiának Egyiptomra hatását, mint Heeren és Cuvier is megengedik, nem lehet kétségbe hozni, 's Egyiptomét Judaeára még kevésbbé. Nem ismételjük tehát ez országra nézve, mit már amazokról mondottunk, 's az itt teendő észre-vételek iránt az előbbiekre utalunk.

Azon kevésből is, mi Egyiptom' hajdani erkölceiről tudva van, lehet ugyan szembeszökő vonásokat kiszemelni, mellyek minden más nemzetével ellenkeznek. Például a' halálnak azon előérzése, melly az egyiptomiak' egész életét elfoglalá, melly minden gondolatjokkal rokon, minden tetteikben jelen volt. A' halálfőn kezdve, mellyeket innepi alkalmaknál a' vendégek' felvidítésára szokás vala előhozni, egész a' temetőig, mellyek az élők' városnál nagyobb kiterjedéssel birtak, ezen templomokig, mellyeknek falait borító festmények a' léleknek élet utáni történetét ábrázolják, ezen pyramisokig, mellyek egyetlen koporsó' elrejtése végett illy roppant tömegekké nagy munkával emeltettek: Egyiptomban minden halálra mutat. Ennek össze kelle függni az erkölcsökkel, 's törvényekben foglaltatik. Egyiptom azon egyetlen ország hol a' temetési ítéletet political eszköznek használták, 's hol a' holttestet bírálás alá vetették.

De ismételjük, hogy nem birunk Egyiptom' törvénykönyvével. A' görögök, kik Egyiptom' intézeteiről 's szokásairól némelly ismertetéseket közölnek, csak a' Pharaók' időszaka után, azon tíz századi időszak után látogatták meg e' tártományt, melly alatt az egyiptomi miveltség egész tisztaságában mutatkozik; ekkor már e' miveltség nagy változást kezdve szenvedni a' hódoltatások által. Talán korunknak jut azon szerencse, hogy róla többet tudhassunk. Várjuk el!

Perzsia is nagy setétséget mutat. Nem akarunk, nem is szükség itt mélyen beereszkednünk. Jelenleg

fontos munkák vannak toll alatt a' perzsa régiségekről. A' perzsák' eredetig nem lehet e' kevésbé ismert földön felkalandozni, a' nélkül, hogy el ne tévedjünk.

Csak annyit jegyzünk meg, hogy összehasonlítván azt, mit a' perzsákról régi írókból tudunk, azzal, mit Zoroaster' könyveinek tökéletlen francia fordítása tart, megbizonyodik, hogy erkölcsök 's intézeteik tökéletes összehangzásban voltak 's ugyan azon fogalmon épültek, melly vallások' alapja volt, t. i. a' a' hadakozás' fogalmán, de szent hadakozásén, mellyet a' jó, értelmes, világos elv, a' setét és gonosz elv ellen indított. E' fogalomból eredt természetesen a' tisztaság' fogalma, melly Zoroaster' törvényinek 's az általa parancsolt erkölcsöknek talpköve. Parancsolta-e ezeket valójában, vagy ezen erkölcsök nála korábbiak 's szokásból csusztak-e törvényeibe? Hihetőnek látszik, ha meg nem mutatható is. De előre meg kell jegyezni Iran' nemzetségében a' hadi szellem' felsőségét 's felszabadulását. E' különösen katonáskodó nép úgy látszik soha sem nyögött annyira bűvészeinek (magus) igája alatt, mint az indus nép' bramínjaié alatt. Ennél fogva nem gondoljuk, hogy vallásából vette volna e' tisztaság' fogalmát, moráljának 's erkölcsöknek alapját; hanem inkább azt hisszük, hogy azt szigorú és hadakozó szelleméből merítette.

Zoroaster felfogta e' képzetet, 's parancsokat vont belőle, mellyek tőle legtávolabbnak tetszének. Így akarta-e pártolni a' földművelést? E' végre azt rendelte: a' földet művelni kell, hogy megtisztuljon, megszabaduljon a' rossz' elvtől 's a' jótékony elv' hatalma alá jusson. Több törvényei lázadást indítandanak, ha erkölcsök által előre elkészítve nem valának. Sőt még önmagát is fellázították volna. Ha p. o. e' tisztaság' fogalma nem birt volna annyi hatalommal minden elmék felett, ha nem gerjesztett volna vak tiszteletet a' tűz 's ennek ábrázolatja és jelképe iránt, — ez emberiséges karakterü törvényhozó, ki a' kölykös ebet megverni ideigleni és örökké való kemény büntetés

alatt tiltja, — nem hozható vala e' kegyetlen törvényt: ki a' tűzbe fútt, méltó halálra.

Egyébiránt Zoroaster soha sem akart teremtőnek tartatni mint Mózsés, hanem csak a' régi hagyomány' helyrehozójának; ő hajdani tisztaságra akarja visszaállítani a' perzsa statust, Djemschid' birodalmát. Törvényhozása nem egyéb mint az eredeti erkölcsök' fölelevenítése.

Ennél fogva tehát hihető, hogy Perzsiában az erkölcsöknek, mint egyebütt is, hatalmas befolyások volt a' törvényekre 's ezeknek viszont amazokra.

C H I N A.

Még! egy tartomány van hátra, melly alkotmányára nézve keleten és nyugoton egyiránt idegen. China ez, hol sem vallásos osztály, sem katonai nemesség nincs, hanem egy független uralkodó, hol a' tudáshoz mindeneknek nyitva álló szabad hozzájárulta a' társas papi hatalom' alapja, hol Confucius' tanítványi egy tatar király alatt egy buddista népet kormányoznak.

E' birodalom, mellynek népessége csak nem egész Európáéval felér, több mint négy ezer esztendőttől fogva áll. Bizonyosan sok változások' nézőpiacza lehetett, mellyeket nem eléggé ismerünk. Alkotó részei több ízben elszakadtak 's ismét egyesültek. Huszonkét uralkodóház kormányozá; tehát legalább huszonkét polgári zendülést kellett érnie. Kétszer foglalák el a' vad népek, 's ez is kétszer győzé amazokat le.

Első királyaitól fogva, kiket történetírása a' föld' kiszárítóinak 's a' társaság' alapítóinak nevez, egész a' mostani császárig, ki jelenleg 180 millió népen uralkodik, belső szakadási' hosszu sora alatt is változatlan maradt valami, 's ez: hajdani erkölcsinek alapja. Ez alap ugyan ma nagyon megromlott, de még ma is úgy megismerhető ez aggott miveltség' keblében, mint a' gyermek' arcának karakteres vonásai a' holdokló elváltozott képen ismét feltalálhatók.

Mi volt e' változhatatlan alap, mellyből minden eredt? mi volt eredeti eleme ezen agg társaságnak? A' patriarchai, a' földmivelő háznép. Innen azon két fogalom, melly a' chinai politicának még ma is lelke: a' fiui engedelmesség, 's a' földmivelés' fontossága.

Nyissuk meg China' évkönyveit. Mi látványt mutatnak Chou - King legrégebb történetírónak első fejezetei. Egy háznépeket 's körülle csoportozó nemzetiségeket, gyermekei 's cselédei gyanánt, kormányozó főt, kinek legnagyobb gondja a' földnek egészségessé, lakhatóvá, termékenynyé tétele, az emberek' 's hasznos állatok' szaporodásának mívelés által előmozdítása. Olly nemzetségek ezek, mellyek, kóborló családjaiktól külön válva megtelepednek, hogy állandó életet vi-gyenek. Mi a' földmivelői cél't segíthette 's a' kóbor életnél főlebb becsültette, abban állott, hogy a' fő egészen atyai hatalommal biztatott és parancsolt. Ezen hajdani királyok' egyike szántóvető volt, egy másik azért választatott, mivel szüleit tisztelte. A' királyok' kötelességei közt első helyen említetik az, hogy a' népnek az élet' öt szükségeit beszerezze, csak ezután jó, hogy az erényt fentartsa. Az uralkodás' 9 szabályi közt első a' gyümölcs', második a' jószág' szabálya, azaz, az ember' táplálmányáról 's materiális jóllétéről gondoskodás. Fő maxima a' fiui engedelmesség, 's mi ennek csak kiterjesztése: az öregek' tisztelete, mivel az öregot kiki mint atyja' képét becsülheti. Ekkoriban az atyaság' fogalmát, mellybe az anyai szeretet is tudatott, az emberi társaság' 's egész világ' elvére alkalmazák. Azt mondák: épen úgy mint az ég és föld minden dolgoknak atyja és anyja, a' királynak is népe' atyjának és anyjának kell lenni.

A' különféle uralkodó házak, mellyek kormányra jutottak, a' régi maximához állandó ragaszkodás 's a' hajdani erkölcsök' sérthetlen tisztelete által erősíték meg bitangolásokat. Ez volt a' kötelék, melly lassanként a' császári trón körül egyesíté a' független státusokat.

Ez az alap, mellyen a' chinai monarchia felállott 's melly Krisztus előtt 11d. század felé bizonyos egységre jutott. De majd hamar megtágult e' kötél, azután végkép felbomlott, 's akkor kezdődött a' fejtelenség' és felosztás' időszaka, mellyet helyesen neveztek China' közép korának 's épen olly hosszan tartott, mint a' francziáké. Mikor legnagyobb vala a' fejtelenség, mikor a' császári tekintet még csak névvel állott és a' közönséges feltagolásból keletkezett országok felett csak ollyan forma befolyással birt, mint a' 14d. századbéli császárok németország' hatalmas feudatariusai felett: akkor állott elő Confucius. Ő érzé, hogy szükséges a' chinai egység' visszaállítása. Mit tett e' czélra? Összegyűjtötte a' hajdani szertartásokat, hajdani énekeket, hajdani maximákat 's az első idők' történeteit. Ezek foglaltatnak az ő szerkeztette öt classicus könyvben. Minden oktatása a' multakra hivatkozás; politicalai ideálja a' hajdani erkölcsök' felébredése volt. Bölcselkedői, 's felekezetekkel és iskolákkal teljes időben jövéen, csak elvont és összeillő formát adott azon morálnak, melly voltaképen nem volt egyéb, mint rendszerbe foglalt hagyomány. Hogy e' tanuság egyéb vetelkedői felett győzött, 's midőn egyebek csak vélemények maradtak, ez tekintetre emelkedett, onnan van, mert ez csak az eredeti erkölcsöknek, 's az ország' legbelsőbb érzeményinek rendszeres kifejezése 's képes nyelvbe szedett hagyománya. Így történetet, hogy philosophia törvénynyé válhatott.

Egyébiránt Confucius' iskolája az ő halála után csak 12 század mulva, számlálásunk' 7ik századában kapott lábra a' chinaiaknál. Akkor t. i., mikor felállítatott azon vizsgálási rendszer, melly által kizárólag minden hivatal a' tanultaknak adatott, tudományuknak azon fokához képest, mellyet Confucius' moráljából és politicájából nyertek.

Ezen egész kor a' feudalis anarchiáé volt, 's midőn ez elmúlt, a' tudósok, megőrzői azon rendszernek, melly a' hajdani erkölcsökön alapult, 's melly azt, mi

a' chinai természetben változhatatlan, magában foglalá, a' nemzet' valódi képviselői lőnek, ők adhaták neki azt, mit annyi viszontagságok után keresett: az egyiséget és békességet egy természetes és nemzeti szerkezet' keblében, és így lett aztán, hogy egy literatori test örökülhetett az erőszak és harcok után, 's hogy századok' dulásait békes időszak válthatá fel.

Midőn Dzsingisz-Khán' tábornokai és fiai Chinát meghódoltatták, első gondolatjok az volt, hogy a' birodalmat elpusztítsák; mert e' parancsnokok így értették a' hódoltatást. A' tudósok biztosíták Chinát a' fenyegető vég pusztulás ellen. Ekkor némellyek (ministerei a' mongol császároknak) ezek és honfiaik közt közbenjárultak, megtaníták a' vad hódoltatókat, mi nyereséget vonhatnak a' rendes igazgatásból, mellyet már a' birodalomban megállapítva találtak, 's megnyerték őket az emberiségnek, bebizonyítván előtök azt, hogy az uralkodás több hasznot hajt, mint a' ragadozás. E' tudósok megmentvén az országot, megmenték annak műveltségét is, mert a' tatárok, kik azt el nem törölték, magok kénytelenülének azt befogadni. Innen láthatni, millyen ereje van egy meggyökerezett erkölcsökre épült társasági szerkezetnek. Erkölcsök és törvények a' legrémítőbb hódoltatásoknak is ellenállottak, 's a' legfélelmeesebb hódítóknak is parancsoltak.

Hasonló jelenet tűnt fel Mancsu' foglalásai után, 's a' középponti birodalom, annyi századok', viszontagságok és ostromok után még ma is hajdani maximái szerint igazgattatik. Mi az erkölcsökben létalpos volt, nem vezett el.

De mi következett e' megfoghatatlan állhatatosságból? Ezen erkölcsök, mellyek a' dolgoknak egészen és sok századoktól eltörölt állapotjában keletkeztek, megszűntek összehangzásban lenni a' nemzettel, melly rájuk támaszkodott; 's úgy szólván, elvesztették érzékeiket 's erejüket. A' chinai császár még ma is népe' atyjának és anyjának nevezi magát, 's évenként egyszer

szánt is egy barázdát, hogy figyelmét a' földmivelés iránt bizonyítsa; de az atyai 's patriarchalis hatalom lassanként korlátlan despotismussá változott. A' száz eredeti család' táplálásának kötelessége egy roppant nép' materiális jóllétének gondjává lett. Uralkodói határtalan despotismus 's az alattvalóknál a' materiális jóllétnek kirekesztő gondja az, mivé a' régi patriarchai 's földmivelői szokások váltak. Jobb volna ha ezek eltöröltetvén, új erkölcsökkel pótoltatnának, mint hogy így elfajulva fennállanak. China egy valóságos népmumia. A' mumianak is van emberi alakja; sőt még a' faj' alapvonási is megismerhetők rajta, de csak a' körülvevő kötőléke' tartják össze 's ezek nélkül összeroskadna 's p'rrá lenne; de üres belsejéből ki vannak szedve az élet' műszerei. Így van China is: tagjait csak az tartja össze, hogy szorosán be van pólyázva gyermeksege' takaróiba; keble üres, szive nincs.

Ha az angol hírlapokban a' kormány' tetteit, a' császári ujságban a' hivatalos hirdetéseket olvassuk, úgy tetszik, mintha Chou-Kingből olvasnánk egy fejezetet; a' mostani császár úgy beszél, mint valaha Yao császár szolt: de nyissuk ki csak egyetlen törvénykönyvét, majd meglátjuk, mivé lettek valóban az eredeti erkölcsök. A' fűi engedelmesség ugyan még mindig alapja a' statusnak, de a' császár lévén mindennek atyja, ezen engedelmesség annak hatalma előtt mindeneket földre borítani kénytet; 's ez egy magában tisztas és a' chinai erkölcsökben alapuló, de a' kegyetlen törvények által behozott szolgaság miatt megvesztegetett érzemény' nevében történik; ilyen törvények azok, mellyek a' császárnak nem csak személye, hanem palotája, családjának temploma, 's elődeinek temetkező helye ellen vétőt irtóztató halálra, késbüntetésre *) kárhoztatják, 's kegyetlen ítéletüket a'

*) Előbb a' bűnöst egy maga nagyságu kereszthez kötik, aztán a' végrehajtó vaktában egy késekkel tele kosárba nyúl — mindenik késen más más tag' neve van felírva — 's vágja a' kijelelt tagot.

vétkes' minden rökönira is kiterjesztik. Kemény büntetések vannak arra, ki a' császár' nevét valamely könyörgő levélben előhossa, viseli, vagy adja; tiltatik a' császári szertartások' utánozása. A' felségsértés annyi mint szentségtörés. Minden, mi a' kormány nyal kapcsolatban van, részesül e' vakbuzgó tiszteletből. Ki egy nyilvános emlékre követ hajít, vagy a' csendőröknek ellenáll, halállal bünhődik. Ezt nyerte a' kormány, sőt a' politia is azon eredeti tiszteletből 's határtalan engedelmességből, mellyet a' patriarcha parancsnok kezdetben a' political családban gerjesztett.

A' hajdani erkölcsök' elve tehát el van rejtve a' mostani intézetek' fenekén, de elkorcsulva, elhervadva; innen azon erkölcsi kórság, mellyben e' nemzet sínlik. Az uralkodás adhatott neki békét, némi igazság-szolgáltatást, bőséges javakat; a' nép úgy megszaporodott, hogy 2 millió ember csak a' folyókon 's csatornákon él, 's hogy az anyák nem nevelhetvén gyermekeiket, rézkádakat tartanak, mellyekben az újon született csecsemőket megfojtják. De egy erkölcsi élet-től megfosztott nép, minden gazdasága, könnyü élete, sokasága mellett is nem egyéb, mint egy pénzes lácán fekvő gutaütött. 'S bár e' nemzet sok tekintetben megtartja a' régi bölcsék' szokását, de voltaképen nincs más törvénye, mint büntetés, sem más lelkismérete, mint bambuszpálca.

Miben áll igazán az úgy nevezett alap-, vagy *nagy törvény*? nem másban, mint ütlekek', pénzbírságok', számüzések' felszámolásában, mellyek mind csaknem földmérőileg vannak kiszabva, olly formán: hogy ennyi 's ennyi ütés felel meg ennyi meg ennyi ezüstnek, vagy ennyi mérföldnyi távolságnak. Micsoda útmutatás kalaúzolja e' törvényeket? „A' bambusz' egyenes, simított, ágatlan; hossza, vastagsága, nehézsége a' jegyzékben kitett' mérték szerint. Használatra vékonyabb végénél kell fogni.“

Érdemes megjegyezni, hogy e' törvényes büntetések' kiosztásában China' eredeti erkölcséből kölcsö-

nözött fogalmak határozzák gyakran meg az elveendő ütlekek' 's a' fizetendő pénz' mennyiségét.

A' fiúi engedelmességből származik az atyai hatalom; tehát fiait vagy unokáit megölheti az ember 70 ütésért, egyet egyet; de ki nagyanyjára emeli kezét, hatszáz ütést kap.

Az életkor iránti tisztelet is a' fiúi engedelmeség' következménye; honnan a' hason vagy nem hason idejü rokonok ellen elkövetett vétkek közt nagy különység van.

A' pálcza, melly ma az eredeti erkölcsök' természetes erényeit a' chinaiaknak parancsolja, ajánlja egyszersmind a' földmívelést is, melly ez erkölcsök' létalapos részét tevé. Szóval mindenkor az első királyok' bölcseségének 's Confucius' moráljának helyét pótolja.

De ezen törvényhozás még nem elégszik még azal, hogy büntetés' félelme alatt parancsolja a' hajdani erkölcsök' meghazudtolását, hanem tovább megyen. Tettlegesen megvesztegeti a' jelen erkölcsöket is. Számos hivatalokat két személy viszen, hogy egyik a' másikra vigyázzon, és így jutalom van téve a' kémlelődségre 's árulkodásra. Általában a' vétkes' fölfedezése mindenkinek megparancsoltatik, 's javai a' feladónak ígértetnek. Legnagyobb gyalázatja a' törvényhozásnak, midőn könyvébe az alacsonságot beírja.

Lássuk végre a' kormány szabály által parancsolt lopást. Egy a' chinai és orosz határok közt fekvő városban az oroszok észre vették, hogy hamis mértékkel szünetlen csalattak, melly ravaszság a' chinai kereskedőknek nagyon szokások. Azok' panaszára azt válaszolá a' helybeli hatóság, hogy neheztel ezen gazságokért 's megszüntetésökről rendeltést teend, midőn történetből egy hivatalos irat fölfedezteték, melly által maga bátorítá a' kereskedőket az oroszok' megcsalására, sőt még módot is mutata nekik. Im mire jutott e' nép azon nyakasság által, mellyel az eredeti erkölcsökből kölcsönzött két vagy három fogalomhoz

ragaszkodik. Mi ez erkölcsökben étellel birt, elveszett. Csak holttetemök maradt meg, 's e' holttesthez ragaszkodó nép maga is rohadni kezd. Fordítsuk el szemünket e' rút látványtól 's tekintsünk a' történetírás' legfényesebb tárgyára. Térjünk Görögországra.

A' *Revue universelle*' 1833diki II. kötetéből.

JAKAB ISTVÁN,
m. t. társasági l. tag.

ZAMBONI' ÖRÖKMOZGÓJA.

Zamboni József úr, Veronában *physica*' professora, gyulámoszlopai' *) erejével szüntelen járó órájáról a' következő tudósítást küldte be a' francia academiának 1831ben: „1830 Nov. 29d. tartatott ülésében méltóztatott a' kir. academia az én oszlopimról, és azoknak gyulámereje által eszközlött mozgalmáról, melly szüntelen éltének 19d. esztendejét (tudnillik 1831ben) számolja, említést tenni, egyszersmind kinyilatkoztatni, hogy olyan óra' készítése, mellyhez ezen szűn nélküli mozgalom alkalmaztatnék, megfejtethné legkielégítőbben a' szüntelen mozgony' feladását.

Ezen alkalmazásnak, az academia elébe terjesztett nehézségeit tapasztaltam magam is annyi meg annyi el nem sült próbatételeimben; de ismételt tapasztalgatásimban tántoríthatlan állandóságom meglegelte végtére jutalmát, váratlan szerencsés sikerében. Minthogy oszlopimnak azon csekély ereje, melly csak tűket, és

*) *Gyulámnak* nevezem ezen folyamat, a' *villám*' hasonejtéséből, és csekély itéletem szerint többet is mondok vele. Villám, ezen folyamnak egy, és pedig legcsekélyebb foganatát, vagy munkálatát jeleli; és ámbár ezen folyam nem csupa tűz, de még is ez legtetemesb része. Cz.

holmi aprólékokat vala képes megmozdítani, egy másodperczi függönyhöz (pendulum) alkalmazva, ennek szüntelen ingadozásait (oscillationes) folyton életben tartja; ezen mozgalma a' legegyszerűbb órához foglalva, mértékét adja az időnek órákban, első 's másodperczeben minden súly nélkül. Mivel reménylem, hogy a' kir. academia ezen, mintegy tőle magától megkivánt, készítménynek jelentését kegyesen fogadja, kötelességemnek tartottam azt leírni annak részeivel; 's így ana' kegyes fogadásért, mellyre oszlopimat méltatta, midőn 1824b. Párizsban mulaték, illendő köteles hálatiszteletemet megtenni.

Ezen készítménynek tetemes főrészét mutatja annak kertelete 1ső szám alatt, holott AFE a' másodperczi függöny' alsó része, mellynek vesszeje a' felfüggesztés' pontjától egész a' B pontig fából készült, mázzal van bevonva, 's az AF üvegsőnek, melly kívülbelől spanyolviasz-olvadékkal van beborítva, AB torkába lentiscus vagy mastix csipával van tartósan szorítva.

A' csőnek alsó üregébe, annak hossza' harmadáig felbocsátatik a' GE rézfonál, melly az elszigetelő mastix csipából készített H dugacsba feszítve a' cső' közepén lefügg. Az üvegsőn kívül lévő 's lefüggő rézfonálnak (ugyan ezen külső részének) közepe felé áll a' reá szorított lencse L, súlya nyom 0,16—0,20 kilogr.; ezen alól a' rézfonál' végére forrasztatik egy rövid platinafonál ER függőleg a' kertelet' tervére. Már most

Hogy ha nyugton áll a' függöny, a' reá szorított L lencse' széke a' középponttól egyforma távolságban áll a' két DD közlőtől (conductor), mellyek az oszlopok által ellenkezőleg gyulámozattak. Az említett gyulámközlők készíttetnek egyegy érczlapból, melly a' C közepén megkanyarítatik, és két egyenes szegű terűt alkot, mellyek egytávolatúak, egyközűek (paralela), és egymástól annyira állanak el, hogy közöttök az ingadozó lencse szabadon járhasson: mint ezt a' 2dik

Fig. 1.

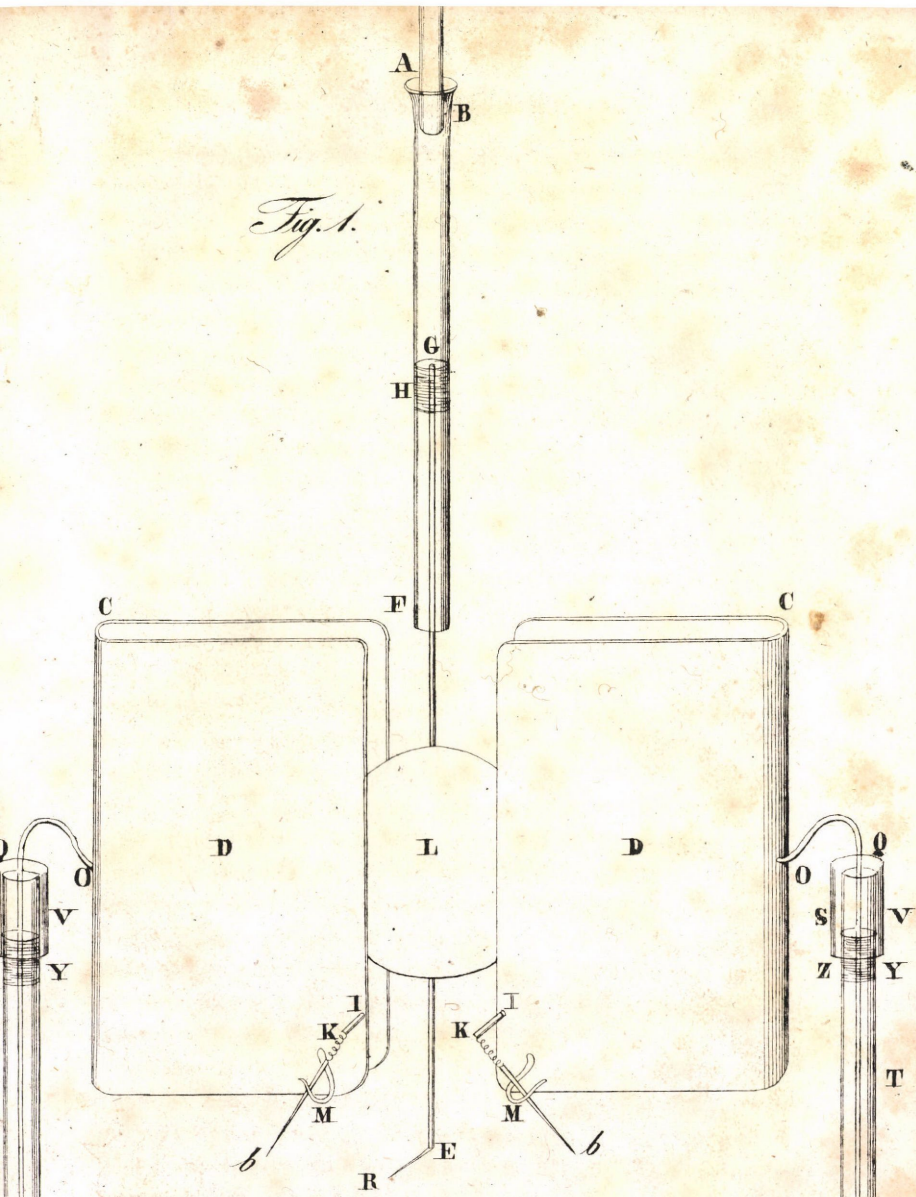
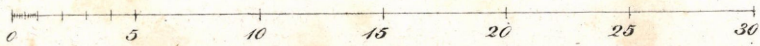
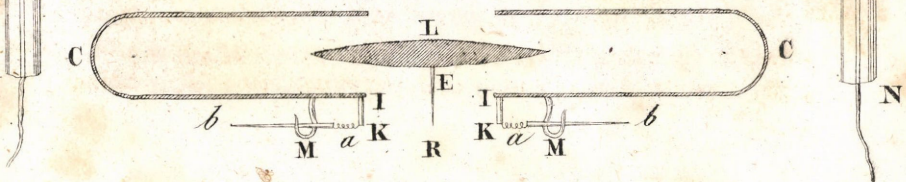

Fig. 2.

szám alatti kertelet mutatja, mely vízirányos vágása a' két közlőnek a' lencse' székén keresztül.

Mindegyik DD közlő' előlapjának alsó részére vagyon forrasztva egy ércfonál IK, mellyről egy igen hajlékony érc lapszeletke Ka, avvagy fonál, tovább nyúlik, erről pedig ismét gyengéd platina fonálszála-cska ab, melly az M horgoskán rézsutt nyugszik.

Ezen készítés' előadása után, könnyen elérhető már, hogy megtartván a' két DD közlőt, az ő ellenlegi gyulámításokban, ha a' tetői (verticalis) állásából elmozdított függöny az ő meredten álló orrmányával ER megilleti az egyik vagy másik legmozdulékonyabb ab szála-cskákat, folyvást folytatni fogja ingadozásait, csak hogy a' gyulám' vonzalmai - 's rugalmaitól indítatván, meggyőzhesse mozgalma' szüntelenségének akadályait.

És ez szerencsés kimenetele próbáimnak. Az oszlopok' gyulámereje meggyőzi mind a' közü' ellenhatását, ellenállást (resistentia medii), mind a' dörgölődés' akadályát; ennek mindazonáltal lehetőleg csekélyebbnek kell lenni a' függöny' felfüggesztése' pontjában, és ez elég is arra, hogy ingadozásait szabadon folytathassa; mondám szabadon, minthogy majd tekintet sem érdemel ama' rézsúttos rézszála-cskák' ab ellenhatása, mellyeket minden ingadozása' végén fel kell emelni a' függönynek.

A' mint az oszlopok' gyulámereje változékony, és változik, a' függöny ámbár nem egyenlő, de még is egy időü íveket irand le (arcus isochronos), minthogy leíratnak olly tér' határiban, mellyben a' kerek ívek a' kerekvonatiakkal egybe vonulnak (arcus circulares cum cycloidibus arcubus se confundunt, congruunt).

A' kertelet alá helyezett mértékszabást nem szűkség olly szorosán venni; meg kell azonban azt is gondolni, hogy az igen nagy lencse' felülete megerőtlenítené az oszlopok' hathatóságát, mivel minden megilletésével sok gyulámfolyamot ragadna el. Az igen kicsiny lencse pedig nem vonhatna elegendő gyulámérot a' mozgalom' folytatására.

Továbbá, hogy a' gyulám' belterjének különösege (intensionis differentia), melly a' levegő' mérsékletének változó különbségéből szülemlik, megkisebbüljön, szükösleges megjegyezni azt, hogy az említett változékony-ságok csekélyebbek:

1-ször. Hogy ha az oszlopok kevesebb karikapárok-ból készitetnek. Egy közel két ezer párból álló oszlop mindegyik DD közlőhöz helyezve, untig ele-gendő a' függöny' ingadozásainak állandó fenntartásá-ra; millyent magam is a' hozzá alkalmazott órával együtt már két esztendő-től fogva bírok.

2-szor. Mennél nagyobb a' felülete az' említett ka-rikaszeletek' párjainak. En négyszegűekkel élek, egy egy oldalt 3—4 centimetre.

3-sor. Hogy ha elkészítésök után egy vagy két esztendővel később használatnak.

4-szer. Hogy ha az oszlopok' szélei^{be} nem vonat-nak mastixxal, hanem csak csupaszon tartatnak egy üvegcsőben, melly kívülbelől viaszolvadékkal be van borítva: az üveg' dugacsain pedig kis lyuk hagyatik, hogy a' szabad lég' hozzájárulta el ne zárassék.

Mindenek felett pedig kell ügyelni a' készítmény' azon részeinek elszigetelésére, mellyeket szűn,nélkül gyulámlott állapotban tartani szükséges. Illyenek a' függöny' lencséje 's a' két DD közlő.

Ha nagyobb egyszerűség' és alkalmatosság' ked-véért akarnók a' két közlőt az elrejtett oszlopoktól tá-volabb helyezni 's tartani, p. o. az alsóbb szekrény-ben álló oszlopoktól: elszigetelésök és közösülésök az oszlopok' sarkaival (polis) megtétetik a' felebb em-lített módon, mint ezt a' lencséről mondók, azaz: az érzefonalak N, mellyek alúl az oszlopok' sarkaira füg-gesztetnek, bevitetnek az üveg T csőbbe, szokásként kívülbelől viaszoltakba, az elszigetelő mastixból való dugacsokon ZY keresztül, de beléjük szorítva, foly-ton tovább a' Qnál a' csőből kijövetők után a' közlő-hez ragasztatnak az O pontban. A' csőknek felső tor-

kait mentse egy ellencső (contratubus) vagy kolomp (campanula) SV, melly a' Q pontnál megerősítetik úgy, hogy a' belső cső minden illetéstől ment maradjon.

A' másodperczi függönyben, melly szün nélkül ingadoz, kész egy második nemű indító, vagy emelő, melly igen könnyen közölheti mozgalmát az ő felfüggesztése' pontjához közel helyezett órával. Illy néhány óra készítettett itt Veronában, és pedig olly engedékenyek a' függöny' ingadásinak, hogy az alig érzi, alig mutatja legkisebb megterheltetését. De Párizsban, amaz olly híres óragyártás' helyén' könnyen a' legnagyobb tökéletességre vitethetnének az illy műszerek. Megmutathatnák azok majd akkor mire és melly haszonra lehetne fordítani ezen alkalmaztatásomat; nekem pedig különös nagy öröömre válnék, hogy azt az első europai tudós társasággal közölhettem, mellynek mély tisztelettel vagyok Veronában 1831 ... szolgája Zamboni József. —

Voltának réz és horgany (czink) lemezekből álló oszlopa nem szün nélkül, csak addig cselekvő, míg a' folyton nyújtandó nedvvel bir; ennek elfogytával elmúlik hatósága is. Ezen alkalmatlanságnak elkerülhetősége azon gondolatra vitte a' tudósokat: valljon mikép lehetne ezen segíteni. És valóban Zamboni úrnak közöltt száraz oszlopa ezt tökéletesen megteszi. — A' mi különös; csak csekélységből, és nem egyébből áll mint annyi arany és ezüst papiros, általmérőleg egy hüvelyknyi (in diam. 1. poll.), váltólag (alternatim) egymásra borított szeletké' több párjából; és így oszlopot ad, mellyben az arany papiros' felső színén a' magában úgy is nem arany, hanem csak rézfuttatás a' Volta úr' rézét, a' magában nem ezüst a' czinkét pótolja: a' szükséges nedvet pedig, mellyet a' Volta úr' oszlopában elegendő alkalmatlansággal mind untalan újonnan nyújtani kell, maga a' papiros szolgáltatja folytában, valamint azt a' légből szün nélkül magába szívja. Csak ugyan ez okozza a' kimeríthetlen (szüntelen, örök)

gyulám' folyamat, és következendőleg alkotja a' *szün-telen cselekvő mozganyt.*

Zamboninak mind oszlopit, mind járó óráját látam több ízben; minthogy hat esztendeig olaszországban mulatván, egykét évet Veronában is töltöttem.

Első órája, a' gyulám' folyama' változása miatt, hasonlólag változó, és pontatlan volt; de az utóbbiakat az ottani óraműves olly helyesen alkotta, hogy az a' jelenvaló gyulámfolyamból, bár legyen ez felesleges, többet nem vesz, mint sem a' mennyire szüksége van, és így állandólag egyirányosan jár.

Említésre méltó még Zamboni úr gyulámmérője (electrometrum), melly, mint az óra, egy hasonlólag felnyúló szekrényen áll: az óra' helyén, fenn tudniillik, több, mintegy zsebóra nagyságu számlapok vannak; mindegyike 12 óra helyett tiz tiz ízre felosztva. Midőn az első számlapon a' mutató mind a' tiz ízet megjárta, akkor a' második számlap' mutatója egy ízet lép elő. Ha ez is már mind a' tizet megjárta, akkor a' harmadik számlap' mutatója szökik egyet. Ekkor az első már százszor járta körül számlapját, és így tovább. Melly nagy pontosság ez!

CZAMBERT JÁNOS.

ÉSZREVÉTELEK.

A' mechanícának ezen két alapos törvényeiből, mellyeknek egyike szerint:

a) *A' mozdító erőnek a' mozdulásra indított teherhez mindig azon rávitelben kell lenni, mint van a' teher' útja az erő' útjához;*

másika szerint:

b) *A' mozdulás' előhozására nem csak a' teher', hanem egyszersmind az erőmü' mozgása' akadályának el-lentállását is meg kell győzni;*

igen egyszerű okoskodással következik, hogy:

Megkivántató erőnek alkalmazásával akármi sokáig tartó mozgást lehet eszközteni, örökké tartó mozgásnak pedig, erőművek' egybeszerkeztetése által leendő előhozására végetlen erő kivántatik; ezen kívül mivel a' mozgás' akadályait a' legegyszerűbb erőművön is tökéletesen elhárítani nem lehet, valamely erőműnek ollyatén elrendelését, hogy az, a' mozgás' fenntartására szükséges erőt maga magának szolgáltatassa, lehetetlen kigondolni: ezen okoknál fogva örökmozgóknak létrehozása mechanice lehetetlen, vagy is a' mechanicali lehetetlenségek közé számláltatik, azaz: olyan erővel, melly magában nem örökké tartó, semmi mechanicali összeszerkeztetések által örökmozgót előállítani nem lehet.

A' mechanicali lehetetlenségnek ezen előadott értelme nem rekeszti ki az ollyatén örökmozgóknak lehetőségét, mellyeket már magában örökké munkálkodó erő hajtana, p. o. valamely folyam, mint teszem a' Duna, kétség kívül az általa hajtott akármi erőművet, annak végromlásaig képes volna szüntelen mozgásban tartani, vagy olyan helyre, hol a' levegőnek szüntelen mozgása tapasztaltatik, lehetséges egyszersmind a' levegő által szüntelen mozgásba tétethető valami eszközt készíteni.

Zamboni úr Veronában, mint folyóírásokból is tudjuk, nem az erőművek' mesterséges összetétele és illesztgetése, hanem örökké munkálkodó erőnek feltalálása által igyekezett az örökmozgók' feladását megfejtteni, 's két voltai oszlop által sok esztendőig tartó szüntelen mozgást szerencsés is vala előállítani, sőt ugyan ezen Volta-oszlopok' szüntelen munkálkodó erejét, mint Czambert úrnak a' magyar tud. társaságnak tett előadásából tanuljuk, legközelebb óraművek' hajtására is alkalmazta.

Zamboni úr' találmánya tehát az örökmozgók' második neméhez tartozik t. i. ahhoz, mellyben az örök

mozgás örökké munkálkodó erő által eszközöltetik 's ezen szempontból kell róla ítéletet hozni. Ezek ellen azon kifogás tétethetik, hogy azoknak használhatása csak bizonyos helyhez lévén köttetve, p. o. a' levegő' változása vagy valamelly folyó viz által bizonyos helyen szüntelen mozgásban tartatható akármi erőmű, ha azon helyről másra vitetik, magától vagy el fog állani, vagy legalább munkálatában megháborítatni, annál fogva az illető műveknek közönséges haszonvétele nincs, 's egyedül helybeli körülmények által határoztatik. Hogy ezen ellenvetéstől az új találmány sem egészen ment, már onnét gyanítható, mivel helyben is Veronában az ezen találmány szerint készült óráknak, míg rajtok, a' mint jelentetik, bizonyos javítások nem tétettek, nem volt egyenlő járások. Most vegyük még hozzá a' légkörnek (athmosphaera) az egész föld' területén olly igen különböző változásait, a' hideg' és meleg' sokféle mérsékletét, a' száraz és nedves levegőnek, szeleknek, idő' járásának, tengernek, hegyeknek stb az electrum' előhozására behatásait, a' nehézkedésnek az egyenlítő (aequator) alatti gyengülését, a' polusok felé nagyobbodását stb: nagyon kétséges, ha valljon azon óra, melly csak egy helyben is t. i. Veronában már mind ezen befolyásoknak jeleit érzette 's mütatta, kiállhatná-e az előszámlált sokféle viszontagságoknak mind különös, mind öszves reáhatásait; sőt ha közönséges haszonvételre alkalmaztatnék, találna-e mindenütt 's minden körülmények között a' folyvást mozoghatásra szükségképen megkívántató elég gyulámfolyamot? lehet-e az így készült órákat minden helyhez képest ugyan azon, 's mi törvények szerint szerkeztetni? mibe kerülnek? minemű gondviselést kívánnak, hogy el ne romoljanak, vagy járásokban meg ne zavartassanak? lehet-e a' feltalált örökké mozgató erőnek más műveknél is hasznos alkalmazása, sőt épen az óraművek is várhatnak-e általa újabb tökéletesedést? 's általában, a' Zam-

boni úr' fölfedezése csupán a' mulattató, vagy egyszersmind hasznos találmányok közé tartozik-e? Melyelyekről mindazonáltal, mint már megjegyeztem, alaposabb ismeret nélkül elhatározó ítéletet hozni nem lehet.

GYÖRY SÁNDOR,
m. t. társasági r. tag.

AZ ARÁBIAI BEDUÍNOK ÉS WAHABIAK.

Burckhardt János Lajos, lausanni születés, a' londoni afrikai társaság' költségén Egyiptomon keresztül Afrika' belsőbb részeibe lévén küldve, míg ezen útra megindulhatott, Mekka' városát és Arabországot látogatá meg. Ezen semmi más európai tudóson nem történt szerencsére csak az által tehetett szert, hogy az arab nyelvet olly tisztán, az izlam hittanítást és szokásokat olly tökéletesen tanulta meg, hogy egyszer kétség támadván izlam hitsorsos voltáról, két arab tudós szoros vizsgálat után őt valóságos, még pedig nagy tudományu muzulmannak vallotta. Meghalt Kahiróban 1815ben harmincz esztendő korában, 's a' mohammedánoktól fényes pompával takarítaték el. Irományait azonban már az előtt küldte be részenként Londonba az afrikai társaságnak, melly azokból későbbben 's ugyan először „*Travels in Nubia 1815.*“ (Nubiai utazás 1815ben, London 1819.), azután „*Travels in Arabia, comprehending the Hedjas or Holy Land of the Musulmans*“ (Arabiai utazás, magában foglalván a' Hedzsaszt vagy a' mohammedánok' szent földét. London 1829.) cím alatt két munkát ada ki, legujabban pedig: *Notes on the Bedouins and Wahabys* (Jegyzések a' beduínok és wahabiakról. London 1830. 4.) Ezen

munka nem annyira az arab népek' szokásai', erkölcei' és rendtartásainak rendszeres előadása, mint inkább egyes észrevételek' és tapasztalások' gyűjteménye; melyből ha némeltyeket itt közlünk, hiszszük, olvasóink előtt nem teszünk kedvetlen dolgot.

A' beduínok, vagy vándorló arabok, különös fajt formálnak, 's úgy látszik, hogy a' legrégebb történet-irási emlékek óta mindig úgy éltek, mint most: részvétlen tanúi a' föld' egymást érő különféle változásainak, hatalmas országok' emelkedésének és romlásának. Megfordultak ők nem egy nemzet' szomszédságában, melly maga idejében a' legműveltebb nemzetek közé tartozott; még is a' legjelesb írók is, kik ezen barbar nép' szokásairól emlékeznek, a' belső Arabországról semmi közelebbi tudósítást sem nyújtanak. Ők ezen országot úgy képzelék, mint ha teli lett volna csupa finom illatu bokorral és csillogó drágakővel, millyenek déli részei díszeskednek. A' tömérdek pusztaság' kóborló urai pedig csak egy oldalról ismertettek, mellyről ők igen is szerettek mutatkozni: mint vad és törvénytelen kóborlók, kiknek minden embert szüntelen fenyegető kezök hasonló ellenséges indulatot gerjesztett irántok.

A' beduínok' természetében gyakran nagy contrast vétetett észre, de senki sem tudta még igazán, miként történhetek 's következhetnek bennök oly ellenkező változások egymás után váltogatva, mi okból fogadtatott legyen ugyan azon személy, a' körülmények' legcsekélyebb változása miatt, legnyájasabb vendégszeretettel, vagy pedig kiraboltatott 's minden irgalom nélkül megöletett. Burckhardt ezt tökéletesen megmagyarázza, 's a' mit előtte senki sem tehetett, egész világossággal mutatja azon viszonyt, melly az arab karakter' fő vonásaiban uralkodik.

Legszébb tulajdonsága az arabnak a' vendégszeretet. Ezen erény minden eredeti 's külön élő népfajokban tündöklik, de bizonyosan sehol sem gyakoroltatik nagyobb mértékben 's lelkesebben mint az arabok

közt. A' vendég' belépése az arab' sátorába mindig ünnepet okoz: bárányt ölnek, öszvehíják a' szomszédokat, 's megvan a' vendégség. Némelly vidéken a' tanyák' gazdái szintúgy lesik a' feljök közelítő utast, 's a' ki azt legelőször észrevenni boldog, nagy örömkialtással vendégének, sajútfjának fogadja; úgy annyira, hogy gyakran az efféle sajátság felett czivakodás is támad. Egy seikről beszélnek, hogy egyszer nem lévén a' vendéget mivel fogadnia, 's véletlenül lepetvén meg némellyek által, kedvencz kanczáját akarta levágni 's már meg is kötözte, mikor épen eleséget hoztak, melyre számot nem tarthatott. Valaki azt hallotta egy arabtól, hogy ő, ha ellensége lépne be sátorába, azt is szívesen fogadná. Mindazáltal úgy látszik, hogy a' vendégszeretet, számos rendszabás' tárgya 's válogatás nélkül minden embert illetvén, nem annyira tiszta szivességnek, mint inkább valami kényes becsületérzésnek gyümölcse, mellynél fogva az arab nagyon fél a' megszólástól, ha valaha e' részben a' szokásnak meg nem felelne. Azonban még sem határtalan e' vendégszeretet. Három nap és nyolcz óráig számot tarthat reá a' vendég; ennek multával el nem küldik ugyan, hanem már alkalmatlan jelenléte és csak látogatásnak vétetik.

A' lopás legalább szinte olly dicsőséges az arab előtt mint a' vendégszeretet. A' beduínok igazi tolvajnemzet; meglopják barátjokat valamint ellenségeket. Minden gondjának egyetlenegy tárgya a' rablás. Tolvajnak mondatni a' fiatal vitéznek dicsőség. Semmi sem ad neki nagyobb tekintetet, mint a' törökökön, vagy frankokon űzött prédálás; melly végre gyakran az egész tanya öszveáll. A' harczos arabok azokat is megfosztják, kiket valami gyanuba vettek, vagy barátjaikat is: még pedig néha mindnyájan ugyan azon egy tanyának tagjai. Mikor orozni készül az arab, csak azt mondja feleségének vagy hugának: egy zsák lisztet és só't készítsen, 's ha kérdezik, hova megy? azt feleli röviden: „a' hova az isten vezet“; 's evvel minden további kérdezkedésnek véget szakaszt. Öszveáll-

ván hasonló szándéku barátaival vagy rokonival, keresztül kasul nyargalnak a' tágas pusztákon, orozva közelítenek valami szomszéd tanyához, 's belé lopóznak, mikor annak lakói mélyen alusznak. Egyik vakmerő ifjoncz közelget, magára huszítja a' tanyát őrző kutyaikat, 's megfutamodván, jó tova a' tanyától elcsalja. Egy más legény oda csúszik a' tevék közé 's kötőfékjeiket elvagdálja, mire a' tevék szokás szerint minden zaj nélkül fölkelnek. Egy harmadik azonnal megragadja néhány jó erős teve' farkát 's vágatva hajt el; a' többi utána, 's így néha 50 darab tevét is elhajtának.

Ezen két ellenkező gyakorlás, a' vendégszeretet és rablás közt, mintegy a' mesgyén áll az úgynevezett *dakhail*, vagy a' pártfogás. Mihelytt a' beduín valakinek ezen szentséges ígéretet megteszi, azonnal személyét és vagyonát, nem csak annak ellenséges indulata és haszonleső kíváncsisága ellen teszi a' legnagyobb bátorságba, hanem a' mennyire tőle kitelhetik, mások ellen is védelmezi; sőt ha még is valami kárt vallott, gyakran ezt is kipótolja. A' vendégszeretet és a' pártfogás majdnem egy természetű, ugyan azon ideig tartatik, t. i. három nap és nyolcz óráig, mellynek lefolyta után a' pártolt ember bátorságát másutt kénytelen keresni. Burckhardt szerint épen a' legvadabb tanyákon, a' legveszedelmesb tolvajok közt, legelevenebb a' becsületérzés, legszentebb a' pártfogás.

Ezen két ellenkező tulajdonsága az arabnak különös zavarba jut, mikor valami tolvajt kap rajta a' lopáson tanyájában. A' szegény *harami* (tolvaj) siet *dakheilt* kiáltani, 's egyikét pillantat elég ennek megnyérésére. De minthogy lehetetlen, hogy az efféle cselekedet mindig büntetlenül maradjon, különféle fogással élnek, hogy a' tolvajt e' szentséges pártfogástól megfoszszák. Minden privilegium, mellyet a' fogoly vagy rab („*rabiet*“) olly könnyen használhat, csak keserveesebbé teszi sorsát. A' *rabat* (az elfogó) foglyának legelőször is kezét lábát megköti, azután jó erős bot-

tal addig veri, míg azt kiáltja: „*yeneffa*“ (nem kell). Ezen szóval a' rab lemond minden jusáról, 's a' *rabatot* a' szentséges *dakheil* alól feloldja. De szerencsétlenségére a' *yeneffa* is olly szentséges, hogy csak egy személyre és egy napra való, 's e' szerint minden nap el lehet rajta verni a' *yeneffát*. Van még más, sokkal keményebb mesterség, mellyet a' *rabiet* ellen használnak, hogy minden alkalomtól az olly könnyen megszerezhető pártfogásra elzárhassák. Gödröt ásnak neki, olly hosszút, a' millyen ő maga, 's belé fektetik, kezét lábát karókhöz lekötve; a' haja, varkocsba fonva, hasonlóképen jobbra balra karóhoz köttetik. Ráhány-nak azután buzával vagy más holmivel megtölt jó nehéz zsákokat, 's addig tartják e' nyomorúlt helyzetben, míg jó kiváltást vagy tőle, vagy rokonaitól ki nem csikarnak. Ha tovább viszik a' sátorfát, a' rabot, bőrbe borított fővel, teve' hátára erősen lekötik, hogy senki rá ne ismerjen. A' *rabat* azonban szüntelen aggódik miatta: mert ha a' *rabiet* bár gyermekhez is csak a' körme' feketéjével hozzá érhet, vagy egy darab ruháját rá vetheti, 's mondhatja: „*védenczed vagyok*“, azonnal vendéggé válik 's mehet szabadon és megajándékozva a' hova tetszik. Mások is vagy barátságból vagy könyörületből módját ejtik a' *rabatot* megszabadítani. Egyszer valaki egy egyiptomi szilvát (datolyát) harapván, felét a' *rabatnak* adá, más felét pedig a' *rabietnek*, kiről nyomban azt hozák hirül a' *rabatnak*, hogy már nem rabja, hanem vendége és védencze. A' rabnak rokonai szintűgy iparkodnak rajta segíteni. Valami asszony, többnyire a' *rabiet*' anyja, koldus ruhában menvén a' tanyára, beszél valami arabnak sátorába. Megtudván aztán, hol legyen fia elrejtve, csendes éjtszaka felkeresi 's egy czérnaszálat tesz a' szájába 's addig futtatja a' gombolyagot, míg a' legközelebbi tanya' gazdájának ölébe vetheti, vagy melléhez kötheti, felkiáltván: „Nézz rám az isten' és tenmagad' szerelméért: ez az ember a' te ótalmad alatt

vagyon.“ A' felesbedő arab mindjárt tudja micsoda, tüstént felkél, 's felhajtván a' gombolyagot rá akad a' boldogtalan *haramira*, 's ott a' sátor' gazdájának megmondja hogy *rabietje*, kitől jó kiváltást reménylett, a' *dukheil'* szent partfogása alatt vagyon. Egyébiránt ha a' sok kín megrontja a' rab' egészségét 's élete veszedelemben látszatik lenni, a' *rabat* is alább száll a' váltópénzzel: különben nem csak semmit sem kaphat, hanem véres vétékbe is keveredhetik.

A' magányos bosszuállás, a' vér' jusa és a' vér' díja, nem találtnak egyedül az arabok közt. Így van ez minden községben, hol a' kormány és törvény még nem vehette elejét: mindazáltal, úgy látszik, sehol sem gyakoroltatik olly rendszeresen, mint az araboknál. A' Korán a' vérjust csak a' vétkesre szorítja, de erre a' beduínok semmit sem hajtanak: ők a' vérimiatti bosszuállást és lakolást mind a' két fél' egész rokonságára terjesztik ki. Burekhardt táblákat rajzolt a' vérjus' ágazásának megmutatására, mellyekből kitetszik, hogy oldalaslág az ötödik ízen túl nem terjed, egyenes származásra nézve pedig soha meg nem szűnik, míg elégtétel nem adatik. A' rendes, vagy inkább egyedül dicsőséges elégtétel a' gyilkosnak vérontése, vagy mind azok' megölése, kik a' *khomseban* részt vettek. De az első három nap nem szabad a' gyilkost bántani, a' ki az alatt megszökhetik. Mindazáltal pénzzel is meg lehet a' vér' díját váltani; sőt épen ilyenkor mutatkozik a' legalább való fukarság. Mindig találkoznak jó emberek, kik az ellenséges feleket megbékéltetik, 's a' *deszi* vagy a' vérdíj felett megalkusz-
nak. A' díj közönségesen 50—100 darab teve, melyet valamennyi rokona és czimborája a' gyilkosnak, kik emberét-megölte pajtásukban büszkék, fizetnek. Mihelytt megegyez a' két fél, azonnal öszvejönnek hozzájuk-tartozóikkal együtt, egy nőstény tevét levágnak, áldomást tartanak, 's utóljára a' vétkes, feje kENDŐT kötvén lándzsájára, jeléül hogy a' díjt megadta, ezután bátor.

A' beduínok szüntelen háborúban élnek egymás közt. A' seik' (a' tanya' gazdája és elöljáró) legfőbb gondja a' szomszéd ellenségi tanyákat szemmel tartani és semmi alkalmat el nem mulasztani, hogy könnyen rajta eshessenek 's gazdag prédára szert tehessenek. Mindazáltal közönségesen azt tartják, hogy a' beduínok nem igen szeretnek veszedelembé bocsátkozni, 's elég kicsiny számú ellenség előtt megfutamodni készek, mihelytt ez ellenállásra kedvet mutat. Burckhardt szerint azonban ez csak akkor történik, mikor egyedül prédára indulnak ki; mert a' prédálást úgy nézik, mint valami kereskedést, mellyből az okos ember minél több hasznot 's minél kevesebb bajt igyekszik szerezni. Egészen mások ők a' tanyájok' becsületéért vagy szabadságáért viselt harczokban, hol a' legfényesb bátorságot és vitézséget mutatják.

Burckhardt a' beduínok' házassági életéről is bizonyosabb hírt ad, mint a' a' mit eddig hallánk. A' házasulandó legelőször is választottja' szüleivel alku-
dozik, vagy válogatott ajándékban vagy bizonyos summa pénzben. Mi már a' menyasszony' megegyezését illeti, egy helytt azt mondja, hogy nélküle a' házasság meg nem eshetik, másutt pedig, hogy az csak akkor tudja meg, kihez megy, mikor *abhába* vagy menyasszonyi ruhába öltöztetik, 's férje 's az ő barátja megragadják 's amannak sátorába viszik. Az elsőbb eset jobban illik az egyszerű természethez. Arabországban a' szeretet szebb alakban 's nagyobb tűzben tündöklök, mint a' török városokban, hol a' számos hárem' ura más köteléket nem ismer, mint testi érzelmet. Szokott képzeletünk mellett a' keleti népekről, egy kicsinyt furcsának tetszik, hogy az arabnak csak egy felesége legyen. Ellenben igen sűrűn gyakorolják a' próféta-engedte önkényes elválást. Burckhardt látott nem egy 45 esztendőös beduínt, ki már 50 feleséget is tartott, egyiket a' másik után. Mindazáltal sok boldog házasság vagyon köztök: 's úgy látszik hogy a' "gyakor elválás nem annyira meg nem férhető házas társak miatt

történik, mint inkább zabolátlan büszkeség és kicsapongó szenvedelem miatt. Egy szerencsétlen szokás uralkodik nálok, t. i. hogy házassági czivódásokban a' szomszédot szokták bírónak választani: 's mivel a' feleség többnyire többet és sebesebben tud beszélni, ura, veszni látván pörét, megharagszik, 's kimondja hirtelen „*ent taleka*“ -ját: visszavehetlen két szócska, melly által az elválás megvan örökre.

A' seik' birói hatalmáról is többet tudunk Burckhardt által, mint eddig tudtunk. Azt vélték közönségesen, hogy a' seik igazán patrarchai és atyai, de egyszersmind olly határtalan hatalommal bír, mint a' török zultán. És valósággal ollyannak is mutatkozik a' törökök előtt, kik látják őt tanyája' külső viszonyait kormányozni, 's meghatározni, merre és hova menjenek a' portázók: egyébiránt mindenki tökéletesen szabad. Ha a' seik a' legszegényebb beduínnak goromba szót találna mondani, nehezen kerülne el szintolly feleletet. Neki senki nem adózik: minden jövedelme áll az őt illető részben a' prédából, a' karavánok által fizetett bizonyos vámból és némelly zsarolásokból a' határos gyengébb tanyákon.

Még egy más személylyel is megismerkedünk, ki nek eddig a' nyugaton nevét sem hallók. T. i. ez az *agid*, legnagyobb befolyásu ember, félig pap, félig vezér. A' beduínok legalább erősen hiszik, hogy a' melly ütközetben az agid nincs jelen, nem győzhetnek: melly véleményből neki nagy haszna van.

Általános ítélete Burckhardtnak a' beduínokról alkalmasint részrehajló mikor azt mondja, hogy az a' legnemesebb nemzet, mellyet életében látott. Azonban ő is megvallja, hogy ugyan azon haszonlesés és pénzhez ragaszkodás, melly az egész Levantban tapasztaltatik, a' beduínokban is megvan, 's hogy az arab pusztákon épen azon hazugság, csalfaság és hamisság uralkodik, melly Syria' kereskedő városait díszteleníti. Ezen hibájakat azonban helyre üti nagylelkü vendégszeretetök, az esküvés' szentsége, 's a' szabadsághoz

való ragaszkodás. A' legszegényebb beduín, alacson sátorában 's rongyos köpönyegében, nem ismer semmi felebb valót, 's megvető szemmel néz le az egyiptomi pasa' pompájára. A' hazaszeretet' leghevesb tüze ég a' beduín' szívében: azon elszánás és áldozat, mellyre ő tanyája' boldogságáért kész, Burekhardt szerint, minden képzeletnél nagyobb. Mikor sem nyereség sem haszon nem csábítja, a' beduín szeretetre méltó is lehet: víg, elmés, jó kedvű 's tiszta eszű, kedves uti társ; jó kedvéből sem fáradság, sem ínség ki nem veheti.

Elmebeli tehetségére nézve a' beduín egészen miveletlen; ritka ember tud köztök olvasni és írni. Mindazáltal még találkozik jó talentom, melly a' természet, a' szeretet, a' honi föld, a' vándorló élet' viszontag-gai által olly költeményekre fakad, millyeknél szebbet a' legmiveltebb nemzeteknél is ritkán hallani. Tanácskozásban, hol egyedül okoknál fogva győzhetnek, szép szónoki ügyességet mutatnak. Társalkodási beszélgetésekben is, noha ritkán és csak röviden szólanak, még is több ész és józan ítélet van, mint más keleti népek' özön beszédeikben.

Házi gazdaságok felette egyszerű. Kecskébőrrel fedett 's kétfelé, férfiak' és asszonyok' lakására osztott sátor a' lakások; egy *abha* vagy is pamut köntös és posztó köpönyeg vagy inkább szűr a' ruhájok, 's ez is többnyire rongyos; egy kis tészta vagy lépény téjjel vagy vajjal leöntve ételök, hanemha vendégök' kedvéért bárányt ölnek. Egyébiránt gazdagot és szegényt külsejéről nem lehet egymástól megkülönböztetni.

Azon szép fajta ló, melly Európában arab név alatt olly nagy becsű, nem mindenütt tenyészik Arabiában, noha minden arab nagy kedvellője a' szép lónak, hanem csak Syria' és Euphrates' kies és zöldellő vidékén. A' ló nincs olly nagy, mint az egyiptomi vagy syriai; de szépségére, elevenségére és tüzeire nézve, nincs párja a' világon. Az arabok öt fajtát számlálnak, melly a' prófétának ugyan annyi kedvencz kan-

czájától származik. Ezt ugyan ritkán lehet oklevelekkel bebizonyítani, de elég, ha van róla hagyomány, 's a' szomszéd tanyák annak ismerik. Hanem ha Baszorába viszik a' lovat eladni, akkor egész származásáról bizonyáglevelet készítenek, hosszas és pompás tollal. Burckhardt azt hiszi, hogy igazi szép ló ott alig van több két száznál, és hogy tán soha egy sem adatott legyen el a' külföldre. Az európai arab fajta lovak többnyire Syriából 's más határos országokból valók, hol szinte jól neveltetnek, de, még sem úgy, mint Arabországban. Legnagyobb lóvásár Baszorában tartatik, Keletindia felé.

A' ló csupa pompára való; igazi társa és istápjja a' beduínnak a' teve. Nedzsed nevű tartomány, a' beduínok' fő lakhelye, a' tevének is valóságos hazája, a' miért az arabok teve' tengerének nevezik; sehol sem neveltetik olly könnyen, sehol sem nő szebbre, de sehol sincs olly kevés bajnak alá vetve, mint itt; más tartományokba is innen hajtják. A' teve nem mindenütt bírja egyformán a' szomjuságot. Egyiptomban, hol minden nap ihatik a' Nílusból, egy napnál tovább sem bírja; Anadoli' harmatos rónaságin legfelebb két nap; egész Arabországban négy nap', az Egyiptom és Szennár közti pusztaságon pedig kilencz napig is ellehet víz nélkül. Igaz ugyan, a' teve sokat szenved a' szomjuság által; azonban még is megbírja, 's ritka dől ki az úton. Burckhardt erősen vív azon Európában közönségesen elterjedt bal velemény ellen mint ha az arab gyakran csak azért vágná le tevéjét, hogy a' gyomrában levő vizet megihassa. Szerinte a' teve' gyomrában igen kevés víz vagy, ha már egy két nap nem ivott, 's ollyankor a' gazdájának még nincsen rá szüksége: különben pedig, a' néhány csepp víz korántsem pótolhatná ki azon kárt, mellyet a' barom' veszte okozna. Inkább úgy látszik, hogy e' teve, szomjuság' idejében saját púpjából él. Mikor elegendő ételle itala van, hamar megkövéredik, 's faggyúja a' hátán olly púpot formál, hogy magossága néha az

egész barom' magosságának negyedrésszével felér. Hosszas utazás és szomjuság által a' púp egészen elenyézik, 's akkor a' tevő megszoványodván, míg púpja újra meg nem nő, minden útra alkalmatlan.

A' wahabiokról igen nevezetes ismertetések ad Burckhardt. A' közönséges vélekedés, melyet az útasok a' wahabiokról gerjesztettek, azt tartá, mint ha ők a' törökökkel szüntelen háborúban volnának, 's Mahomet' vallása' kiirtására törekednének. Niebuhr a' wahabiak' vallásáfol azt mondja, hogy az egészen új, melly Mahometet nagy szónoknak vallja ugyan, de prófétának nem; Lord Valentia pedig, elbeszélvén Mekkának a' wahabiak általi elfoglaltatását, ezen történetet úgy tekinti, mint egyenesen az Izlam' gyökerén ejtett vágást. Burckhardt ellenben azt hiszi, hogy Abdul-Wahab' fő és egyetlen célja volt, a' vallást egyenesen azon egyszerű állapotba visszahelyezni, mellyben Mahomet' és első követői alatt volt. Két wahabi követ Kahiróba érkezven 1815-ben, az alkirály e' legtudósabb ulemák által beszélgetést tartatott velök, 's az ulemák utóljára azt vallák, hogy legkisebb eretnokséget sem találhatnak bennök: pedig egyikökről azt mondták, hogy hitéhez igen hevesen ragaszkodik. Azon visszaélések, mellyeket a' wahabiak ki akartak irtani, nincsenek az Izlam' szent könyveiben, hanem későbbi toldalékokban. Mahometet nem tarták ugyan isteni lénynek, mindazáltal róla szinte egy értékű kifejezésekkel szólottak. A' többek közt minden városnak volt valami saját szent seikje, kinek sírjánál fellette pompás és költséges tiszteletet tartának; azonkívül a' pipa és a' czifra, kivált a' selyem ruha olly botránkoztató dolognak látszott a' wahabiak előtt, hogy kiirtására egész erejükkel iparkodtak. Minden városban, mellyet hadaik elfoglaltak, legelőször is a' helység' szentjének sirboltját ronták le; Mekkában Mahomet', a' felesége', bátyja' 's unokái' templomait azon módon; de medinai pompás sirboltját nem birták lerontani, 's többen, kik e' végre tetejére felmásztak, le-

bukván agyon ütötték magokat, a' medinaiak pedig mennyei haragot, csodát láttak benne. Mekkában valamennyi pipát, száraztúl rakásra hányván, megégettek. Nem csoda tehát, hogy a' törökök, látván legmélyebb tiszteletök' tárgyait, 's szeretett szokásaikat illy kegyetlenül üldöztetni, a' wahabiakat utálatos új hitfelekezetnek tarták, mellynek egyetlen törekedése a' profétának és szent vallásának vég veszedelme.

Egyedül a' vallás' tisztításával foglalatalkodván a' wahabiták' fejedelmei, azt találták, hogy legjobb lesz, ha egész Arabországban csak egy fejedelem uralkodik. Abdel Aziz és Ibn Szaud legnagyobb előlépéseket tettek. Azt mondják, hogy Abdel Aziz csak hét tevével indult a' hadba, de sok apró győzedelm 's utána következett számos megtérítés által, részszertint ő, de még inkább Ibn Szaud lassanként valamennyi arab népséget meghódítának. A' beduínoknak azonban meghagyák függetlenségöket a' pusztaság' belső részeiben; seikjök inkább vazallusi mint jobbágyi viszonyban lévén a' fejedelem iránt. Ezen változtatás az arabokra nézve igen hasznos vala, mivel a' belső háborút, véres bosszuállást, lopást, halálos gyűlölséget nagyobbára megszünteté, valami tudományt terjeszte, 's köz törvényszéket alkota, mellyeken tudós alkalmazottos kádik vagy bírák törvény szerint ítéltek.

A' wahabiak' hatalma 1803 és 1804ben érte el legfőbb polczát. Mekka és Medina el volt foglalva; Leheja és Hodejda gazdag kikötő városok kiprédálva; innen Jemen, onnan Syria és Euphrat' kies vidéke nyitva. Még is úgy látszik, hogy soha sem volt hatalmas hadi seregök. A' beduínok ugyan mindnyájan engedelmeskedtek a' fejedelemnek, részszertint kötelességből, részszertint mert prédát reménylettek: hanem ök csak afféle feudális hadat formáltak, saját költségen és legfelebb 40 — 50 napig szolgálván. Ibn Szaud, horani táborozásában, hol legnagyobb riadalmat okozott és 35 helységet kiprédált, mint mondják, alig vezetö 6000 embert.

Ibn Szaud okos és derék ember lehetett. Közön­ séges lakhelye egy hegy alatt vala Derajé felett. Itt fogadá 's táplálá számos vendégeit, kik minden nap, minden felül százan meg százan érkeztek, vagy csu­ pán tiszteletére, vagy igazságot keresni. Egyetlenegy pompa, melly által magát más szegény beduántól meg­ különbözteté, abban állott, hogy jobbacska féle posz­ tóból készült köpönyeget viselt, és asztalára minden nap riskását 's bárányhúst tétetett. Burckhardt szerint ezen csekély vendéglés is bele került évenként leg­ alább 10—12 ezer font sterlingbe: a' mi szinte hihetetlen. A' tudományt erősen pártolá, 's Derajébe gyűjte vala­ mennyi jeles tudóst és költőt az országból. Minden estve válogatott társaságot láta, 's a' Korán' olvasásával és magyarázásával, mellyben igen jártasnak mondatik, mulatá magát. Beszélük, hogy házi életben szeretetre méltóbb embert gondolni sem lehet, mint Ibn Szaud volt.

A' fényes porta soha sem szűnt meg az egyiptomi pasát a' wahabiak ellen, kik egyszerre mind világi hatalmát, mind vallását megtámadták, felszólítani. Ali pasa, saját hatalma' bizonytalan volta miatt, sokáig nem akara olly veszedelmes bajba keveredni: hanem elérvén Egyiptomban majdnem tökéletes függetlenségét, kedve lón Arabországot is meghódítani. Elküldé tehát Tuszun fiát egy kis hajós sereggel és 3000 emberrel; kicsiny de jól gyakorlott sereg, mellyről senki sem kételkedett, hogy a' wahabiak' gyakorlatlan csordáit, mellyek közt némel­ lyek csak erőltetve engedelmeske­ dének, másokhoz meg a' megvesztegetés igen könnyen férhete, meg fogja győzni. Tuszun 1812ben kiköt Jam­ bóban 's Medina felé indul; de a' Szafrán túl, egy igen merdek és szoros völgyben, egyszerre minden bércz­ ről wahabiak léptetnek feléje, 's ő magát egész hatal­ mok által körülvéttetve látja és tökéletesen megveretik. Seregéből csak némel­ ly maradék érkezett meg Jambó­ ban szaladvá.

De a' wahabiak nem tudák jól használni győző­ delmüket, hanem szokások szerint, hazájokba vissza-

tértek, gondolván, hogy minden hasonló megtámadást szinte azon módon vissza fognak verhetni. Ali pasa nem sokára új és nagyobb hadat küldte fiának, ki is azonnal Medinát megszállja, 's nyakas ótalom után megadásra kényszeríti. Ezután Mekka nyitá meg kapuit 's a' bucsuba járás ismét pompával kezdett gyakoroltatni 1813ban. Mindazáltal a' wahabiak még koránt sem voltak vagy megrontva vagy megalázva: folyvást repkedtek a' törökök körül 's némelly csekély harcokban győzni is tudtak. Ali pasa, látván, hogy ha jobban meg nem veri őket, Arabországban nem parancsolhat, sőt meg sem maradhat, eltökélé: legelőször isz gazdag ajándékkal vesztegetni a' különben büszke és makacs, de az aranyak még is fejet hajtó beduínokat, azután erős haddal egyenesen Nedzsedbe, a' wahabiak' szívébe, rohanni. Ibn Szaud meghalt: hanem fia Abdalláh ki még nagyobb vitéznek tartatott, 1815ki januariusban 25,000 könnyü fegyverü embert, többnyire teveháton, rossz rendben vezet az ellenség eleibe. Biszet városánál egymásra akadnak. Míg a' wahabiak a' meredek és hegyes völgyes vidéket el nem hagyják, az egyiptomi sereg sehogy sem boldogulhat ellenök. Ezt látván Ali, visszavonul 's ellenségét a' síkságra csalja, hol az egyiptomi nehéz lovassággal rajta rohanván, tökéletesen megveri, 's 5000 emberét elejti, egész táborát 's majdnem valamennyi tevéjét elfogja.

Ezen győzödelem után sok, eddig kétlő seik Ali-nak hódolt. A' pasa pedig egész seregéből csak 1500 embert és 300 lovat, valamennyi magával vitt és elfogott tevéből, melly 10,000 is lehetett, csak 300 hozott vissza; 's tehetetlen lévén most mindjárt támadólag harcolni, míg az ellenség új erőt gyűjtött, megparancsolá Tuszunnak, kössön békességet. Seregét Egyiptomba visszahíja, bizonyos szándéka lévén, a' békeséget csak addig tartani meg, míg bizonyos nyereséggel meg nem ronthatja. Készül tehát teljes erejével, 's 1816ban második fiát, Ibrahim pasát, a' legtüzesb és keményebb katonát minden rokonai közt, erős had-

dal, fő vezérül 's olly meghagyással küldi Arabországba, hogy a' wahabiakat addig üldözze, míg tökéletesen megrontja. Itten szakad vége Burckhardt' elbeszélésének: de más utasok, különösen Webster által tudjuk, hogy Ibrahim elég hosszas és kemény harczolás után, czélját tökéletesen elérte, elfoglalván az ellenség' fővárosát. Az arabok őt országok' ostorának, 's Derajé' átkának nevezik. Ali Pasa egyszer megharagudván, megesküdt, hogy Derajét úgy elrontatja, hogy követ sem hágy egymás felett, melly kegyetlen fogadásnak Ibrahim lón végrehajtója. Derajé földig lerontatott; nyomorult lakosai a' pusztába szaladván, hogy éhen ne veszsenek, a' hol lehetett, menedékhelyet kerestek. Abdalláh egész háza' népével fogva vitetett Kahiróba, hol megérkezése 1818ki novemberben hét napi pompával ünnepeltették. Azután Konstantinápolyba küldték, hol őt lelketlen ellensége három nap az utczákon hurczoltatván, lenyakasztatta.

Mind ezen szép és körülállásos tudósítások mellett, mellyeket Burckhardt ada, koránt sem ismerjük még tökéletesen Araborszá'g' belső részeit. Syriáról 's az Euphrat' mellékéről száz meg száz a' híradó, de Araborszá'g' szívébe, hol a' beduínok eredeti valóságokban tanyáznak, senki sem bocsátkozik. Nem is csoda, mert Burckhardt is azt mondja, hogy ott az ember bármelly hatalmas ajánlással sem mehet semmire, 's minden szerencsét egyedül önnön ügyességének köszönhet.

A' *Bulletin universel des sciences* 1831. Sect. 6. Nro 4. szerint.

PETROVICS FRIDRIK,

m. t. társasági r. tag.

A' TAPASZTALATI LÉLEKISMERETBŐL LEHOZOTT SZÉPTUDOMÁNY.

I. A' TAPASZTALATI LÉLEKISMERET' ALAPVONATAI.

1. §. *Az élet' lépcsői.* Sokféle életet ismerünk, mellyek a' hatósság' más más lépcsőin állanak. Nagyobb lépcsőn áll a' pusztá chemiainál a' növényi élet, ennél az állati. De tudjuk, hogy az állati élet is tökéletesedhetik (szemünk' láttára, az emberben). Az állati élet, *érzési*, állatérzési. Ezen pusztá érzésnél pedig felebb való:

1. *Az önértés*, személyes érzés (conscientia sui, personalitatis sensus).
2. Ennél ismét felebb rangban áll az *önismeret* (cognitio sui).
3. Hogy a' pusztá önismeretnél felebb kell lenni az *önigazgatásnak*, ama' nevezetes autonómiának, világos.

Ezek szerint legalább is ötféle életet ismernénk: 1. növényi, 2. állatérzési, 3. önértési, 4. önismereti, 5. önigazgatási életet; mellyek egymáshoz úgy vannak, mint felebb felebb való élet-emeletek (potentiák).

2. §. *Az emberi élet' korai.* Csak az emberi életben tünnek fel e' földön a' kijegyzett öt élet-emeletek.

1. Minden állat' 's az emberélet is, *plántai életen* kezdődik születés előtt.
2. Születésunktől fogva, a' *kisdedkori* élet = állati *érző* élet.
3. A' *gyermekkor* a' *személyérzésen* kezdődik.
4. *Az ifjúi kor* az *önismeret' kora*.
5. A' *meglett kor*, az *önigazgatásnak*, az autonómiának kora.

A' megért kor' autonomiájában el van érve az emberi tökély. Azonban jól látjuk, hogy a' kimutatott életkorok' sora után elmaradt még a' tisztes *öregkor*. A' mint tehát nem tudhatjuk mi volna még e' földi életünkben az autonomiának felebbi emelete, melly az *öregkorra* tartoznék; úgy, vagy azt kell feltennünk, az *öregkor'* tudva lévő testi erőtlenségénél fogva hogy itt visszalépés van a' természetben; vagy (a' mint ki is fog jöni) azt kell megengednünk, hogy az *öregkor*, egy más, testi érzéseinken felül lévő, életre való készület.

3. §. Azon tulajdonokat, mellyek által életkoraink felebb felebb emeltetnek, *tehetségeknek*, emberi lélek' tehetségeinek nevezzük. Ezek a' tehetségek közönségesen háromfélék lehetnek: 1ször *belső*k, mellyek magunkra visszadolgoznak. — 2ször *külső*k, mellyek a' kivüliekre hatnak, és 3ször *közbülső*k, mellyek a' bel- és külsőkre egyaránt vitetnek, vagy mellyek a' kettőből tétetnek öszve. Kár, hogy lipsziai prof. Krüg úr ezen közepső tehetségeinket be nem veszi, holott majd minden tapasztalati tehetségeinket erre lehet vinni, mivel tiszta *belső*t (lelkit) vagy tiszta *külső*t (testit) csak elvonás (abstractio) által lehet ismernünk. Így tehát öt korainkban háromhárom főtehetségeink lévén: mind öszve 15 főtehetségeinket kell előadni.

4. §. Minthogy pedig tudjuk, hogy a' mint vannak egymásra a' korok' emeletei (az érzés, önérzés, önismeret, autonomia), úgy kell lenni a' tehetségek' egy nemű emeleteinek is: következik, hogy ha az első kisded-, vagy állati kornak tehetségeit kitaláljuk, a' felebb valókat egy kevés figyelemmel azon irány után kikereshetjük. Úgyde világos, hogy az érzési kornak *belső*je = *belső érzési*, *külső*je = *külső érzési*, és közepső tehetsége = *közép érzési*. Csak az van tehát hátra, hogy az érz (vagy érez) gyökérből, nyelvmívesen a' legegyszerűbb raggal tegyük ki azt a' csak érzést, a' mi csak *belső*. Ezt teszi ugyan az ér-

zelés (Tud. Öszv. I. köt. 181 lev. végén *) és 231. 9.) vagy csak *érlés* (Empfindung, mint: in sich Findung, Fichte után. De az állati belső érlésre, sok az in sich Findung. A' ki magában talál valamit, felebb van az állatoknál). Inkább ismerjük az *öszönt* (instinctus), a' külsőre vltető állati érlést. Az öszönt által való érlés, az intuitus, 's nálunk a' *nérlés* (nem szemlélés, a' mi több).

Eltalálván a' pusztá érlési kor' bel-, közép-, és külsőjét az érlés, nérlés és öszönt tehetségeket; a' többi felsőbb korokéit ezeknek alapjokra építjük, a' mint következik:

Életkorok.	T e h e t s é g e k.		
	Belső	Középső	Külső'
Állati, kised, érlési.	Érlés vagy érlés = az érlés'belső pusztá felfogása.	Nérlés (Anschauung).	Öszönt (Instinctus).
Gyermeki, ön-érlési.	Előterjesztés (Repraesentatio).	Képzés (Imaginatio).	Érlővágy (Appetitus sensitivus).
Ifjúi, önisméret' kora.	Értelem (Intellectus).	Érledelem (Sentimentalitas).	Érlélem, vonzalom (propensio).
Meglettkor = önigazgatású (Autonómica).	Okosság (Ratio) felsőbb értelem.	Lelkesedet (Ideal).	Akarat.
Öregkor.	Lelkiismeret.	Magasztalt látás (visio exaltata).	Hit.

5. §. Meg kell jegyezni ezen tábla' szerkeztetésére nézve:

1. A' (4. §.) kimutatott arány áll minden felebb lépéséin. p. o. 1. a' mint az érlésből sok maga meg-

*) Hol az I-I helyett kell lenni II-nek.

- hatása által lehet önérzés = úgy az érzelésnek sok maga meghatása (elől meg elől hozása) által lehet előterjesztés = úgy sok nézlelsből, képzés stb. 2. A' millyen felebb van az önérzésnél az önismeret, ennél az önigazgatás = 'épen olly felebb van az előterjesztésnél, az értelem; ennél az okosság = épen úgy van a' képzés felett az érzedelem, 's e' felett az ideál stb.
2. Tehetségeink felebb felebb emelései által, a' testiek, a' puszta érzésiek, szembetünőképen lelkesítetnek; úgy hogy már az öregkornak a' külsője is a' hit, igen lelkesi (itt van alapja a' 2. §. utoljának).
3. A' honosított nevekre nézve alapúl kell tennünk, hogy: *egyszerűbb tehetségeinket egyszerűbb szóragokkal tegyük ki.* — A' gyermekkoréi ismeretek, 's már divatban vannak. Az ifjúi korban, a' belső *ért-elemnek* épen csak a' külső *érx - elem* felel meg; és ezen kettő közzé illik tökéletesen az *érx-ed-elem*, azaz, azon érzelem, a' mellyben belső is van (a' *d* belsőt tevő rag miatt, L. Tudományok' Öszvesége, 1. §. jegyz.).

II. A' SZÉPTUDOMÁNY' ALAPVONATAI.

6. §. A' leírt tábla nevezetes tudományok' terveit állítja elő. Belső tehetségeinkről a' vizsgáló philosphia, a' külsőkről a' gyakorló és cselekvő tanít. — Hát *középső tehetségeink* mi tudomány' tárgyai lehetnek? — A' puszta belső, sem a' külső maga még nem teszi az *embert*. Az embernek valója együtt a' kettőben, és így a' közép tehetségekben van; az ember pedig magának tetszik: és így, az egész embert felfogó közép tehetségek, a' *tetszés*, a' *széptudománynak* (az aesthetikának) alapjai.

A' széptudomány *nézlés* nélkül nincs ugyan; de mivel nézlés még igen egyszerű állati, valamint az

öregkor' magasztalt látása is igen pusztá látványi: a' tudományos *aesthetica*, különösen a' képzés, érzelem, és lelkesedés fő közép tehetségeinknek arányos kifejtéseit tanítja.

7. §. Az a' története az emberi tehetségek' kifejtésének, hogy először a' két végső ellenkező sarkok' tehetségei fejtetnek ki, mint könnyebben kitetszők. Későbbiek a' középszerűség' tudományai. Így, miután már a' vizsgáló és cselekvő *philosophia* kimíveltetett, még a' régi görög tudósság' korában; a' középszerűen lévő, a' két sarkokat egyaránylag tartó *aesthetica*, későn, és mint *philosophiai* tudomány Baumgarten által 1735ben, az ő: *De nonnullis ad poëma pertinentibus* — értekezésétől fogva kezdődék. Maga az *Aesthetica*ja kijött 1750—58; mert a' Mayeré még 1748—50ben jött ugyan ki, de már a' Baumgarten' felolvasásai után. Így következtek nevezetesebbek: Sulzer 1771—74, Schütz, és nálunk Georg. Szerdahelyi: *Aesthetica ex philosophia pulchri. Budae 1779.* Az utolsó Wolff: Eberhard 1790. — Kant és követői még felebb vitték ezt: Bendavid, Heusinger, Snell, Krug: *Encyclopädie der schönen Künste 1802.* — A' természet-*philosophusok* középszerűsége' helyét kimutatván: valójához közelítették: Schelling, *Verhältniss der bildenden Künste 1802,* — Eschenmeyer, *Psychologie in drey Theilen, Tübing. 1817.* — Újjobban Hegel, ideájának fellengéseivel, a' középszerűen lévő szépet csaknem a' lelkesedés' túlságaira vitte.

Hazánkban 1828ban adta ki k. tan. prof. Schedius *Principia philocaliae* stb. Ez a' tudós, a' 'belső' (hatalom = *δυναμις*) és külső' (*materia*) tökéletes egyesületéből hozza ki a' szépet, eredeti munkájában. Elosztja a' széptudományt: általánosra (*absoluta*) = *Calleologia*, és viszonyira (*relativa*) = *Aesthetica.* — Ezeket ismét: tiszta, és alkalmaztatott, — elfejtő és ösztetevőkre (§. 4. 5. §. 14. stb.) és így nyolcz részre.

8. §. *Első szépelv a' képzés. Képzési szép.* A' szép' elvei tehát: a' képzés, érzelem, és lelkesedés. —

Minden más tudományi szép felosztások, philosophiaiak és jók lehetnek; de könnyen túlságokra vezethetnek.

1. *A' képzés* az előterjesztés' teljességét felfogja, és annak külső formát ad. Míg ez csak bennünk maradó: még nem szép. *Kiadás* által lesz *képezet* (Ausdruck), — 's *képezet nélkül nincs szép*. (Tudjuk, hogy a' képzés, a' gyermeki kor' tehetsége. Hogy ez a' tarkasága tessék, a' képezet, vagy kiadás által lehet megnyerni).

A' képzés első és alsó lépcsője a' szépnek. Ez tűnik fel:

1. Az *ékesítettekben*. Az ékesítés mellékes éke a' szépnek (ornatus, decor).
2. A' *czifrázás*, szer felett való ékesítés.
3. A' *nyalka*, kecses, furcsa, piperés, alsóbb lépcsője az ékesnek (das Hübsche).
4. A' *szépecske* (lepidum, niedlich schön) kis mértékre vett szép (a' nefelejts, gyöngyvirág, gyermek stb).
5. Az egyszerű szépnek, a' *csinosnak* (nett), nem kell ékesítés.

Ezekben közszabály: 1. Az ékesség csak mellékes mív *(παρὰγεγον)*. 2. Ez által a' szép el ne fedeztessék.

6. A' képzetek' hasonlítása *elmésség* (ingenium). Ez igen sokféle: 1. Ha nevetést indít: *nevetséges*, kaczagó (ridicul.). — 2. Jó vérű, *virgoncz* (humorú) — a' ki kész nevetségest találni. 3. Természetes, *csintalan*, (naiv, nativum), a' természetes és feszes világi élet' ellenkezéseiből jött nevetséges. 4. A' *víg* (comicum): *a.* széles értelemben = nevetséges; *b.* szorosán = *elmés csalfa*; *c.* legszorosabban, az emberi bohóságokat kinevettető. *d.* Az alacsonyabb comicum = *bohó*, burlesk; — *e.* *képtelen* a' grotesco-comicum; — *f.* *kalandozó* a' caricatura. Ide tartoznak az alacson nagy hősi képekben — és a' nagy hősieket alacson képekben állító heroico-comicumoknak nemei.

9. §. *Második szépelv az érzedelem. II. Az érzedelem = értelem által meghatott vonzalom (4. §. táb.)* — A' *mív* = *életre hozott értelem* lévén: mint még csak ilyen, nem szép. De ha az életre hozott értelem (a' *mív*), vonzalommal (érzelemmel) elevenül; előáll a' *mívben* a' *magához vonzó, az érzedelmi, melly minden értelmest részére hajt, azaz a' kellem (gratia).*

A' szép csak a' középszerűségeen lehet. És így a' képzés' és lelkesedés' közepe, a' *kellem*, melly az érzedelem' szülöttje, szülöttje a' legszebb ifjúi kornak, ennek, egész életünknek, és tehetségeinknek közepe, olly közép, a' hová egész életünk 's a' szép' teljessége is öszvevonzódik. — Érzedelem nélkül nem lehet szép. E' nélkül túlságok a' gyermeki képzetek. A' meglettkor' lelkesedései, ha nincsenek hintve tehetségeink' bájos közepéből, soványságok.

Az érzedelmiben feltetszik:

1. A' *kedves*, azaz a' gyönyörrel párosított szép (venustum, reizend). Az eleven, a' mozduló kedves; a' holt, lepel alá való (mint azt a' gr. Károlyiné' emlékében, Ferenczy, művészi lélekkel el is takará). — Az élő' teljes jelentő pillantását fel-fogni, a' *mív'* kedvességére tartozik, hogy meglehessen a' mit Mengs monda: Rafael, kedvességével meghosszítja a' pillantatot!
2. A' *kellem (gratia)*, mint felebb.
3. *Indító-érzékenyítő* (permovens, rührend). Előkészületein aggodalomba tehet képzés által, hogy majd kitetszőbb állandó kedvessel lépjen meg. — Így fogta fel Kazinczy a' törteleni szép napokat. (indító a' Georg. IV. Episodja 464 és 506. stb).
4. Az élénkebb indító, *érzedelmivé*, sentimentállá válik. Úgy hogy a' képzetek' szárnyain felebb felebb emelkedhetünk az indítóra, végre az érzedelmire.

10. §. *A' lelkesedés 3ik elv.* A' lelkesedés az érett kor' tulajdona. Az okosság és az akarat, végső őrei az *ideálnak*, melly, ha mind a' kettőnek egyenlő rész-

vényese: helyt fog a' szépek' sorában. Mint a' képzés' felsőbb rangja *), a' képzeteknek lelket ad, 's azokat új életre teremti.

Lelkesedésre mutat:

1. A' *nagy*, a' *felsőleges*, a' mint inkább közelít a' lelkesedéshez. Így felsőlegesülhetnek a' természet, a' nagy tettek (Horat. Od. III. 5. 41.).
2. A' mértékhaladó = *óriási*, *colossi*.
3. *Nemes* (nobile), az erkölcsi nagyság. — Követői az *érdemes*, a' *tiszteletes* (Od. III. 3. 1. és 2. 21.).
4. *Innepi* = mellyel a' valódira, a' szentre készítünk (Georg. 1. 498. Aen. VI. 264).
5. *Méltóságos*, *pompás* = fénykört vonó.
6. *Indulatos* (patheticum). — Lélekrázóan ébreszti a' nemesebb 's erősebb indulatokat, önérdeme' érzésével. A' magát mutogató indulatos = *dagály*, — a' kérkedő puffadt, gögös (Indulatos a' Turnus' monologja: Aeneis X. 668 stb. Dido. IV. 365).
7. A' *csodálatos*, a' természetrendtől eltér. Nagyobb mértéke ennek a' *szörnyet* (Ungeheuer).
8. *Rettenetes*, a' nagy' erejével fenyegető. — Nagyobbja az *iszonyú* (horribile).
9. A' *keservi* (tragicum), = *csodálat és együttszenvet szerez*. Túlsága a' siránkozó. Jól határozta Aristoteles, hogy a' *tragicum félelmet és szánást indít*. A' mint az emberi erő elszántsága által a' történettel küzd; úgy tartoznak jelenetei a' tragicumokra, a' keservezetekre. Nem szükség, hogy szomorúra menjen mindég ki a' keservezet — nehéz diadallal is végződik — de ha lerogyna is a' vészek között, még is állhatatos legyen az emberi nagy lélek.

11. §. A' *szépmiv' történetalapja*. Mihelytt az ember magát (a' közepszerénységben) felfoghatta: azonnal

*) Tudjuk, hogy ha a' nézés = b, Iesz a' képzés, = b² az érzedelem = b³, és a' lelkesedés = b⁴; és így a' képzés a' lelkesedésre a' mint = b²: b⁴ = b²: b² b² Hlyen szemléleti fogások alá lehet venni az egész 4 §i táblát.

hajlott a' szépmivességre. Nem csodálhatjuk, mi szerencsés halandó lehetett Baumgarten, a' ki minket a' szép' philosophiájára tanítani kezdett, mert a' szép' elvei, a' szépmivesség is igen régi. A' görög példányok — minden szépphilosophiai fuvallatunk mellett, még most is szinte követhetetlenek. Nagy kérdés: csináltak-e az új szépphilosophusok a' művészség' tökélyeire annyit, mint ama' 17dik század' nagy tudákosa Galilei, azon emelő szerszámok' tudákos elfejtéseivel, melyekkel már ez előtt négyezer esztendőkkel az egyiptomi pyramok' építésében, éltek. Ered, virágzik 's enyészik a' szépmivesség! 's történetének alapja kimutatott három elveiben van letéve.

A' két kitetsző végsőzet: a' gyermeki *képzetet*, és az érett kor' *lelkességét*, elébb kellett művelethe hozni. Későbbi idők' szülöttje a' *kellem*. Az érzelmi ama' két végsők közzé a' görögöktől varázsoltatott titok! (a' művészség' eredésére nézve). A' mívi hanyatlás' történetére nézve is, világos, hogy: a' *kellem*' bájos közepén, a' gyermeki képzés' és ideál' végsői között, a' súlyegyent megtartani nehéz. A' mind a' két oldalakra hintázó érzellem, könnyen hajlik, és így vetemedhetik is, a' gyermeki tarka képzésre egy felől, más felől a' száraz és sovány ideáléra. (Itt kell alapúlni a' Herder' jutalom munkájának: Ursachen des gesunkenen Geschmacks bei den verschiedenen Völkern, da er geblühet).

12. §. *A' szépmivészetek' közönséges elosztása.* A' szépmivészetnek tehát természet szerint három nagy osztályai lehetnek:

1. Képező művek, mellyekben a' képzés uralkodik. Ide tartoznak mind azok a' művek, mellyek a' formák', az idomzatok' teljességeire tartoznak = *képező művek* (plasticae artes).
2. Érzelmi művek. Minden szépnek ugyan részt kell a' kellemből venni; de van egy külön osztálya, mellyen természete szerint a' sentimental terjed el,

melly a' belső teljességet eleven külszínnek' kellemeivel adja ki. Ezek a' színező művek, a' festések.

3. A' lelkesedett művek, mindent ideálra vezetnek. A' lelkesedés belsőre hajlik. — A' tudományok belsőink' remekletti. És így, a' *szép tudományok* 's különösen a' *szépköltés* az ideál művezetekre tartoznak.

Azonban tudjuk, hogy a' *plastica*' és *festés*' kellemei egy pillantatot fognak fel 's örökítenek a' hézagban; pedig olly szépeknek is kell lenni, mellyek az egymás után következő szépet adják elő, *az időben, a' mozgásban.*

Ezek az idői vagy mozgási szépek: 1. A' képzésben a' *mimica* = *mozgalom*, melly a' tagok' változtatásával adja ki a' szépet, 's vezeti a' képzést. 2. Az érzedelemben az idői a' *hangmív*, a' *muzsika*. 3. Noha a' széptudományok minden tehetségeinket hatalmuk alá vethetik; még is engedik magokat a' mozgás után mineműsíteni, mert tudjuk, hogy a' *folyó beszéd*, a' *prosa*, jobban mozoghat, mint a' *kötött beszéd*, a' *költészmív*. Úgy hogy lehet egy kis allegoriával mondani: *a' poesis, a' beszédnek plasticája.*

A' szépműveknek tehát hat fő osztályai vagynak: képezés, mozgalom, festés, hang-, költész-, és beszéd-művek.

A' szépművek' elosztásaiban, sokan eltépik a' szépet kiméletlenül, 's még sem lehetnek bizonyosak a' teljes osztás felől, akár mint folyamodjanak szépentűli logicájokhoz. — Krug úr, hang, testállás, és mozgás-művekre osztja a' szépműveket (*tonische, plastische, mimische*). De nem csak száraztudományi renddel kell a' szépet elosztani, (a' szépet felfogó közép tehetségeink nélkül) hogy azok csak idői, hézagi, és idő-hézagiak volnának. — Ezek tudománytúltságok a' szépben. — Meg kell mutatni minden szépművnek a' többihez való, nem pusztá, hanem szépviszonyait. A' *muzsika*' és *plastica*' szép viszonya, nem csak az időből és hézagból jó ki. — Így lesznek a' szépművek' alsóbb el-

osztásaik is erőltetettek, sokaknál, új meg új túlságok' közbe jövetelével; mikor a' képzeti, érzedelmi, és lelkesedési szépek, tisztán kísérnek, minden széprejtekekbe.

A' szépművek' külön osztályai.

A. A' képzési művek' elosztása.

13. §. A' szépművészség' külön osztályaiban ismét fő viseletűek a' képzés, érzedelem, és lelkesedés. Mert ezen hármaknak functiói, újra más más mértékben 's alakban hathatják meg a' műveket. Így lesznek:

I. Egyszerrei hézagi művek, képezők, plasticaiak; részei:

1. Felületben képezők — *rajzoló*k közönségesen.

a) Csak vonatokkal = különösen *rajzolás*.

b) Kivarrással = *tűzés*.

c) Kirakásokkal: a) *kövekkel* = mosaik — β) *fa-lapokkal* = *fournierozás* — δ) állatok' tollaival, szőreivel, bogarak' fényes szárnyaikkal, csigaházakkal, mohokkal stb.

d) A' chemiai dendriticonok is ide tartoznának, mellyekkel sok szép természeti formajátékokat lehet előállítani.

2. Hézagban képezők, tulajdon képezők, plasticák.

a) Érzedelmi képezés (plast. sentimentalis) = *képszoborműv* = *statuaria*.

b) Képzési plastica (képzési képezés). Több tárgyak' előállításával fárasztani a' képzést a' szobrászatban nem lehet. A' régiektől csak Laocoont és Niobét birjuk. (Hogy ez is egy épületi homlokra, tartozott volna, és így nem aljlap (Grund) nélkül, úgy véli Oken az Izisében). — Ott tehát, több képidomzatok szükségesek; egy aljlapról kevésbé — jobban *kiemelt* képet lehet előállítani.

a) Legkisebb kiemelésűek a' *költőpénzek* nagyobbak az *emlékpénzek*.

β) A' tulajdon *kiemelt művek* = basreliefek, leginkább kiülők.

A' *herti művek* is ide tartoznak, mellyek magokat a' természet' tárgyait rendelik a' házban.

- c) A' lelkesült *plastica*, a' tudományos geometriai vonatok körül foglalatoskodik a' *szép építésben* = architecturában.

14. §. A' *képező művek története*. A' képezésműveknek legtöbb régi emlékeivel birhatunk. A' legrégibb egyiptomiak colossálok. Sphinxek, Memnon-szobrok, kiemelt basreliefekkel (festettekkel is!) ékesített templomok — meredt ideal nagyságok. — Az indiaiak is csodás óriási szobrászatúak.

Még a' hajdani görög művekben is egyiptomi meredés uralkodék. *Daedalus*t mondják hogy legelőször mozdulatot, elevenséget öntött köveibe. *Phidias* volt az első csodált szobrász. De ő is az ideálban fogta fel a' művet, noha vegyes érzedelemmel. Munkái: 1. A' Parthenon' homlok basreliefe, mellyen előadta a' Minerva' és Neptun' vetekedéseit az olaj és a' sós viz' feltalálása felett, mellyből már csak egy viziló-fej, fő nélkül való asszonyok találhatnak *) 2. A' parthenoni Minerva, mint remek. Csodálták mindenek a' lelkesített istenné' szobrát, 's a' nagy mívészt. De támadtak irigyei is. Menon vádoló, hogy a' szoborra felvett aranyat nem tette mind az ékesítésre. Az első lelkés mívésznek, áskálódói elől bosszúval kellett Athenét elhagyni. — Elisben, örömmel fogadtaték: 's hogy a' Parthenon' általa szerzett dicsőségét meghomályosítsa, — mívészi bosszúval — még nagyobb istenségnek, Jupiternek képezetén gondolkodék. Szobra' tekintetének felvevésén soká tündödvén, Homer' *Iliasa'* I. 528—530diki versei, mellyekkel egyútczán éneklő lepte meg, gyúlaszták a' nagy istenség' képe' felfogására. El is végzé azt az egész mív-

*) Lásd. Müller. De signis olim in portico Parthenonis, sive Hecatompedi templi fastigio positis. Götting. Gelehrte Anzeigen, 1827. 29. Stück.

vészi világ' bámulására *) — Az idealtól lassú szakokon lépdelt a' mívészesség előre, az érzelmire. *Polykletus* kezdett a' való emberi nagyság' mértékére dolgozni; de még mindig gymnasticai zömök inas ifjakat faraga, *Skopas* bachansokat, *Myron* küzdőket — mind a' felsőbb képezetekben. — *Praxiteles* lehellett legelőször kellemet munkáiba, az asszonyi kedvességeket adván elő. Sok *Venus*' szobrai, a' medicisi formák' eredetie is ez időből való. Ez a' kellemes mívész is harczoltaték. Vádolták hogy a' gnidosi *Venus* alatt, szeretőjét *Phryné*t imádtatja. Míg *Phryné*ket is faragván megmutatá, mint különbözik a' halhatatlan szépség a' halandótól.

Lysipposnak, az arczok' hív követőjének volt szabad egyedül nagy *Sándort* faragni. — A' következők ezeket utánazták. (Lásd. programma de statuis Graeciae. S. Patak. 1827.)

A' romaiakhoz is átment valami mívészvi visszfény. *Hadrian* alatt léginkább virágzott. Sok szobrok, alkalmasint a' velencei *Apoll* is, ekkoriak.

Canova († 1823) új *Phidias*nak tartatik. Olly kellemeket tudott adni mívéinek, mellyek a' görög példányokban sincsenek. A' mi honi mívészünk *Ferenczy*, ennek tanítványa, újonan fölfedezett köveit, ez után igyekszik lelkesíteni.

15. §. II. A' mozgó képzésmívék — mozgalmiak, mimicák. Itt is

1. Különösen *képzési* a' *tagmozgalmi* = gesticulatoria, mimica propria.
2. *Érzedelmi* mozgalmak = *táncz*.
3. *Lelkesedett* mozgalmak: a) *színjáték*. b) *lovag*-, c)

*) A' sovány grammaticus *Salmasius*, nem láthatott azon versekben mívészvi felfoghatásokat. De nem a' legfelségsőbb felfogása-e egy istenségnek az a' pillantat, mikor az előtte könyörgőnek (mint itt *Iupiter Thetis*nek), hatalma' kiadásával kegyet int? — Mondhatná egy mívész, hogy a' ki ezen felfogás' magasságát nem láthatja, azt sem értheti valóban és tisztán: mit kell az istenségtől kérni!

c) *bajnoki, küzdő játékok* mellyek inkább ideál mozgások, és a' meglett kor' mutatványai.

B. Érzedelmi művek.

III. A' FESTÉS.

16. §. A' felület' érzedelmi műve a' *festés*. Ennek is kezdete a' *képzési* rajzolás, és árnyékozás.

De a' műv'teljessége, a' *színekkel* való megelevenítésben, az *érzelem*' feltűntetésében áll. — Tárgyai: arc, táj, történeti 's más természetiek' festése. Ezekben követi ugyan a' természet' színeit; de az árnyban is visszavert fényec' (hell - dunkel) és egyeztetése' rendével a' természetet felülmúlni igyekszik, átmenvén ezeknek szárnyain az *ideálékra* is.

17. §. *A' festés' története*. A' régi festések' példányai nincsenek. Csak Herculanium' és Pompeji' kiásásaiban láthatunk valamit. Új művszaka a' 15. századtól, az olajos festéstől kezdődik. A' mint a' szép' tulajdonai közzé fellépett: romai, florenczi, lombardi iskolákban, a' *képzés'*, *lelkesevés'* és *érzelemi'* fő vonatain emelkedék.

1. A' *római* iskola a' 16. százban Peruginitől tökéletesedett. Rafaellal, a' mindenek' ítélete szerint legnagyobb festővel, Giulio Romanóval és a' francia Poussinnal dicsekszik. — A' természetnek, rajzolás, képezés és nemes kiemelése által való követése, fő vonala: és így, minden lelkesevésre való igyekezete mellett is, a' *képzéshez* hív.
2. A' *florenczi* iskola merészebben emelkedék a' természetivel összekötött ideálra; — de még sem az érzedelmire, nem a' kelleüre. Mívészei: Angelo Mihály, — Del Sarto András stb.
3. Így jött el a' kettő után a' lombardi iskola, a' kelleüre, az érzedelmire igyekezvén fő mívészei: Correggio, Caraccio.

Elérvén a' művészség az érzedelmi tetőt: a' több iskolákat színezés, vagy valamelly szeretett tárgy' festéseire nézve lehet elosztani. Így tűnt fel: a) A' ve-

lenczei iskola Titian fő színezőjével. b) A' niederlandiban, az idealis Rubens, Van Dyk arczzfestő; virág- és gyümölcsfestő Van Huysum stb. A' német iskola új létre jött a' 18dik száz' közepén Mengs Ráfael festő által. A' francz iskola Poussinon kívül, le Brun, Lorraine, és David stb. mívészeket mutatja.

18. §. IV. AZ IDŐI ÉRZEDELMI MÍVEK = HANGMÍVEK.

1. *Képzési*, még mint csak *rajzolás* *hangmív*, a' *melodia* = a' *lejtet*: azaz, hatóssággal és idővel (rhythmassal) előadatt hangok' következése. A' *hangidőt* vagy *rhythmust* teszi: 1. maga az időmérték, és 2. a' hangköz, vagy az intervallum. Ez az indulatokban nagyobb, szelidebb a' csendben.
2. *Érzedelmi*, 's mintegy színezett hangmív a' *harmonia*, a' hangegyezés, vagy több együtti hangok' egyeztetése. Akár énekek, énekletek (cantatek) legyenek azok, akár pedig:
3. *Énekes játékok* (operák), mellyekben együtt tetszvéen fel a' költész', hang', mozgalmi', festés', és színjáték' tünderei (Aristoteles után skevopoe-tica): a' hangmív' ideáljára tartoznak.

C. Lelkesedett mívék, vagy széptudományok.

V. SZÉPKÖLTÉS = POESIS.

19. §. A' széptudományokban, minden szép fogás- és fogalmainkat (alsóbb és felsőbb *conceptusainkat*), a' szolgálatunkra kész szavak által kiadhatjuk; — hatalmunkban lévén a' szavakkal minden kül-, bel-, és közép tehetségeinknek kiadása. — Ezért igen szélesek a' széptudományok' körei, mellyeket u. m. Krug úr *logice classificálni* hasztalanság (*Handb. d. Phil. 2. Band 1822. 82d. lev.*). Mint minden szép mív' osztályozataiban úgy itt is igaz ez a' *logica*' hasztalan szolgálóskodása. — Mégis minthogy a' széptudományok, nem csak külsőképen való előadásukkal; hanem mint belsők, lelkiek is tetszenek: azokat az ismértes szép tulajdo-

nokon kívül még belzők és külzőkre (subiectivum és obiectivumokra) is lehet osztani. Csak ennyi szólója van a' logicának a' széptudományok' részeiben. De azért ezek is, mint tudományok, alatta vannak köz, alap, tudományos szabályaikban a' logica' vas pálczájának. Mert ha lehetően akarnak előadni: hódolni kell a' lehetőség' axiomájának, mellyet Kant így tett ki: *a' mi a' tapasztalás' formamódjaival* (az idő és hézaggal egy felől, más felől az értelem' formáival, vagy categoriákkal) *össze van kötve; az lehetséges.* Ez után kell hallgatni az aetheticai fő szabálynak: minden széptudományi előállításokban megkivántatik: *az idő, a' hely, és a' tettek' egyezése.*

20. §. *A' költészművek' osztályai.* A. Belző (subiectiv) költészművek:

1. Uralkodó *képzéssel* = *lant*, *lyrica* poesis. Tudjuk tehát hogy a' lant' véghatárai az előterjesztés és érzővagy (4. §.). A' szerint szebb, a' mint az érzedelem felé hajolhat. Mint képezésnek, két főrészei vannak, mellyek újra képzeti tarkaságukra oszlanak:

1. *Plusticai lant* — minden lehető oldalokról előállított képzetekkel = *dalok*: *a)* felsőbbek = ódák. *b)* alsóbbak: *a)* stanzák — *β)* egyszerűek, 's valódiak a' négyesek (*quadraíns*). *γ)* képezet, előadás és végezettel 14 soraiban teljes: hangzatka, sonett. *δ)* A' sokféle elegiák (tulajdonképen ének azaz é-hangzón folyók). *ε)* A' szelid szerelmes madrigálok, stb.

2. *Mozgalmi, mimicai dalok.* Még tarkábbak: *a)* kerekdedkék (*rondeaux*); fő vonások a' természetes. *b)* hármazatka (*triolet*), öt — nyolcz sor vers, 's csak két hangvég, az első vers háromszor fordul elő. *c)* Népdalok' sokasága (*veandevilles*). *d)* Ballade = három stropha és egy átadás — 4—5 verssel, mind csak egy vagy két véghangra. — A' végső strophasor mindenikén előfordúl. *e)* Romanzok = történetkék' előadása, regék, novellák stb.

II. Uralkodó *érzedelmivel* = *mezei dalok*, pásztori dalok, (idyllek). Mi vonzana jobban magához mint az egyszerű mezei boldog élet. Most értjük már, mi után a' városi feszes tarka viszonyokat ismerjük, hogy a' mezei élet az ohajtott egyszerű boldogság' hazája.

Ez is természeti szép viszonya szerint 1 festő, színezőre; 2 muzsikaira osztatik.

1. *A' színező idyllek* a' pásztori élet' eleven festései.
2. *A' muzsikaiak* a' pásztori dalok, játékok, énekek. — Voss úr próbált halász idylleket is. De nem vonz érzedelmileg a' halász élet, nem úgy mint a' mezei, pásztori. — Túltságok lennének a' vadász idyllek is.

III. Uralkodó *lelkedéssel* = tudományos versezetek, tanító költészmívek (didactica poesis). Akármi tudománytárgy poetai lehet, azon lelkedéssel, melly az okosság és akarat közti szülemény. (4. §.) Az erkölcsiek legnevezetesebbek. Lehetnek öltözve: 1. levelekbe; 2. satyrákba, gúnyorokba, ezek is: a) felsőbbek, (mint a' Juvenaliséi), b) alsóbbak (mint a' Horáczei). 3. Epigrammákba, vagy rövid eltalált okos mondásokba. 4. Sokféle meséletekbe: a) aesopiakba. b) sybarisiakba (Sybarisban p. o. ugymond Aelian, nevelőjével sétált a' gyermek. A' pajkos egy figét kapván el az árostól: nevelője keményen dorgálta — elvette tőle, és — megette). c) Milesiai mesék — mindenféle mesélések, románok. d) Hősiek e) Gúnyoriak stb.

21. §. B. külvő (obiectiv) költészmívek, mellyeknek belső lelkökhöz, valami külformának is kell járulni. Ezek is háromfélék.

1. Képzésiek = színiköltészet, színmív = *drama* közönségesen. Ez újra három féle:
 - a) Plasticai drama, folyvást szembetűnő képzeléssel = *comœdia*.

- b) Érzedelmi drama α) színező, festő = tulajdon drama. β) Muzsikai = melodrama.
- c) Lelkesedett felsőbb erejű drama = *tragedia*.
2. Érzedelmi, azaz érdekes beszélő költeszművek = *epos*.
- a) Plasztikai *epos* = *epopea*. A' felvett tárgyat minden oldalairól leírja.
- b) Érzedelmi *epos*, érdekes indulatokkal rakott *vitézi versezet* (*heroicum epos*).
- c) Lelkesedett verselet = felsőbb erkölcsi, vallási; — mint a' Messias, és az Elveszett Paradicsom. Óvakodni kell, hogy az a' felsőbb ideal, mellynek méltósága épen abban áll, hogy általános ideal legyen, a' közönbös költészet' anyagjává ne válna. Itt a' túlságokat nehéz elkerülni!
3. Lelkesedettek. Ezeknek tárgya a' vallási, a' szent poésis: zsoltárok, hymnusok, stb; mivel lelkesedése által szinte öszvefoly a' belző (*subiectiva*) poésissel: ezeknek is formái: *lyrai*, *idyllai*, és *didactikai*, mint amazoknak.

VI. A' SZÉPBESZÉDMŰV.

22. §. A' mint a' kötött beszédnek tetszeni, úgy győzni kell a' folyónak. Ez tehát legtudományosabb lehet. — A' felvett osztály szerint:

1. Képzési: Beszélgető. A' Plato' dialogusait még eddig el nem érték. Olly sokfélék, olly felséges tudományosak, még is igen szépek, igen kedvesek ezek.
2. Érzedelmi prósák: 1. leíró, 2. történeti 3. levelező.
3. Lelkesedett beszédek: 1. Tanítások, felolvasások. 2. Szónokművek (oratiók): a) törvényszéki b) vallási, szent beszéd; ilyenek a' beiktató, búcsúzó, magasztaló, 's halotti beszédek.

23. §. A' *szépművek' tudományos története*. A' széptudomány sok vendégeket számlál. A' szépnek kijegyzett képzési, érzelmi, és lelkesült fő tulajdonai szerint, körökre osztani, 's megismerni őket könnyű; ha

mindenik osztályban megkülönböztetjük 1. A' művészetet. 2. A' tudósokat, 's különösen, a' kik a) okfő után mennek — vagy: b) csak gyűjtögetők (diletantok).

I. A' képzés' tökélyére igyekeznek:

1. Tudós művészek: *Hogarth Wilhelm*. A' szép' titkát tette a' *habzó vonások'* változataiba az ő *Analysis of beauty* 1753 — könyvében. Ő róla neveztetnek a' hogarthi táblák. — *Falconnet* (Móricz István, francia művész, báró Jankovichné' nagyatya, ki a' nagy Péter czár' szobrát készítette Petropolyba. Ennek emlékpénzét a' báróné 1832ben a' magyar museumnak elküldé. — *Wieland* a' német költészek között, képzéssel legszebb, leggazdagabb.
2. Tudósok: *Crusaz*: *Traité du beau* 1712—24. Ez, a' szép alapjának a' *rendességet* (regularitást) tette, a' kit *Audré* jesuita is követe. *Fernow*, Römisches Studiumjában az új statuáriát, Canovát is bírálgatá 1810 *Engel*, *Ideen zur Mimik in Briefen* 1785.

24. §. II. Az érzedelemre hajló írók:

1. Tudósművészek: Ant. Raf. *Mengs*, ki philosophus festőnek mondaték, irt: *Über die Schönheit und den Geschmack in der Malerey*. Zürich 1762. *Goethe* a' kellem' szelíd poétájának tartatik, a' *Wieland*' bő képei és a' *Schiller*' fellengősei között, mérséklett kellemmel (lásd: *Vorlesungen z. Aesthetik, in Bezug auf Goethe u. Schiller*. von E. Weber 1831. Hannover).
2. Tudósok: *Aristoteles*' *περι ποιητικης* munkája fájdalom csonkán jött hozzánk. A' szép' alapjául teszi a' *természet' követését*, a' melly érzedelemre vezet. *Baumgarten*, *Mendelsohn* is ezen alaphoz tartoznak. *Eberhard*' okfője az *érzelmi tökély* (sinnliche Vollkommenheit), innen húzza le a' természet' követését: *Theorie d. schön. Wiss.* 8. 9. §. — *Heidenreich*, noha kanti, még is az érzedelemnek hódol.

Schelling az egész philosophiát az általános közepszerességből hozta le, 's a' széptudományt mint közepszeresút a' philosophia' fő részének tette. *Boulerweck* aestheticájában 1806 et 1815, alapul tette: a' természettel való vetekedést. Ezen vetekedésben a' miv a' természet ellenit kizárja, a' mindennapit (triviált) félre teszi, és a' nemesi érdekést kitünteti; úgy hogy a' szép miv: 1. követéssel, 2. aestheticai kiterjesztéssel vetekedéka' természettel. *Diderot*: a' szép u. m. tökéletes természetesség. *Lessing* aestheticai tételei megvannak *Laocoonjában* (Berlin 1766), valamint *Dramaturgie* stb. 24d és 25d. kötetében az ő munkáinak. *Batteux Cours des belles lettres* Paris 1754. 4 darab: a' természet' követését tette a' szép' alapjául. *Herder* is az érzedelem' barátja.

25. §. III. Az ideálra hajló tudósok: *Plato*, *Hippias*, *Phaedrus* és *Symposiumjában*, elszórt gondolatokat közül a' szépről. A' szép u. m. öszvekötésben áll az igazsal, jóval 's a' földfeletti felségesebb dolgokkal. Ő tehát nem annyira a' mivészai szépről, mint a' felsőbb természeti, világi, és azon lelki szépről tanít, a' miben az istenség lakozik. — *Shaftesbury* gróf, és követője prof. *Hutcheson*, az erkölcsi belső érzés' alkotói, az erkölcsi szépről tanítanak. London 1720—1739. *Home* (később lord *Kames*) *Element of criticism*. Németül kiadta *Meinhard* — majd *J. G. Schütz* 1790—91. *Hemsterhuis* a' *Plato*' nyomait követé. Szép u. m. az, a' mi kevés időben legtöbb előterjesztést szerez bennünk. *D' Alembert* írt a' prosáról. *Pope* *Essay of criticism* Lond. 1743; német. *Dambeck* Prag. 1807; magy. *Kis Ján.* a' *Sasban*.

A' *kantiaik*, mint tiszta értelmiek ide tartoznak. A' *Kant* előtti philosophusok a' szép mivészek' fogalmait kimélték. De *Kant* botránkozató tételeket kezdte hintegetni a' szépről. Ezeket *Herder* *Calligoneja*' 181 stb. levelein megrostálta. Hogy *Kantot* mentegessük, szorosán előttünk tartasuk azt, hogy: a' mi szép, az a' teljes közepszeren van, és épen egyik végsőre (bel—v.

külsőre) sem tartozik. *A' szép* u. m. Kant: *fogalom, materiái érdek, és tökély fogalma nélkül van* (das Schöne ist ohne Begriffe, ohne Interesse, ohne Begriff der Vollkommenheit). Annyiban igazak ezek csak, a' mennyiben a' conceptus, a' fogalom, tiszta belső, a' materiái érdek is vagy tiszta belső vagy külső, — a' tökély pedig a' tiszta okosságra tartozó — és így szorosán véve mint olyanok nem tartoznak a' szépre a' mi nem a' belső, nem is a' külső. *Krug* nagy logicus, mint láttuk, a' széptudományban is.

Winckelmann Geschichte der Künste des Alterthums Dresden 1764. — Anmerkungen dazu 1767 2. Theile. — ismét: Bécsben is 1776. — A' *Winckelmann* nagy mivész ismeretű munkáit kiadták: *Fernow, Meyer és Schulze* Dresdában 1808. Lásd *Heyne*: Berichtigung und Erläuterung *Winckelmanns*, a' göttingai tud. társ. írásai 1ső kötetében; úgy: *Lessing* kéziratijegyzeteit, melyeket *Eschenburg* adott ki: *Berlinische Monatschrift* 1788 — 6dik lev. — *Winckelmann* a' phantasia' mysticismusára, az ideal' túlságaira hajló.

Az újabb angol *aesthetica* kéteskedni kezd.

Horatius de arte poëtica, a' mivészi tagadós szabályokat hordja fel. Annál nagyobb hiba, positive bele esni, a' mitől ő magunkat óvni tanított.

NYIRY ISTVÁN,

m. t. társasági r. tag.

A' FÖLD' THEORIÁJA AMPÉRE SZERINT.

Földtekénk a' maga felületén erőszakos változásoknak olly feltűnő vonásait viseli, hogy azok a' társas élet' kevesbbé előrehaladt állapotjában is, magokra vonnák az ember' figyelmét; 's hogy ez ohajtaná tudni azoknak okát: annyira, hogy alig van mytholo-

gia, mellyben az emberi elme' ezen első erőlködéseinek ne találtatnának nyomai, 's próbák a' geologiai adatok' megmagyarázására. Igaz: néha e' magyarázat csak valamely egy helyre szorított lettdologra (factum-ra) terjed 's csak valamely, az emberi természethez hasonló természetű művelőt (agenst) teszen fel, noha hatalmast a' maga következeiseiben: p. o. egy hőst, ki karjai' erejével választ el két hegyet egymástól; egy félistent, ki szablyája' egy csapásával nyit örvényt stb. De bármely gyermekes, vagy épen képtelen legyen valamely fejtegetés, az ember inkább megnyugszik rajta, mint hogy kétségben maradjon.

Azon mértékben, mellyben az emberi társaság halad, a' képzetek bővülnek, kisebbedik az antropomorphismus felé való irány is. Már nem a' költők', a' dalnokok' foglalatossága a' természetvizsgálás, hanem a' philosophusoké; azonban a' fejtegetés' módja eleinte ezeknél is körülbelől még ugyanaz. Ekképen tehát az alatt, hogy egy ezt mondaná: „ember ketté hasíthatja egy kis fának törzsökét, egy palakódarab' töredékét; nagyobb, izmosabb lény ketté repeszthet egész egy sziklát; már most, íme egy szikla melly szétrepesztettnek látszik: volt tehát ember, ki elég erővel bírt annak széthasítására“; — más hihetőleg észrevevé, a' laz földre hullott zápor' következeiseit, 's látván, hogy a' lezuhant víz kis csatornákat mosott ki, mellyek magasabb csíkokkal voltak egymástól elválasztva; íme, mondá, a' hegyek' és völgyek' képe, 's a' mód, melly sokkal nagyobb mértékben munkálkodva, ezek' képződését eszközölte.

Ez bizonyára jó út való: t. i. olly lettdolgok után indulni, mellyek egy ismert ok' befolyása alatt mentek véghez, 's innen általmenni olly lettdolgokra, mellyek sokkal régiebb időszakok' köréből valók; de mielőtt az okok' ugyanazonsága ki lett volna mondva, szükség volt volna a' következményeket megalapítani. Előbb gonddal és állhatatossággal kellett volna a' természetet szemügyre venni, a' materiálék' fáradságos

összevgyűjtését folytatni, mielőtt az 'épület' felállításáról álmadoznának; de ki magában az 'építő' tehetségét érzi, nem akart a 'kőműves' mesterségéhez leereszkedni. 'S mi volt a' következés? Az, hogy a' legragyogóbb képzelet' erőlködései csak kártyavárakat építének, mellyeket egy lehellet is ledönte.

Megfogható, miért olly emberek, kiknek szelleme magos elmélkedésekhez szokott, csak nehezen hátrózzák el magokat részletek' aprólékos megvizsgálására; 's igen kevés lettdolgoknak a' tapasztalásból vételében nyugszanak meg teoriáik' alkotásakor; pedig így járván el dolgukban, természetesen semmi tartósat nem teremthettek. 'S valóban a' földtudomány nem philosophusoknak; hanem inkább csekély mesterembereknek köszöni első haladásait, mint fazekasoknak, bányaművelőknek stb. Mert a' sikeres generalisatiók' kora valóban nem előzheti meg soha a' tapasztalás' és észrevételek' korát.

Néhány esztendőök óta a' föld' alkotását tárgyazó tapasztalatok igen megszaporoódtak. Az emberek tanulták azon nagy történt dolgok' minden körülményeiket, mellyeknek eleinte csak legfeltűnőbb vonatai húzhattak magokra figyelmet; gyűlt elég adat, mellyből a' testrétegek' össze 's egymásra tételét, ezen külső kéregnek különféle időszakaszokban történt törései' irányát, a' törések' bizonyos korát stb. illető, bizonyos számú törvények, elég szigorú móddal is, előállíthattak. 'S így félretevén azon sok időelőtti magyarázatokat, kinövéseket, mellyek a' tudományt terhelik a' helyett hogy öregbítenék, látjuk a' geológiát azon három fokkonkénti lépcsőn keresztülmenni, mellyen Ampère szerint minden emberi ismereteknek át kell esniök. Első az elmélkedés' tárgya' legkitűnőbb vonásainak 's mind annak megvizsgálása, mi ezen tárgy körül közvetetlenül 's mintegy magától kínálkozik az észrehevőnek. Második annak fürkészése, mi ezen látható dolgok alatt rejtezik, a' részletek' vizsgálása, azon feltaglalás, melly a' belső alkotás' ismeretére

vezet. Harmadik azon viszonyok' kiemelése, mellyek a' tapasztalati adatokat egymás közt öszvekapcsolják. Marad még egy negyedik lépcső, melly a' tárgy' ismeretét kiegészíti, 's csak a' három elsőbbik után következhetik, t. i. az, mellyen a' lélek, ismervén az adatokat 's azoknak törvényeit, az okok' kitapogtatására vergődik fel. A' geologiai tudományokban az a' negyedik lépcső, mellynek tárgya a' földgömb' jelen állapotjának magyarázata, 's melly megismerttet bennünket mind azzal, mi megelőzte 's eszközölte azon nagy catastrophokat: mellyeknek mindenfelől látjuk nyomait: 's ez már az, mit a' *föld' theoriájának* nevezünk. A' mondottakból világos, hogy csak igen rövid ideje annak, mióta ezen tárggyal némi foganat' reményével foglalatoskodhatunk.

Ampère úr, az emberi ismeretek' természetszerintes osztályozását tárgyazó leczkéiben igen elmés véleményeket közölt a' föld' theoriája felől 's azokat magányos körben még bővebben fejtette ki úgy, mint annak veleje itt következik. Szükség lesz pedig *Herschel'* hypothesisét a' földgömb' képződése felől előre bocsátani.

Azon tapasztalatokra támaszkodva, mellyeket *Herschel* az égi, 's nevezetesen a' ködcsillagok' tüneményéről tett, azt gondolja megengedhetni, hogy azon anyag, mellyből a' világok szerkeztetve vannak, eleinte gőz állapotban voltak. 'S valóban ő azt látta, hogy a' ködfoltok között némelleyek egyformán előmlött világosságot mutatnak, hasonlót az üstökösök' farkáéhoz; az alatt hogy mások ugyan ezen világosságban némelley ragyogóbb pontokat látnak, mellyek a' gőz nemű részecskéknék folyó vagy merő székpontokba (germen) kezdődő átmenetét látszanak jelenteni. Azon felül azt vevé észre, hogy ezen pontok' fénye abban a' mértékben öregbedik, mellyben a' többi előmlött világosság a' maga belterjéből (intensitas) veszt; 's innen igen természetesen azt következteté, hogy ezen változások megfelelnek azon külön időszakoknak, mellyekben valamelly világ képződésétől kezdve keresztülmegyen.

Valamint az ember, mond Herschel, hogy a' tölgyfa' fejlődése' történeteit megírhasssa, nem fogja azt létele' hosszú szakaszain által követni, melyly ön élete' tartását is sokkal felülmúlja, hanem elégségesnek tartandja egy erdőnek végig futását, hol láthat tölgyfákat mind azon változásokban, mellyeken lépcsőnként általmennek, a' magszékből (cotyledon) kifejlésöktől fogva egész elhanyatlások 's halálokig; — szintügy elégséges volna az égen olly ködfoltokat lelteni, mellyek egy világ' képződése' külön időszakait mutatják: hogy innen elvonhassuk azon egymásra következő külön állapotok' sorát, mellyeken minden illy világnak általmenni kellett.

Ezen nézethez képest Herschel, minden ködfoltot úgy tekint, mint valamelly magot, mint jöendő világok' rendszerének reményét, hasonlóét napunk' és csillagaink' teljes rendszeréhez; mert ugyan öszerinte minden csillagok, ide tudván azoknak számíthatatlan seregeit, mellyek a' tejutat képezik, nem egyebek mint egy olly pontra jutott ködcsillag-rendszer, mellyen minden gőznemű anyag már merő magvakká állott össze. Mind ezen székpontok egy olly egyetemet képeznek, mit formájára nézve malomkőhöz hasonlíthatni, mellynek vastagsága, bármelley roppant is, még mindig igen csekély átmérűjéhez képest. Már most képzelvén magunkat ezen malomkő' vastagsága' valamellyik pontjába: midőn szemünket egy vagy más színe felé fordítjuk, ezen irányban csak bizonyos számú, az említett vastagságban foglalt csillagok lesznek láthatókká, azalatt hogy, ha tekinteteinket az átmérű' értelmében irányozzuk, mint egy végetlen sort látjuk a' csillagokat, egyet a' másik megett, 's ezek annál kisebbeknek látszanak, minél távolabb esnek a' szemtől, 's egyetemök által a' tejút' látványát képezik.

Herschel' hypothesiséről azt jegyzi meg Ampère, hogy egyéb nincs benne, mint a' Genesis' könyve' ezen helyével való megegyeztetetés: *terra autem erat inanis et vacua*. A' melly értelmet a' régiek itt az *inanis*

szóban kerestek, mindenek előtt a' tapintható anyag' jelenlétét zárván ki, bármelley test' gőzképü állapotjára alkalmazható. Egyébiránt mond Ampère, ezen hely 's az ő theoriája közt annyi rokonság fejlekezik, hogy azt lehetne mondani: Mózsés vagy olly mélyen látott a' tudományokban, mint jelen századunk, vagy meg vala íhletve.

Ha megengedjük, hogy a' dolgok épen úgy történtek, mint Herschel teszi fel, azaz hogy minden, akár egyszerű, akár összetett testek, mellyek a' mi planeta - rendszerünk', névszerint a' föld' képződésére hozzá járultak, eleinte gőznemü állapotban léteztek; szükségkép meg kell engednünk azt is, hogy hévmérsékök ezen időszakban sokkal magasabb volt, mint a' mellyben folyó állapotját fenntarthatja mind ezen testek közül az, melly legkevesebbé szállékony. Nem gondolván azzal, bár mellyik legyen ez a' test, az *A* betű alatt azon hévfokot fogjuk érteni, mellyben folyó-rugós (elast.) állapotja megszűnik.

Hogy ezen roppant gőztömeg' rovására folyó vagy merő test képződjék, azt kell föltennünk, hogy benne kihülés történik, 's a' legelső rakodmány nem támadhat elébb, mint midőn a' hévfok *A*-ig sülyedt. Ezen rakodmány ismét csak további folytatolagos kihülés által öregbedhetik, 's úgy, hogy az *A*-nál magosabb hévfokot ne érjen el. Így, például, 120° nyi vízgőzről tudjuk, hogy nem válhatik folyóvá mint, ha lassankénti kihülés által 100° ig sülyed mérséke; 's hogy, ámbár maga a' folyóvá válás által is melegség fejtetik ki, ezen melegség csak a' már levált vagy rakodott víz' 100 fokát tarthatja fenn, 's azon felebb nem emelheti.

Az első rakodmány hihetőleg csak egy, akár egyszerű, akár összetett állományból formálódott; mert nehéz megengedni azt, hogy két különböző állomány épen azon egy időben, a' légmérsék' ugyan azon foka mellett álljon össze folyadékká.

Midőn majd ezen első nemű állomány, melly az űrnek (spatium) bizonyos meghatározott részéből jő elő, egyetlen egy folyó tömeggé fogott összeállni (és pedig minden részecskéi' kölcsönös vonzódásánál fogva teke' képében, ha csak nem forog ön középpontja körül; 's ha igen, lapított álteke' formájában), nem képződik többé új váladék, míg a' kihülés' folytatása által a' tömeg nem érte el a' *B* légmérséket, mellyben a' második gőznemű állomány leszen folyóvá. E' pontot pedig elérvén, a' másod állomány az első székpont fölébe fog rakodni, 's körülé közszékü (concentricus) réteget képezni.

Ezen rakodmány lassanként fog készülni, 's úgy, hogy felületének légmérséke soha a' *B* pontot felül ne múlhassa.

Szint ez fogtörténni a' mind kevesbbé és kevesebbé magos mérsékfokokra nézve, mellyek' befolyása mellett a' többi, még gőzállapotban maradt állományok is lassanként le fognak rakodni.

Eddig elő úgy okoskodtunk, mint ha a' lassanként így lerakodott állományok egymásra semmi chemiai visszahatást nem gyakorlanának. Ezen esetben a' közép- vagy székponti részeknek, igaz, magosb a' mérsékök, mint a' külsőbb rétegeké; de a' lassankénti kihülés 's a' légmérsék' azon fokai közötti különbségnél fogva, mellyek ott vétetnek észre hol mindenik rakodmány kezdődik, nem foghatni meg mi-kép valamelly réteg valaha eíég mérséket vehessen ismét fel, hogy vagy egészben, vagy részben ismét visszatérhessen gőzállapotjába, kivált ha meggondoljuk azon nyomást, mellyet a' fölibe rakodott rétegek gyakorolnak reá. Ebből következik, hogy minden rétegek, akár egyszerű, akár összetett állományból képződjék, a' mi hypothesisunk szerint hasonneműnek (homogeneous) kellene maradni, a' többiektől bizonyos felületi vonalok által elválasztottnak, 's kölcsönös érintkezés' színein minden öszvekeveredés vagy egyenetlenség nélkülnek. Minden rakodmányok lassu és lépcsőnként növekedő megbülés' foganatai lévén, a'

külön állományeknek is szorosan a' légmérsék' külön fokai szerint kell rendezve lenniök, mellyekben gőz- nemű állapotjokból folyóba mentek által.

Mindazáltal a' földgömb, 's a' planeták, 's az ürben elhintett napok nem így tevődtek össze. Hogy láthassuk, minek kell történni, adjuk vissza a' fokokénti rétegeknek chemiai tulajdonságaikat; mellyekkel bírnak, 's azon olly szabályirányos rend roppant felforgatások által el leszzen rontva.

Midőn valamelly új réteg folyó állapotba megy által, akár abban legyen még az elébbeni is, akár már merőbe ment legyen által: szükségesképen kell közöttök valamelly chemiai egymásrahatásnak történni, melly azon vegyrokonságból (affinitas chemica) ered, melly a' két állomány közt van, ha tudnillik mind a' két réteg egyszerű testből áll (a' minek felette ritkának kell lenni), vagy az elemek közt, ha egyike vagy mindkettő összetett állományból kelt össze. Innen azután új szerkezetek' képződése, elsülések, szakadások, hévmérsék' főlebb szállása, és (azon esetben, midőn legulább egy réteg áll többféle elemekből) azon elemeknek gőzállapotba visszatérése, mellyek amaz új szerkezeteknél fogva el valának választva, a' felületnek fölemelődése felbuggyanás által, 's végre merő anyag' képződése, valahányszor valamelly új összetétel sokkal magasb hévfokot kívánna, hogy folyó állapotban maradhasson.

Tudjuk, melly nagy hév ered a' chemiai szerkezetekből, 's mennyivel magasbak ezen hév' fokai annál, melly valamelly légnék egyszerű feloldódzásából ered. Történhetik ekkép, hogy az alsóbb már megme- revült rétegek újra folyó állapotba mennének vissza; 's hogy, midőn a' lerakodott tömeg már jókora lett, sok idő kívántatnék arra, hogy a' középpont, melly ekkor kevesbbé meleg a' felületnél, hévmérsék' tekintetében magát ezzel súlyegyenbe tegye.

Azon szempillantásban, midőn ezen szerkezetek' egyike vagy másika megtörtént, a' hévmérsék' maximuma sem a' tömegnek középpontjában, sem annak felületén

nem leszen, hanem érezhetőleg ott, hol az utolsó réteg az elébbenire rakodott, mert — feltételünk szerint — a' chemiai munkálat itt fejlődik ki.

Csak igen sok felforgatások után, midőn már megmerevült kérgék' (rétegek') nagy darabjai a' gőzállapotba visszatért elemek által fölemeltettek, és pedig további kihülés által, képződhetik egy olly erős és folytonos kéreg, melly új chemiai szerkezeteknek gátot vethessen. De, ha a' hévmérsék annyira lesúlyedne, hogy ezen merő rétegre egy új, folyó állapotban levő állomány rakodnék le, melly képes azt chemiai módon megtámadni: nagy tűnemények' új sorát látnánk följelenni, mellyek azokhoz hasonlítanak, mikről épen az imént szólottunk.

Azon esetre, ha ez a' merő réteg nem volna hajlandó chemiai módon megtámadtatni amaz új folyó rakodmány által, ellenben egy alantabb réteg az volna, megeshetnék, hogy, bizonyos ideig semmi chemiai munkálat ne történjék; de későbbben a' közepett levő réteg' repedésein (mellyek vagy előre ment felforgatásoktól, vagy olly üregektől eredtek, mellyek a' közép réteg' merevülését követett kihüléstől vannak) keresztülhathat az ujonan lerakodott folyadék egész azon rétegelig, mellyel chemiai öszveköttetése lehető. Ezen keresztülhatást először is szétpattanások fogják követni, mellyek a' közbeneső réteget mind inkább öszvetördelik 's ez által mind nagyobb és nagyobb érintkezésbe hozzák azon két réteget, mellyet az előtt ama' közbelső elválaszta. Innen új változások, mellyeknek annál nagyobbak lesznek következései, minél tovább késtek, 's minél nagyobbak az akadályok, mellyeket meg kellett győzniök.

Ekkép adhatni okát azon lassankénti változásoknak 's felfordulásoknak, mellyeket a' földgömb szenved, a' töréseknek 's azon sokféle irányu elrendelésnek, mellyeket a' rétegek mutatnak, holott ezek eleinte mind vízirányos vonalban képződtek. Ekkép érthetni meg, hogy a' föld' színe a' helyett, hogy lassan és fo-

konként hűlt volna ki, igen hirtelen és erőszakos öregbedéseit szenvedé a' hőmérséknek, valahányszor ollyatén chemiai egymásra-hatások történtek.

Most, midőn a' hőmérsék a' szerint lesülyedt, hogy chemiailag erőszakosan munkálódható test, melly mind eddig folyó állapotban maradt, a' víznél egyéb már niucsen: már csak a' víztől lehet félni, hogy netalántán még új özönt támaszszon.

Könnyű, folytatja Ampère úr, kis mennyiségű hamaggal (kali) próbát tenni, melly kicsinyben fogja azon változásokat mutatni, mellyeken a' földgömbnek keresztül kellett esni, midőn valamelly, addig gőzállapotu állomány folyó állapotba ment általe' gömbön, mellynek felülete olly nemű volt, hogy avval chemiai egymásra-hatásra lépjen. E' végre elégséges: vizet lövelni a' levegőbe úgy, hogy az észrevehetlen parányi cseppekben hulljon alá ezen hamaggolyócskára. Midőn ekkép egy cseppecske leérkezik, a' víznek mindenik paránya (molecula) már fel van bontva; gyulója (hydrogenium) a' támadt magas hőmérsék miatt kis lánggal ég el, melly egy vulcánéhoz hasonlít; az illetés' pontján egy kis homorodás képződik, ez a' crater vagy tölcsér, 's a' hamag' savítója (oxygenium) a' széleken fölemelkedik, hegyecskét képezvén, mellynek tölcsére a' közepet foglalja el.

Hogyha valamivel nagyobb mennyiségű víz hull le, a' hamag' felületén közönséges forradalom támad, honnan számtalan repedések és emelkedések, mellyeket a' nagy völgyekhez és hegysorokhoz hasonlíthatni, millyenekkel a' földgömb öszve van barázdázva. Azon kívül, mond folytatólag Ampère úr, nagy emléke marad vissza azon felforgatásoknak, mellyeket a' savított testeknek, az érczek által a' fojtó' (azoum) tömérdek mennyiségében (ez teszi légkörünk' legnagyobb részét) lett felbontakozása a' földgömbön okozott. Nem igen gondolható, hogy ezen fojtó eredetüképen ne lett legyen mással öszvekötvé; hihetőleg savítóval volt kapcsolatban fojtós vagy fojtósav' (acid. nitrosun

vel nitricum) képében. E' végre, mint tudva van, nyolez vagy tizszer annyi savító kell vala neki, hegy a' légkörben ne maradjon. Hova lett volna ez a' savító! Igen hihetőleg az a' különben érczes állományok' savítására fordítatott, mellyek már ma kövecsebe (silicia), timbe (alumina), mészbe (calix), vas', mangán' stb. savítaiba mentek által. Mi a' légköri savítót illeti, az már csak maradéka annak, mi a' gyulékony testekkel már nem szövetkezett, avval öszvekapcsolva, mi azon szerkezetekből hajtattott ki, mellyekbe zöldlővel (chlorina) vagy egyéb rokon természetü testekkel férkezett be.

A' fojtósav' lerakodása' első szempillantásaiban, a' szerint, mikép a' sav a' savítatlan érczek- vagyis az érczanyokra rakodott, öszveköttetés támadt, 's rövid idő múlva egy egészen savított kéreg készült. Ezen szerkezés nem történhetett, mint legalább gondolható, a' nélkül, hogy töménytelen hév ne szabadúljon ki, melly ismét szállékonyyá tette az ujonan érkezett folyadékot, 's gőzállapotban tartotta vissza azokat, mellyek folyóvá lenni készültek. Aonban az idővel be-beálló kihűléssel a' leválás (praecipitatio) is ujra beállott, 's a' merő mag (középpont) csak hamar egy tömérdek savtengerrel vétetett körül. Egy ideig a' savított kéregnek a' még nem savítottakat, mellyeket fedezett, védnie kellett ezen sav' behatása ellen; de a' savtenger minden nap növekedvén, 's szint úgy nővén annak nyomása is, utat talált magának a' repedékeken keresztül, honnan savítás eredt, melly eleinte csendesebben, aztán erőszakosban folyt, míg a' védő kérget darabokban széllel hányná. Innen már most — mint mondók — a' savas folyadék' leválása, láva-gyanánt forró 's bugyborékoló savítatok' formálódása 's végre ezen szerkezések alatt kiszabadult hév' következésében a' savmaradványnak újra gőzzé (léggé) változása.

Mondtuk már, hogy minél többször ismételtettek ezen tünemények, a' savítóréteg annál vastagabb, a'

rajta átszivargás annál nehezebb, a' cataclysmusok annál ritkábbak, de egyszersmind annál erőszakosabbak is lettek.

Az alatt a' földet mind inkább és inkább ellepték hegységek, mellyek a' fölemelkedett 's minden irányok szerint meg-meghajladozó kéreg' repedék- és töredékeiből képződtek. Végre új kihülés után új tenger formálódott, melly már nem fedhetvén be a' merő mag' egész felületét, itt amott a' vizek felett szigetek látszottak ki (*apparuit arida* mond Mózsés), 's a' föld légkörrel vétetett körül, melly, mint a' miénk, maradélag-elasticus folyóságokból állott, de hihetőleg a' miénktől igen különböző arányokban. Brongniart Adolf lángeszű vizsgálódásaiból valóban az látszik következni, hogy ezen már elmúlt időkben a' légkör sokkal több szénőt (gas acid. carbon.) foglalt magában, mint jelenen. Ezen levegő az állatokra nézve lehelhetlen volt, de annál kedvezőbb a' növénytenyészetnek; a' föld be vala borítva plántákkal, mellyek a' szénővel gazdagabb levegőben bujább táplálatot leltek mint a' maiban; honnan egy sokkal nevezetesebb fejlődés, mellynek a' magasabb hőmérsék is nem kevéssé kedvezett.

Ekkép magyarázhatjuk meg magunknak az állatoknál régiebb növényvilágot, 's az első plánták' roppant alkotását. Mert valóban olly növényeket találunk ásványos állapotban, mellyek korpafüveinkhez' (*lycopodium*) és sarjadzó-mohainkhoz hasonlóak, 's mellyek két, egész háromszáz lábnyi hosszúságot érnek el.

Az első formálás egészen magszéktelen növényekből (*plantae acotyledones*) állott. Később tobzosak (*coniferae*) vegyültek közéjük; később egy-, végre két magszékűek (*mono- et dicotyledones*), mellyek tökéletesbek 's alkotásoknál fogva a' hidegnek jobban ellentállhatók.

Az alatt az erdőségek' maradványai meggyülemlettek a' föld felett, ott elemeikbe felbontakoztak, 's a' szénős gyuló, melly e' felbomlásnál kiszabadult, a' légkörbe vegyült; itten pedig a' villanynak (*electricitas*) akkor, a' magasb hőmérsék miatt még sokkal gyako-

ribb kipattanásai által felbontatott. Egy emléke ezen előidőnek fennmaradt a' kőszekben, a' szenezett növények' ezen roppant romladékiban.

Ugyan azon művelet, melly a' szigetek' tüneményét szerzé (a' savított kéreg' repedékein áthatott savas folyadék' művelete) ismét megjelent, azt szükségképen követték a' felforradásnak ugyan azon jelénei, 's innen új felforgatások. Csakhogy amaz előbbi forradalmak csak egyes csúcsokat, egyszerű szigeteket voltak ki a' vizekből, ezek pedig már roppant szárazföldeket tüntettek föl felettök.

Minden illy nagy vízözönkor, a' földgömb' színének hőmérséke nevezetesen fölemelkedvén, minden növényélet lehetetlen lett addig, míg az újra le nem süllyedt. Innen látjuk, mikép az előkorbeli növényeket 's első állatokat magokba rejtő rétegekre olyanok következnek, mellyekben életműves testeknek (corpora organisata) illy maradványai és nyomai már nincsenek.

A' szénsavnak, a' növények általi folytonos beszívása 's elrontatása a' levegőt chemiai vegyületére nézve lassanként mind inkább és inkább hasonlóbba tévé a' mostanihoz, és egyszersmind a' víz is mind inkább és inkább elveszté sav-természetét. Azonban a' légkör nem volt még alkalmas azon állatok' élete' fenntartására, mellyek a' levegőt közvetlen lélelkezésbe; hanem legelébb is a' vizekben tüntek fel az állatország' első lényei: a' sugárok és puhányok (radiata et mollusca).

A' tengernek első népe gerinczetlen állatokból állt; ezeket követték a' halak, később a' tengeri csuszányok (reptilia), mint péld. a' roppant nagyságu plesiosaurusok, és, Mózsés szerint a' madarak, 's leginkább, mint gondolhatni, vizi madarak, minthogy ezen időkorban a' földgömb' száraz részei máshoz képest sokkal csekélyebbek voltak, a' vízbe merülteknel.

Ezen nagy csuszányok közül, mellyek egymásután a' tenger' vizeit lakták, Ampère úr szerint csak egy faj

létezik már ma, 's az is igen elkorcsosodva mértékei tekintetében: u. m. a' teknős béka.

A' halak', a' csuszányok' és madarak' időkorára az emlős állatoké következik; 's végre, midőn a' légkör eléggé megtisztult, 's a' föld képes vala egy sokkal nemesebb nemet fenntartani: feltűnt az ember, a' teremtmény' első rangu remekműve.

Az életműves lények' följelenésének ezen sora, mint Ampère jegyzi meg, szorosán az, mellyben a' hat nap' munkáit adja a' Genesis' könyve. Az ember' feltűnése óta a' földgömb már csak egy forradalmon esett keresztül, melly a' szent könyvekben az özönvíznek felel meg; 's talán ez halmozta fel a' Himalaya' és Andesz' heglánczaikat. Jelennen a' savított kéreg, melly a' nem savított székponttól választ el bennünket, oly vastag, hogy a' természet' forradalmi felette ritkák lettek; 's ellenállása oly hatalmas, hogy ha történik is repedés valamely ponton, a' kipattanás egy helyre marad szorítva, 's következései nem terjednek el az egész földre; 's ha az ütődés gyakran igen nagy messzeségre éreztetik is, a' merő kéreg' törődése, vagy folyóvá lett anyagok' leválása csak igen körülírt helyen vétetik észre. Ezen másod rendbeli catastrophok' legnevezetesebbike az, melly 1759 szeptember' 29d. ment véghez Jorulo körül, Mexikóban, hol egyebek közt egy tűzhányó hegy' alján levő gyepen, mintegy négy negyszegű mérföldnyi terület hólyagképen fölemelkedett, több ezernyi apró bazaltkúpokkal eltelt, melyek sűrű gőzt eregettek.

Ezen, egy nem savított székpontot feltevő hypothesis, melly Davy szerint is az egyetlen egy megengedhető, igen jól fejt meg a' vulcánokat, a' nélkül, hogy azt kellene feltennünk, hogy a' föld töménytelen nagy meleget foglal magában, melly minden belső részei' olvadt állapotjától származik. Valóban, ezen nem savított tömeg a' hévnek kimeríthetetlen chemiai forrása, melly mind annyiszor ki fog nyilatkozni, valahányszor valamely test vele öszveköttetésekbe lép;

úgy, hogy a' mozgásban levő vulcan is nem egyéb, mint egy maradandó repedék, a' nem savított széknek folytonos közösülése azon folyóságokkal, mellyek a' a' savított rétegen keresztül hatnak.

Valahányszor ekkép valamelly folyadékok a' nem savított székig áttörnek, a' földszinnek emelkedései történnek; minthogy az ércz, midőn savítóval egyesül (savítatik), területét öregbíti. A' chemiai munkálatból kifejlődő hév ott fogja legfőbb fokát elérni, hol az új szerkezés történik, azaz a' savított tömegnek az érczszékkel való érintkezése' színén, innen pedig nem csak a' földgömb' felülete, de annak belsője felé is kell neki kiterjedni. Látni a' szerint; hogy a' föld' belsejében a' hévnek iránya a' székpont felé van; a' mennyiben a' kéreg' savítása halad, a' szerint közelít a' hévnek forrása, a' chemiai munkálatok' környéke, a' középpont felé, 's a' kifejlett hév mind inkább gyengülve kívülről be felé terjed; úgy hogy ha az érczek kevesbbé jól vonnák a' hevet, azt lehetne hinnünk, mond Ampère, hogy a' földgömb' középpontja igen hideg.

Ezek, első szemre, ellenkezni látszanak a' tapasztalt dolgokkal. Mert valóban az vétetett észre, hogy a' földszintől befelé bizonyos mélységig a' hév valóban folyvást növekedik, 's innen csakhamar azt következteték, hogy ezen emelkedése a' hőmérséknek folytatólag tart egész a' középpontig, vagy a' folyó székig. A' tapasztalat helyes, de nem a' következtetés. A' hőmérséknek a' felületről egy bizonyos mélységig való növekedését nem ellenzi semmi egyéb lettdolog; sőt még az előadott hypothesisben is szükséges, minthogy a' hév' maximumának azon ponton kell találtatni, hol az érczszék a' savított réteggel érintkezik. Tegyük hozzá, hogy az ember legfelebb egy mérföldig ereszkedik le a' föld' gyomrába, 's így csak azt vizsgálhatja meg, mi az egész gömb' átmérőjének $\frac{1}{400}$ ad részében történik. Már pedig az átmérő' illy kicsiny törtszámából arra következtetést húzni,

mi annak egész hosszában történik, véghetetlen könnyelműség; sőt eldönthetetlen törvény a' természettudományban az, hogy nem szabad valamely törvényt általánosnak tekinteni, hacsak a' mérü' legnagyobb részén nem tapasztaltatott.

Azok, kik a' föld' belső széke' folyó állapotját megengedik, úgy látszik, nem gondolták meg a' holdnak ezen töménytelen folyadékra való hatását, mellytől olly apály és dagálynak kellene eredni, millyen tengerreinké, csak hogy irtóztató mind a' folyadék' terjedelmére, mind annak sűrűségére nézve. Nehéz megfogni valójában miképen a' föld' kérge, mellyet egy 1400 mérföldnyi hosszáságu hydraulicus emelőrúd-forma szünet nélkül verdes, ellent állhatna.

Mai nap, a' tenger' vizei nem lévén többé savosak, midőn a' földkérgen repedés történik az ércszékig ható, a' folyadék melly reá rakodik 's kész azt savítani: tiszta víz; a' kiszabadulandó légeknek tehát savítottaknak kell lenni; a' mit valójában bizonyít a' tapasztalás is.

Ha ezen víz igen savítható érczekkel találkozik, 's a' kiszabadult gyuló *) egy olly testbe sem ütközik, mellyhez igen rokon; úgy tisztán ki fog menekedni, 's bizonyos környülmények közt, a' levegővel érintkezésbe jövén, szép lángot állíthat elő. Ellenben, ha olly testekkel találkozik, mellyekkel hajlandó gyulatsavokat (hydracida) képezni, azokat fog formálni; 's minthogy ezen testek, könnyen feloldódnak gőzbe, savanyu füstként a' réseken kipárolognak. Valamint-

*) *Savitót* említ itten a' francia eredeti; de bizonyosan csak tollhibából *gyuló* helyett. Mert midőn a' víz igen-savítható érczekkel találkozik, annak savítója amaz érczanyokkal összeállva savítatokat formál, 's a' víz' *gyulójának* kell fennmaradni, melly „ha rokon testekbe nem ütközik“ a' légkörrel összejövetelekor meg fog gyulhatni; vagy ha rokon anyagokra (péld. kénre, zöldlőre stb) akad, azokkal gyulatsavokat fog formálni, millyenek' kiszabadulását Davy látta.

hogy Davy a' maga vulcánok - körüli utaiban tapasztalta is a' gyulónak kiszabadulását, részint tiszta, részint kénített, zöldlített vagy szénített állapotban.

Néhány idő előtt ezen theoriát lehetett még a' zöldlített gyuló' képződésére nézve ostromolni. T. i. akkor még nem engedtetett meg az, hogy a' víz birna felbontani érczöldletet 's tőle a' zöldlőt elválasztani; azonban Berzelius legujabban megmutatta próbák által, hogy a' víz a' kavics-zöldletet szétbontja.

Azt mondók, hogy a' hév' forrása a' nem savított réteg' 's a' savított kéreg' érintkezése' helyén van, 's nagy részt az e' helyen történő chemiai hatások' következése. Tegyük hozzá, hogy ezen hévtámadásnak még egy második oka is van a' villanyfolyamokban, melylyek ezen két különemü rétegek' érintkezéséből erednek. Egy más következése az ezen roppant galváni oszlop által előhozott folyamnak a' test' színe felett nyilatkozik a' mágnestű' irányában. Ezen folyamnak a' külön savítatokból álló rétegek' érintkezése' helyén is támadnak, de kevesebb erővel, a' savítatok' csekélyebb vonzalma miatt. Az irányra nézve, melyet azok követnek, azt gyaníthatni, hogy a' nap' behatása által határoztatik, melly egymás után a' külön meridiánokat hevítvén, ekkép a' földkéreg' legfelületesb rétegeiben az egymásnak megfelelő részek' vonzódását, bizonyos időre megkisebbíti.

A' *Revue universelle*' 1833diki 2d. kötetéből.

SCHÉDEL FERENCZ,

m. t. társasági r. tag.

VEGYES KÖZLÉSEK.

FÖLFEDEZÉSEK.

A' DÉLSARKI SZÁRAZFÖLD.

(Olvastatott Londonban a' kir. geographiai társaság' 1833. febr. 11dikei ülésében).

Enderby urak' 148 tonnás briggje *Tula*, a' királyi tengerhadat szolgáló John Biscoe urtól kormányozva, július' 14kén 1830 tengerkutya-fogásra indult ki Londonból a' déli tenger felé; de a' hajótulajdonosok' azon utasításával, hogy a' magos déli szélességekben tett geographiai fölfedezéseket különös figyelemre méltassák. A' brigg mindennel, mi illy vállalathoz szükséges és megkívántató, legnagyobb bőkezűséggel volt felkészítve; e' mellett *Lively* nevű kutter kíséretül adatott még mellé.

Mind a' két hajó, miután a' capverdi szigeteknél só-felvételeért megállottak volna, november' Skán a' falklandi szigetekhez érkeztek, hol Berkeley-Sundban Port-Louis révben 10kén kikötöttek. Biscoe kapitány ezen kikötőt igen dicséri, jelesül olly hajókra nézve, mellyek a' hoorni fokot akarják körülevezni: halakat, marhahúst és fris vizet ott könnyen szerezhetni, épen úgy súlyellenes növényeket nagy különféleségben; a' kikötő' torkolatja tiszta, a' horgonyfenék jó, 's a' viz' mélysége szinte a' partig elegendő. Itt Biscoe kapitány' véleménye szerint könnyű volna hajójavitó helyet állítani; melly igen nagy haszonra lenne mind a' közjóra, mind a' magányosak' érdekeire nézve is.

Miután a' hajók a' szükséges vízzel elláták magokat, november 27kén ismét a' tengerre bocsátkoztak. Biscoe kapitány Sandwich felé mentében figyelmét leginkább az Aurora-szigetekre fordította, de fáradozásai szintolly sikeretlenek voltak, mint az előtt hét évvel Weddel kapitányéi; 's így azok vagy

nem is léteznek, vagy legalább más irányban *). December 10kén $29^{\circ} 14'$ nyugoti hosszban **) sok jéghegyeket találtak; ezek vélekedésük szerint Sandwichföld és Új-Déli-Shetland közt zajlottak, 's a' két hajónak elválását okozák, de mellyeknek ismétli egybekapcsoltatása, aggodalmas várakozásban töltött négy nap mulva még is megtörtént. 20kán a' $26^{\circ} 55'$ nyugoti hossz és $58^{\circ} 25'$ déli szélesség alatt egy szigetet vettek észre, mellynek tekintete fölülte visszajeszttő volt, vagy, hogy Biscoe kapitány' szavaival éljünk: „borzasztó, mert nem volt egyéb mint jég és hóval fedett kötömegek, sűrű felhőkbe burkolva, mellyek semmi tárgyat sem engedének tisztán megkülönböztetni“; azért nem is tétetett próba a' kikötésre. Dél felé evezve, következő nap, délnyugotra, egy más szigetet láttak, melly amaz elsőhez egészen hasonló volt; ez most nyugot-éjszak felé feküdt. A' kutter parancsot kapott mind a' két szigetet megvizsgálni, de a' siker igen tökéletlen volt, minthogy a' csónakok egyikén sem köthettek ki. A' földabrosz szerint ezen szigetek Montague és Bristol; de Biscoe kapitány ötven mérfölddel tovább helyzi őket nyugot felé, mint közönségesen tétetnek. A' hőmérő — $1^{\circ} \frac{1}{3}$ Reaum. állott a' levegőben, és — $0^{\circ} 44'$ a' vízben. Egy harmadik szigetet, Frislandot, dél felé láttak, egy negyediket éjszak felé.

Következett több napokban azon törekedtek hajósink, hogy dél' irányában haladhassanak, 's mennyire lehetséges, nyugotnak tartsanak, minthogy ezen világtájban igen sok jelek szárazföldre mutatának; de minden próbálatok siker nélkül maradtak. A' síkjég (Feldeis) vagy egészen összeforrott 's töretlen volt, vagy, hol abban öblök mutatkoztak, azok is csak rövid kiterjedésre valának nyitva, úgy, hogy a' hajók, ha ezen öblökbe beveztek is, visszatérni kénytelenítettek. Szerencsére a' víz rend kívül sima volt, még akkor is, midőn a' nyugoti szél erősen fútt; 's ezen körülmény nem csak nem könnyítette a' hajók' kormányzását, hanem a' legénységet is türelemre bírta, minthogy általa azon vélemény, hogy nem messze szárazföld volna, megerősítetett. 29kén délben a' déli

*) Hogy az Aurora-szigetek valóban nem léteznek 's a' spanyol hajósok jéghegyeket tartottak száraz földnek, mellynek az említett nevet adák, azt Krusenstern admiral már néhány évvel ez előtt bebizonyította.

(**) Magától értetik, hogy a' geographiai hossz ezen előadásban a' greenwichi meridiántól számítatik.

A' szerk.

szélesség $59^{\circ} 11'$, a nyugoti hossz $24^{\circ} 22'$ volt: de mivel most a szél erősen fútt délnyugatról, föl kellett hagyni e vidék' további vizsgálatával. Az előbb látott szigeteket ismét észrevehék, 's középpontjok' hossza, ismételt vizsgálat után, meghatározottat; mi szerint azok körülbelől ny. 27° alatt fekszenek.

Noha nem volt Biscoe kap.nak szerencséje ezen délkör (meridián) alatt fölfedezést tenni, még is tapasztalásai egész a világosságig sejtetik azt hogy Sandwichföld' ismeretes előhegyeitől jókora darab szárazföld nyúlik el dél felé; míg az alatt a' másik oldalon az igen magas szélesség mellyet Weddel kapitány ért el (déli $74^{\circ} 15'$), csak kevés fokkal tovább nyugot felé (mintegy ny. 36°) azt bizonyítja, hogy ezen tartomány' nyugoti csúcsai, hosszukra nézve, az említett előhegyektől igen tova nem eshetnek.

Januarius' 5kén (1831) a' Tula és Lively a' déli szélesség' $59^{\circ} 9'$'s a' nyugati hossz' $21^{\circ} 52'$ alatt voltak; és 7kén a' d. széless. $59^{\circ} 35'$, 's ny. hossz' $20^{\circ} 21'$ alatt; — egyéb-iránt szüntelen a' jégsík' széle' hosszában eveztek, 's mindennütt nyilást kerestek be felé azon reménnyel, hogy délnek ösvényt, 's túl a' jegen, szabad vizet találандnak. De ezen reménységben folyvást csalatkoztak, 's 7kén estve — mond Biscoe kapitány — „minden abbeli reményeink elenyésztetek, mert egyszerre egy, erős jégből álló öböl előtt láttam magamat, melly, mint az árboczkosárból látszott, legalább husz mérföldnyire terjedt el minden irányban, 's dél felé olly sima és szilárd, hogy rajta jární lehetett. A' mellett az idő olly derült és tiszta volt, hogy ha 80—90 mérföldnyi távolságban csak középszerű emelkedésű szárazföld lett volna, azt bizonyosan megláttuk volna. Egy két hojszán (viharadár) kívül, meddig szemünk terjedt, semmi élő lényt nem láttunk, még csak hájludakat *) sem, mellyek egyébkor igen számosak valának. Ezen körülmények engem szinte meggyőztek a' felől hogy ezen jégsík magában a' tengerben képeztetett; a' viz' mérséke — $0^{\circ},89$; a' levegőé — $0^{\circ},44$, volt, csoportos és igen erős hóvihar mellett. Még is délnyugot felé a' szárazföldnek nagy jelei látszottak, noha láthatárunkon belül annak semmi nyoma nem tetszett föl; egyébiránt a' tenger itt is még mindig sima volt.

*) Így nevezhetni az *aptenodytes*-eket a' francia *penguin*, vagy német *Fettgans* után annyival inkább, hogy az a' sok háj, melly testöket fedi, fő védelmök a' nagy hideg ellen, mellyben lakni szoktak. A' Szerk.

Januarius' 7—16ig a' hajók jó darab utat haladtak csak nem egészen keletnek, vissza felé; a' szélesség $59^{\circ} 16'$ D. a' hossz $7^{\circ} 14'$ Ny. volt. A' szél ezen idő közben délről fútt, kétszer hűsen délnyugot felől 's jó magos víztükörrel, mintha a' szárazföldtől távolság nőne. A' jég is korról korra 's mindinkább egyes hegyekké ridegült, mellyek közül egyszer 58at olvashatánk látkörünkön; 16kán a' víz' mérséke $+ 0^{\circ}$, 89, a' levegőé árnyékban $+ 5^{\circ}$, 78, napon $+ 20^{\circ}$, 0, volt, mi a' hajónépre igen jótévéleg hatott. A' szél most nyugotnak fordult, 's a' hajók vele délkelet felé eveztek jéghegyek és eldarabolt jégtáblák közt, 's alig láttak csak egy madarat is, kivéven 20kán, midőn két nellis *) mutatá magát, és egy hajómadár: **) első, mellyet Déli-Georgia' szélessége óta láttak. 21kén a' hajók a' déli szélesség' $66^{\circ} 16'$, 's ny. hossz $0^{\circ} 24' 30''$ alatt voltak; a' víz' mérséke 1° , 78, a' levegőé 2° , 67, volt; semmi jég a' láthatáron; de a' szél megint dél és délkelet felé fordult, a' merre igen sok jelei mutatkoztak egy szárazföldnek. Néhány fiatal, tarka sas (egyike ezeknek a' mint látszik új faj, orra, szárnya, és feje barna, egyéb része fehér, kevéssé nagyobb a' fogalambnál) több kék hojszával volt látható. 23kán a' szél KKNy.ról, izromonként fútt, mintha száraz földről jönne; a' tenger sima volt 's néha színetlen; sok sas és fogalamb lebegé körül a' hajót, melly most a' $67^{\circ} 42'$ déli szél. 's $3^{\circ} 31'$ kel. hossz alatt állott. A' levegő' mérséke éjfélkor — 0° , 44, a' vizé $+ 1^{\circ} \frac{1}{2}$. A' jég ismét öszveszorúlt, 's a' szél délkeletre vette magát, honnan gyakorta hűsen de általában még is egyformábban fútt mint néhány nappal ez előtt. 27kén a' déli széless. $68^{\circ} 1'$ és keleti hossz' $10^{\circ} 7'$ alatt voltak. A' levegő' mérséke — 0° , 44, a' vizé $+ 0^{\circ}$, 89. Szél KDK. erős, nagy dagálylyal; hó sok esett 's a' láthatáron sok jéghegy uszott; 's ezen kívül még nagy jégdarabok vagy inkább, mint látszott, síkjég, mellynek szélei itt ott el voltak darabolva. Hájludaknál egyéb madarat nem láttak, 's azt is keveset. Nagy vaszólyben forogtak a' hajók, midőn a' jéghegyek 's jégtömegeken keresztül törtetnének, de Biscoe kapitányt semmi sem tartóztathatá DK. felé fekvő czélja' közelítésétől.

*) Bizonyos neme a' hojszának, viharadárnak; színe szürke-barna; általában rút és igen falánk állat. Weddell, 59. lap.

**) Így nevezhetjük magyarul a' diomedéát a' német *Schiffsvogel* után.

Februarius 1jén a' déli szélesség' $68^{\circ} 51'$, 's a' keleti hossz' $12^{\circ} 12'$ alatt eveztek; a' légmérsék — $0^{\circ} 89$, a' vizé + $0^{\circ} 89$. Livelyhez közel egy tengeri eb láttatá magát; és sok hómadár 's barna sas Jebege körül a' hajót; azalatt hogy, különböző időben, madarak, — mellyeket előbb szárazföldieknek tartottak, később királymadaraknak ismertek, de mik, noha vizi madarak, még is a' száraztól messze nem tartózkodnak — dél felé repültek. A' viznek színe is világosabb volt, de mind ezen, szárazföldre mutató jelek' ellenére is, sem ez bizonyosan nem határozthatott meg, sem a' tenger' mélysége a' mér-ólommal el nem érhetett. 4kén a' jelek még bizonyosbak lőnek, 's a' remény, hogy földet fognak érni, újlag tápláltatott; de még ezen délvonalról sem mondhat bizonyosat Biscoe kapitány leginkább azért is, mert a' jég melly most éjszak felé húzódott, őt arra kényteté, hogy mélyebb szélességeket keressen. 8kán délben a' szélesség' $67^{\circ} 12'$'s a' keleti hossz' $27^{\circ} 15'$ alatt voltak. A' légmérsék + 0° , 44 (a' napon + 23° , 11), a' vizé + 0° , 44. A' szél KDK. felé fordúlt, 's néhány napig erősen fútt 's magas hullámokat hányt; ezen akadályokhoz még jéghegyek is szövetkeztek; de a' hajók mindennemű veszélyeknek ellen állottak, 's keleti útjokat folytatók. 17kén a' széless. $66^{\circ} 44'$ D. a' hossz' $38^{\circ} 5'$ K. 19kén keresztül vágák Cook kapitány' 1773ki útját 's a' síkjeget csak nem azon állapotban lelék, mellyben Cook hagyta. 25kén igen bizonyos jele látszott a' szárazföldnek; a' déli szélesség' $66^{\circ} 2'$, a' keleti hossz' $43^{\circ} 54'$ alatt; a' vízmérsék — 0° , 89, sok jégsziget és síkjég-tábla a' láthatáron; de ismét csak hamar eltűnt az ezek közt is úgy, hogy újra nem lehetett reá ismerni. Több tengeri eb, hájlúd 's egy fiatal tengeri elefánt is látszott; a' szilárd jégtömeg' párkánya csaknem olly magas volt mint Nord-Foreland (Angliában) 's ehhez sokban hasonlított. Végre 27kén tisztán meg lehetett különböztetni a' szárazföldet a' déli szélesség' $65^{\circ} 57'$'s keleti hossz' $47^{\circ} 20'$ alatt; kiterjedése jókora, de síkjéggel volt körülövezve; a' levegő' mérséke most — 4° , 44, szembetűnőleg alacsonyabb mint eddig elé tapasztaltatott; a' víz' mérséke — 0° , 89. Először látták rendkívül élénk villanásait a' déli fénynek, „néha — ugymond Biscoe kapitány — szép, mintegy fejünk felett elgördülő oszlopok' alakjában, mellyek hirtelen ollyanok levének mint valamelly kárpit' rojtjai; majd ismét kigyózdó vonalokként szaladozák be az eget; néha csak néhány ölnyire látszottak Ienni fejünk felett; 's kétség kívül a' mi gózkörünkben képződtek. Legszebbike volt ez, bizonyára, minden egyéb

illy tüneményeknek, mellyeket valaha láttam 's a' hajóbeliek, — noha a' brigg látható veszélyben forgott, minthogy erős szél hajtotta 's e' mellett igen oldalast lebegett — nem tudák szemeket az égről elfordítani, hogy inkább a' menetel' irányára ügyelnének.“

Most minden fáradság arra fordítatott, hogy a' fölfedezett szárazhoz minél közelebb juthassanak; ezen próbálatoknál a' hajókat egy, martius' 5kén keletkezett széltorlat, melly valódi szélvészszé növekedvén egész 7ig tartott, legnagyobb veszély fenyegeté, végre el is választotta; a' Tula jóformán meg is károsodott; több legény igen megsebesítetett 's az egész népség' egészségét a' nagy hideg romlással fenyegette. Ösvényük KÉK. és ÉK. közt vonult, 's Skán midőn ismét vizsgálódásokkal lehetne foglalatoskodni, láták, hogy a' brigg EENy felé 120 mérföldnyire hajtattott. Ismét DK. felé evezve, 16kán ugyan azon földet látták a' 49° keleti hossz alatt. Egy előhegyre mellyet már előbb láttak volt, újra rá ismertek, 's azt „Cap Ann“ nak nevezték. Több napig szüntelen fáradoztak, hogy megközelíthessék azt, de hasztalan; e' mellett a' legénység egészségben és erőben olly hirtelen fogyott, hogy általában szükséges volt szelidebb éghajlatot keresni. Nagy aggodalomra nyujtott okot Lively kutter' sorsa is, mellyet Zikától fogva nem láttak, 's melly, ha ama' fürgetegben el nem merült, hihetőleg mélyebb szélességet keresett 's Vandiemenn' földére vonúlhatott. Három, felette ' nagy fáradsággal töltött hét után végre elhatározá Biscoe kapitány, hogy maga is oda tartson; a' fölfedezett földhez, mellyet méltán *Enderbyföldnek* nevezett, soha sem juthatott közelebb mint húsz 's harmincz mérföldnyiig. Majus 7kén a' Tula Derwentbe érkezett; oda mentében két hajóslegényt veszített el 's a' többi legénység olly bágyadt volt, hogy a' brigget három tisztt, egy matróz 's egy hajós inasnak kellett vezéreni. Az éjjelek ezen időköz' lefolyta alatt nagyobb részint olly sötétek voltak — kivévén ha néha néha a' délifény villant meg — hogy maga a' kapitány is kénytelen lett minden éjjel egész virradatig a' többiekkel együtt versenyt dolgozni. A' szelek egyformák lettek már, úgy mint a' déli szélesség' 60° alatt.

Lively még csak augustusban csatolta magát a' Derwentben fekvő Tulához, mert első megszállásakor kárt szenvedett, 's kénytelen volt Új - Déli - Walesben, a' Fülöp-prévben kikötni. Mind a' két hajó october 10kén 1831 ismét a' tengerre bocsátkozott 's tengeri eb - fogás végett egész januarius' 4éig 1832 késtek Új-Seeland' tengermellékén, Chatham' és Bounty' szige-

tein. Egyetlen egy fontos geographiai észrevétel, melly ezen idő alatt tétetett, a' Bounty-szigetek' fekvésének megigazítása volt, melly már e' szerint nem $K. 170^{\circ} 6'$, mint közönségesen tartatik, hanem $178^{\circ} 26'$ K. alatt fekszik.

Innét Biscoe kapitány ismét DK. felé evezett, hol első gondja volt a' Nimrod-szigeteket érinteni, mellyek, a' mint állítatott $56^{\circ} 3'$ déli szélesség 's $157^{\circ} 50'$ nyugoti hossz alatt fekszenek; de felkeresésök hasztalan maradt, úgy hogy Biscoe' véleménye szerint azok, legalább az állított irányban, nem léteznek. A' víz azonban itt olyan volt, mint homoktorlat felett lenni szokott, még is a' mér-óloommal utazóink nem értek feneket. Januarius' 14kén, $56^{\circ} 26'$ déli szélesség és $156^{\circ} 48'$ nyugoti hossz alatt sok madár és tengeri fű látatott. Sőt több hóvihar is délkelet felől; és 15kén a' déli szélesség' $60^{\circ} 45'$'s a' nyugoti hossz' $132^{\circ} 7'$ alatt az első jéghegyekre találtak, a' levegőnek $+ 2^{\circ}$, 22. mérséke mellett. 31kén mintegy száz illy hegyet számláltak a' láthatáron 's a' felhők mindig alacsonyan és nehezen függöttek a' délnyugoti láthatáron, mintha arra száraz föld volna; de minthogy a' szél ÉK. felé fordult, a' súlymérü' (barometer) lesülyedése 's egyéb tünetmények' hidegre mutattak, nem ítéltetett tanácsosnak, ezen jeleket közelről megvizsgálni.

Februarius 3kán a' déli szélesség' $65^{\circ} 32'$'s a' nyugoti hossz' $114^{\circ} 9'$, alatt voltak. Itt, egészen a' Tula' közelében omlott össze egy sziget, olly robajjal, millyen az égi dörgése szokott lenni: a' tenger szemlátomást betelt 's mintegy elborítatott jégdarabokkal, 's az eredeti anyagnak csak egy kis széke maradt fenn. 12kén a' keleti szélesség' $66^{\circ} 27'$, 's a' nyugoti hossz' $87^{\circ} 50'$ alatt ismét nagy számú madarak (hajómadarak, hájludak, foggalambok) 's több púpos hátú cetés és finnhalak; 's mintegy 120 jég-sziget láttattak a' hajófedélről. 15kén végre ismét szárazat pillantának meg KDK. irányában, de nagy távolságban; a' hajók' állása a' déli szélesség' $67^{\circ} 1'$'s nyugoti hossz' $71^{\circ} 48'$ alatt volt. Azon száraznak tartott pont felé tartva, azt más nap reggel szigetnek ismerték, mellyet az angol királyné' tiszteletére *Adelajd' szigetének* kereszteltek. A' vizsgálat, melly a' következzett 14 napon folyvást tartott, azon következményt adá, hogy ezen sziget egyike azon szigetláncznak, melly KÉK.ről NyDNy. felé, egy magas összefüggő tartomány előtt nyúlik el, melly a' mint látszik, nagy terjedelmű, és *Graham' földének* neveztetett, az említett szigetláncz pedig a' fölfedezőről *Biscoe-sornak*.

Az Adelajd' szigetének méltóságos és szép tekintete van; egy magas csúcshegye a' felhőkbe nyúlik, 's annak legmagasb orma azokból kiemelkedik; egy alacson hegyláncz éjszaktól dél felé mintegy négy mérföldnyire terjed el, mellynek teteje csak igen vékony hóréteggel van befedve, míg oldalai a' hegy' alja felé vakító fényű hó- és jégkéreggel van beborítva, melly a' tenger felé nyúlik 's ott egy 10—12 lábnyi magosságú kőszálba végződik. Három mérföldnyi térségre 250 ölnyi mérőlémmel sem találhattak feneket, 's magok a' szigetek körül is a' víz felette mély volt. Egyiknek mellyet Pitt' szigetének neveztek (déli szélesség' 66° 20' ny. hossz' 66° 38' alatt), sok öblei vannak, 's a' megette fekvő fő tartományyal jól védett kikötője van; de ennek feneké szirtes. Csak egy élő állat sem találtatott e' szigetek' egyikén is, még madarakat sem lehet látni, noha azok néhány mérföldnyire éjszak felé számosságosak voltak.

Februar' 21kén szerencséje volt Biscoe kapitánynak az általa fő földnek tartott partokon kikötni; azt a' maga rende szerint elfoglalni, a' látható hegyek' legmagosbikát az angol király' tiszteletére *Vilmos' hegyének* (Mount William) nevezte, 's az ezután következő Moberly kapitány' tiszteletére ugyan *Moberly' hegyének*. A' kikötőhely egy mély öböl volt mellynek vize olly csendes, hogy ha tengeri ebeket találtak volna, a' hajókat igen könnyen megrakhatták. A' mélység itt is nagy volt, csak nem egészen a' part mellett is húsz ölnyire még nem találtak feneket; 's a' nap olly melegen sütött, hogy a' hó minden bércek hosszatt olvadozni kezdett. A' Vilmos' hegyének fekvése a' déli szélesség' 64° 45' 's nyugoti hossz' 63° 51' alá határozottatott.

Innét Biscoe kapitány Déli-Shetland' szigetei felé evezett, hol hajója megfeneklett, kormányja' evezőjét elveszté 's alig menekheték meg teljes hajótöréstől; azután a' falklandi szigeteket érinté, mellyek' szomszédságában a' Livelyvel összetalálkozott, 's végre Sz. Katalin felé tartott, Brasiliába, hol azt kellett hallania, hogy a' kutter a' falklandi szigetek' egyikénél, t. i. a' Makay' szigeténél elsülyedt, a' legénység azonban egy Monte-Videobeli hajó által megmentetett.

Következő általános megjegyzések zárják be kivonatunkat Biscoe kapitány' naplójából:

1. Az igen magas szélességekben a' szél, ha az ember, mint ezen hajózásnál történt, valóban a' jégövnön belül van, csak nem mindig egyformán délről fú, DKról KÉK. felé való ingadozással; 's minthogy ezen szelek, olly hajóra nézve,

melly nyugotról keletre indul, ellenkezők, azért Biscoe kapitány azt tanácsolja, hogy jövendő próbálatok' alkalmával ellenkező irányban induljanak t. i. keletről nyugotnak. A' jégen kívül azonban a' szelek szüntelen nyugotiak voltak.

2. A' déli fény csak néha látszott, koronként fellette élénken, mely esetben mindig rossz időjárás' előpostája volt. A' kompaszra semmi befolyása sem volt.

3. A' következő tábla a' mágnesűnek, az egész út alatt észre vett eltéréseit mutatja :

Tapasztalt szélesség.	Hossz az időmérü *) szerint	Eltérés.	Tapasztalt szélesség.	Hossz az időmérü szerint	Eltérés.
58°15' D.	23°14' Ny.	2°00' K.	41°24' D.	150°25' K.	11° 00' K.
59 35	18 54	1 30	40 12	178 13 Ny.	10 00
58 02	10 02	8 12Ny.	52 44	175 52	13 00
59 16	7 14	11 30	56 26	170 30	16 00
62 25	2 28	15 00	55 55	149 49	fogy. K.
66 48	1 02 K.	20 30	64 21	119 43	12 00
67 40	6 33	19 44	64 06	110 46	28 00
67 57	8 28	21 12	66 27	78 04	— 32
68 50	14 42	23 12	64 55	67 03	26 20
68 43	22 25	28 44	64 20	65 20	26 00
68 58	23 45	29 10	57 52	51 38	12 00
66 56	36 57	33 00	36 46	47 50	11 00
67 50	36 38	37 12	33 32	44 50	8 00
66 46	41 10	40 22	31 05	43 46	4 30
65 16	49 27	40 10	20 01	29 00	6 04 Ny.
61 16	64 47	42 28	13 29	24 47	7 40
54 57	104 32	27 38	36 53 É.	54 04	20 40
51 53	129 09	Kelet felé	39 54	28 56	20 40
48 40	139 55	lé semmi			

Kedvesen vcsndik, úgy hiszem, az olvasók, ha itt Kruzenstern orosz al-hajóvezérnek báró Humboldt Sándorhoz írt levele' töredékét közöljük, melyben *Bellingshausen* orosz hajókapitánynak, hasonlólag a' délsark' vizeiben tett fölfedezéseiről tétetik említés.

„Szent-Péter' Vára, aprilis' $\frac{20}{10}$ d. 1833.

A' legújabb mi itt az útleírások' tárgyában megjelent, *Bellingshausen* kap. délsarki útja. Bátorokodm Kegyednek a' po-

*) Vagy hosszmérü; chronometer.

rosz követség által ezen munkát megküldeni. A' déli szélesség' 69° alatt tett fölfedezései most Biscoe kapitánynak ugyan azon környéken tett fölfedezése által új érdeket nyernek, mert nem hihetetlen, hogy azok, a' Bellingshausen által *Sándor' földének* nevezett tartománnyal összefüggének, minthogy ez a' Graham' földének legdélibb végétől csak valami száz mérföldnyi távolságra esik: 's mivel Bellingshausen kap. *Első Péter' földéről* ($68^\circ 57'$ D. és $90^\circ 46'$ Ny.) *Sándor' földére* ($68^\circ 43'$ D. $73^\circ 9' 36''$ Ny.) evezvén, szárazföld' több jeleit vevé észre, egy helyen (hossz' 78° alatt) a' víz' színének változását is tapasztalta: hihető, hogy, ha egy folytában nem is, *Első-Péter' földé* is összefügg a' Graham' földével, melly ismét a' Déli-Szetland' szigeteivel határos; azonban állhatna az több egymáshoz közel olly szigetekből, millyenek a' Déli-Szetland-szigetek, vagy millyenekből talán a' Graham' földé is áll. Ha ez úgy volna, az *Első-Péter' földétől* a' szetlandi szigetek' éjszakkeleti végéhez elnyúló föld (a' Powell-szigeteket ide nem tudva) mintegy 900 mérföldet tenne: mindenkép megérdemlő a' szárazföld' nevezetét. Ezen szárazföld, mellynek lételet theoreticus okokból hitték, Cook' sikertelen keresései után pedig kétségbe vonták, végtire fel van találva.

Midőn Enderby a' hajóin tett fölfedezéseket velem közölné, egy úttal azt jelenti, hogy ez évben (1833) újra két hajót küld a' déli sark felé. Ohajtható volna, hogy ezen hajók nem csak a' Graham' földét, 's az e' közt 's I. Péter' földé közt fekvő helyet szigorúbban megvizsgálják, hanem Biscoe' Enderbyföldét is a' szélesség' 65° 's 67° , 's a' keleti hossz' 44° és 52° közt. Különös hogy Cook az Enderby' földét nem látta, holott hozzá 1773. olly közel járt.“

Ezeket közölvén, azt jegyzi meg Humboldt Sándor, hogy Cook 1773. januarius' 17dikén $67^\circ \frac{1}{2}$ szélesség 's 40° keleti hossz' alatt, Mozambique' délvonalában mulatott. Az új szárazföld Déli-Szetland' déli vége és Enderby' földé között az adott szélesség alatt össze nem függhet, mivel Weddel kapitány 1823. februarius 20dikán a' greenwichi nyugot hossz' 30° alatt egész a' déli szélesség' $74^\circ 15'$ -ig előre nyomult, a' nélkül, hogy jeget vagy földet látta. A' Cook által elért legdélibb szélesség, de nyugotra I. Péter' földétől, a' d. sz. $70^\circ 10'$ volt. —

Az új hajóútnak mult évi júliusban kelle Angliából kiindulni. Az admirálság' lord-biztosai a' királyi tengerhad' egyik tisztét Rea urat rendelék Biscoe úr mellé, hogy ezt tudományos vizsgálódásaiban gyámolítsa; a' királyi geographiai társaság pedig Biscoe úr' nagyobb ösztönére, 's a' tett

tapasztalatokért háladásul neki az 1832diki királyi jutalmat ítélte oda.

(Berghaus: *Annalen der Erd-, Völker- und Staatenkunde. Berlin, 1833. Nro 97, 98.*)

L E V E L E Z É S E K.

PETROVICS FRIDRIKNEK, A' M. TUD. TÁRSASÁG' RENDES
TAGJÁNAK KÉT LEVELE A' KÜLFÖLDRŐL.

1.

Berlin, october' 12d. 1833.

Tekintetes társaság! Édes hazánk' történetírását illető vizsgálatimat Prágában kezdém gyarkorlani. Az idevaló főiskola' könyvtára gazdag ugyan általában véve's jó rendben tartatik, hanem csupán csak nominális, noha a' tudományok' osztályait követő catalogusa lévén, Magyarországot illető könyve mennyi és miféle legyen, csak az tudhatná meg, ki ráérne a' vagy tiz folio kötetből álló historiai catalogust végig kutatni: a' mi annyal több időbe kerül, minthogy a' könyvtár egyedül reggeli 8 órától délig vagyon nyitva. Realis catalogust most készítenek 's *Hungarica* rubrica alatt már egy rakás czédulát mutattak, melly még folyvást szaporodik: birom is a' szives tisztviselők' ígéretét, hogy, mihelytt az előkészületek megtörténtek, ezen rubricát számunkra azonnal leiratják. Az incunabulumok' catalogusát szoroson olvasám végig, azon tekintetből, ha valami magyarországi sajtó alól kikerült incunabulumot kaphatnék; de csak egyre akadtam, Hess András' *Chronicon hungarorum*-ára.

Hatezer darab kézíratai közül legnagyobb része theologiai és asceticai tartalmu, mert mind hajdani monostorokból való; történetírási 's különösen Magyarországot illető, mint hitelesen mondák, igen csekély számu. De ezeknek catalogusa is igen tökéletlen, sőt nem is teljes, úgy hogy az ember meg nem tudja belőle, mi az, minek rövid czimét olvassa. Így p. o. ezen cikkely: *Historia trium regum*, micsoda? A' Krisztus' imadására jött három napkeleti bölcsék legendája. Avvagy micsoda ez: *Diplomata Caroli IV. Imperatoris*? Nem egyéb, mint egy vastag, elejétől fogva végig csupa curialis stílusbeli mindennemű formulákat magában foglaló fólians, millyeket Kovachichunk *Formulae solennes styli* czím alatt kiadott. Tisztán kelle tehát látnem, hogy a' kéziratokra nézve,

vagy a' készülendő tökéletes catalogust bevárnom, vagy az egész gyűjteményt darabonként forgatnom szükség. Ez utolsó minden esetre célhoz vezetőbb volna, de teltségemen nagyon túl esvén, amavval kelle megelégednem.

Szép oklevélgyűjtemény is vagyom, csak hogy, ezelőtt néhány esztendővel, a' legnevezeteseb darabok a' bécsi udvari levéltárba felkértevén, most alig van egyéb, mint csehországgi eltöröltetett monostorokat illető irományok.

Mentül többet vártam a' prágai főkáptalan' könyv- és levéltárától, annyival keservesben esett, hozzá nem juthatom. Az előtt, úgy mondják, minden tisztességes embernek szabad volt bejárni, hanem észre vévén utóbb, hogy némelly ritkaság elveszett, kifogás nélküli törvényül téteték, semmi idegent be nem bocsátani; mások ellenben ezen tilalmat a' könyvés levéltárban uralkodó rendetlenségnek tulajdonítják, úgy hogy a' káptalanbeliek magok sem tudják, miök van. Minden ügyekezetem' egyetlen gyümölcse az, hogy két igen derék és jeles kanonokkal megismerkedém, kik közül a' tiszteletre méltó vidám öreg Neumann nekem a' székes egyház' jelességeit önmaga mutatni 's magyarázni, a' tudós Pessina pedig a' cseh literaturának mostani állapotjáról velős tudósítást adni szivesek valának.

Dobner Gelasius' kézíratai 's gyűjteménye 15 nagy csomóban, a' piaristáknál őriztetnek, melyekből a' boldogult pater rector a' Monumenta Historica Bohemiae' negyedik kötetét öszveszedte, de halála miatt ki nem adhatta. A' mostani pater rector, egyibaránt igen szives 's illy kincset becsülni tudó ember, hivatalában még nem olly régi, hogy azon gyűjteménnyel közelebből már megismerkedhetett volna: ellenben ajánlkozik, hogy, a' mit nevezek, ő maga ki fogja keresni, vagy ha vizsgálai akarom, ezt kötetenként az ő szobájában megtehetem. A' mire legalább egy hét kívántatván, kénytelen valék jó akaratját megköszönni.

Prága' városa' levéltárában is voltam. Azt annak ügyes és szorgalmatos registratora, négy esztendő alatt, egészen uira öszvejegyezte és rendbe hozta. Tőle tudom, hogy benne valamire való 's különösen minket illető régiség nincsen: a' mi volt, mindent a' kormányzéki 's a' bécsi udvari levéltárakba vittek.

A' strahowi apátság' és a' maltai vitézek' levéltárait nem látám, mert az időből kifogytam, a' mi kiváltképen oklevelek' olvasására bőven kívántatik. Pedig különösen a' maltai vitézeknél valami hazánkat illetőt igen hajlandó vagyok gya-

nítani, azon okból, hogy hajdan a' magyar és csehországi johanniták egy perjelséget alkottanak.

A' gubernium' levéltárába csak különös engedelem mellett juthatni, mellynek utána járnom sem időm sem módom nem vala. Ezen levéltár épen most regisztráltatik, 's legfelebb két esztendő múlva reménylhető, olly tökéletes lajstromok fognak elkészülni, hogy belőlök minden idővesztegetés nélkül minden szükséges utasítást meríteni lehet.

Prágában egy corvinianus codexet találtam, a' főiskola' könyvtárában.

Egyébiránt meg kell jegyezni, hogy Dobner és Dobrovsky gyakran kéziratokat hoznak fel, mint a' főiskola' vagy a' főképtalan' kincsei közt találándókat, mellyeket ők használtak, de ama gyűjtemények már ma többet nem bírnak: mert mind a' két férfiú' halála után úgy eltévedtek, hogy legkisebb nyomukba sem lehetett akadni.

Drezdában a' királyi könyvtárnak csak nominalis jó lajstroma lévén, hazánkat illető könyveket a' tenger foliansokból nem szedhettem ki, de a' *Historia Hungariae* cím alatti osztályban álló munkák közt sem vettem valami ritkaságot észre, melly nálunk ne találtatnék. Kéziratai közül is kevés érdekel bennünket, legnagyobb része görög és római classicusok és német, főképen pedig szász országot illető történetirási darabokból áll. Catalogusát végig olvasám, melly teljes ugyan, de régi és rendetlen, azonban minket illetőt felette keveset kaptam. Corvinianus codex pedig, ha szinte Wallaszky Pál maga idejében többet látott is, most három darabnál több bizonyosan nincsen.

A' jénai főiskola' könyvtárában mindössze nem sok a' kézirat: Magyarországot illető pedig, Sz. Erzsébet' két életírásán kívül, csak Segner' emléknévkönyve (Stammbuch), mellyben sok 17. századi nagy, híres és nevezetes magyar ember keze' írása találtatik, és még valamelyik oláh vajdának valami magyar senátorhoz irt levele vagyon. Corvinianus codex is csak egy. Incunabulumai közt Temesvári Pelbar' beszédein kívül, egyéb semmi sincs. Magyar történetirási munkát is szinte keveset találtam, azt is csak közönségest.

Weimarban a' nagyherczeg' 136,000 darabból álló könyvgyűjteménye sokkal újabb, és sokkal inkább új 's kiváltképen pompás és drága munkákat magában foglaló, semhogy kéziratokban vagy régiségekben bővölkednék; a' minthogy Magyarországot illetőt egyet sem mutathat.

A' hálai főiskola' kevés kéziratait (mindössze tán két vagy háromszáz) végig nézvén, hazánkat érdeklőt egyet sem találtam: incunabuluminak pedig külön catalogusa nem lévén, ezekről semmit sem mondhatok. Azonban megvallom, azon könyvtárruli ismeretemben magam sem bizom egész bátorsággal, mert egy könyvtárnokat sem kapván otthon, és csak egy délután lévén időm Hálában mulatni, kénytelen valék magam egyedül mindent futtában megtekinteni.

De van Hálában még egy, többnyire hittudományi munkákból álló könyvtár, az úgy nevezett Magyar Könyvtár. Ez azelőtt Wittenbergben, különféle hagyomány és ajánlásból összevegyítve, az ottan tanuló magyar ifjak' számára, mindig egy magyar tanuló' gondviselése alatt tartaték, 's a' wittenbergi főiskolával együtt Hálába viteték által, hol azt, magyar tanuló' nem létében, ideiglen, külön szobában, a' nagy könyvtár' igazgatói őrizték, későbben pedig, midőn ismét magyarok érkeztek, megint azoknak adták által. Én azonban semmi hazámfiát Hálában nem érvén, ezen könyvtárt sem láthattam: pedig talán igaz, hogy némelly kézirat is van benne, melly hazánkat illeti. Ezen tekintetből is nagyon ohajtanám, ha még egyszer Hálába rándulhatnék.

De Hálában még egy harmadik, az úgy nevezett Máriakönyvtár is vagon, melly öt hagyományból és csupa nyomtatott munkából áll, de olly furcsa rendben, millyet, még nem láttam, gondolni sem tudtam volna. Először minden hagyomány külön van választva, másodsor a' könyveken minden állásban egytől kezdve futnak a' számok, harmadszor a' catalogusban nem a' könyv, hanem a' polcz 's rajta álló első és utolsó könyv' száma van megjegyezve, mellynél alkalmatlanabb indicatiót képzeelni sem lehet. P. o. E. 83—156, azt jelenti, hogy a' keresett könyv az E polczon lévő 's 83tul 156ig való számokat viselő könyveknek egyike; pedig igen sok borétékban két három munka is van öszveköttve: melly baj, melly idővesztegetés, egy könyv miatt hetvenhárom forgatni! Szerencsémre csak hamar meggyőződtem, hogy itten rám nézve semmi aratást nem reménylhetek, 's oda hagyám a' rendes zavart.

A' lipcsei főiskola' könyvtárában mind felállítására, mind lajstromára nézve a' legnagyobb rendtelenség uralkodik. Volt őrzője, kora és betegeskedése miatt, tán harmincz esztendeig sem volt benne, a' könyvtárt pedig folyvást használták, 's az ideiglen felügyelő professorok a' zavart, ha nem nevelték, legalább nem orvosolták. A' catalogusok igen régiek, 's olly

hibásak, hogy könyvet nehezen, kéziratot szinte teljességgel nem találhatni. Néhány hónap óta Gersdorf Erneszt' személyében igen tanult főtárnokot nyert. Esztendőre a' most készülő épületbe fog átvitetni, mihelyt t. i. újra meg lesz regisztrálva. Mostani állapotjában, ki hónapokat rá nem fordíthat, hiába dolgoznék benne. A' kéziratok' Iajstromában „*Stephanus Rex Hung.*“ megjegyzett darabot, a' mellette álló szám alatti kötetben Gersdorffal együtt kerestük, de abban hat muzsikái értekezésein kívül mit sem találtunk. Azon túl a' szives Gersdorf, könyvtára' dolgában, Drezdába lévén a' minister által szólítva, alig lehettem vele egy kis óráig, midőn a' postakocsi' megindulásának órája őt, 's vele együtt foganatos munkálódásomhoz való reményt is tőlem elragadá. Ily szomorító környülmények közt méltán megörültem, midőn Gersdorf, mit tőle kérni sem mertem volna, ritka szivességgel, arra ajánlá magát, hogy, regisztrálás közben nem csak a' mit feljegyeznék, hanem akár mi, Magyarországot illető, dolgokat is, mellyekre akkor akadand, különös jegyzékbe öszveszedet, 's ha másolatok kívántatnának, azokat is akár mikor meg fogja tétetni. Ezen ritka szivességet a' tudós társaság' nevében is megköszöném. Van egy példány Chronicon budense.

A' városi könyvtár' őrzője szinte Lipcsében ugyany nyira sietett útnak készülni, hogy alig értem rá a' könyvtárt és a' kéziratok' Iajstromát csak futtában megtekinteni, 's nem kaphattam olly emberséges embert, ki velem más vagy harmadnap a' könyvtárba bejött volna: mert az csak kétszer egy hétben nyitattik meg, kedden és szombaton délután 2 órától 4ig. Meg kelle tehát elégednem azon igérettel, hogy rövid idő mulva a' kéziratok' catalogusa nyomtatásban fog megjelenni: pedig van sok Magyarországot illető. Egy corvinianus codex is vagyon.

Berlinben mi legyen, még most nem tudom: Wilken, a' főkönyvtárnok magyarul is tud annyit, hogy magyar könyvet, szókönyv' segítségével olvashat; csak hogy ide kevés jön, pedig jóra valót a' könyvtár szivesen megvenne.

Egyébiránt a' tek. társaság' kegyeibe ajánlott stb.

2.

Tekintetes társaság! Első, innen Berlinből költ, jelentésem' következtében, ezuttal két dolgot küldök a' tekintetes társaságnak. Az első a' berlini királyi könyvtárban találtató,

Magyarországot illető, kéziratok' lajstroma. *) Az oklevelek közül többről bizonyosan tudom, hogy nálunk nem csak ismeretes, hanem nyomtatásban is megjelent; némellyikről ugyan ezt csak gyanítom; néhányat pedig valóságos leleménynek 's ollyannak tartok, melly Magyarorszában nem találhatik és a' lemásoltatást mindenképen érdemli. Minek hiteles kitapogatására itten módom eszközöm nem lévén, a' tekintetes társaságot alázatosan kérem, méltóztassék a' küldöttem lajstromot megvizsgáltatni, 's rendelését velem közleni, hogy itten, a' leiratás iránt szükséges lépéseket tehessek.

*) A' tud. társaságnak martius' 15d. tartott kis üléséből neveztetett küldöttség ezen lajstromból a' következő kéziratokat jegyzette ki lemásoltatás végett, minthogy nálunk nem ismeretesek: *I. A' berliniek közül.

Nro 255) Reise eines Bergmanns von Freiburg nach Oberungarn, aus dem letzten Decennium des XVII. Jahrhunderts.

Nro 40) Adversaria ad historiam seculi XVI pertinentia. Inter haec habentur literae Matthiae *Citardi* (Engel szerint *Sitard*, dominicanus; mások szerint *Cithard* franciscanus. I. Gesch. d. ungr. Reiches, IV. 180.) confessoris caesarei ad pontificem de exitu Ferdinandi I. imperatoris. Dat. Viennae Austriae 3. Aug. 1564.

Chronicon Francorum. Cod. MS. pergam. sec forte XIII. in fol. min. (Ez csak azon esetre leirandó, ha benne a' frankoknak az avarok és kunokkal való dolgaikról is van szó).

Nro 158. g) Remarques sur un calendrier imprimé à Hermanstadt en Transylvanie l'an 1714 et publié par Joseph-Clément Brecht. fol. scripta 2 in fol.

Nro 42) Journal de la guerre d'Hongrie depuis l'année 1737 jusqu' au premier Septembre 1739, que la paix fut conclue entre l'empereur, la Russie et la Porte Otomane, par la médiation du roi de France. Anonymus.

2. A' *drezdaiak* közül:

Hanns. Breisinger, Reise in Ungarn. Cod. chart. MS. F. 171. 1508.

MS. G. 81. Contrafactur der Reutter- und Landknecht Fahnen, so in der Siebenbürgischen Schlacht Anno 1601 erobert worden. Cod. chart. fol. (Ezt a' rajzolatok miatt leginkább).

Második pedig, mit küldök, Ottendorf Henrik' utazásának Budától Temesvárig leírása *). Az eredetiben minden helységnek fekvése különösen nagyon lerajzolva 's leírásának eleibe iktatva; én azon jelesb táblákat választám ki, mellyek ide csatolva következnek. Ezen rajzolatokról Ottendorf maga azt jegyzi meg az előbeszédben, hogy azok csak közelítőleg, nem pedig tökéletesen pontosak, a' mennyire tudpillik pusztá szemlélés után vihette; mert szoros kimérésre sem érkezése nem vala, sem a' török nem engedte volna. Mire nézve nagyon a' Londoni museumban egy más nevezetes, eddigelő hazánkban, tudtomra, ismeretlen kézirat és rajzolat, mellyre ebben: „*Catalogue of the Harleian manuscripts in the British Museum. London: 1808. fol. Voll 1—4.*“ akadtam, hol 235 lapon, 4989 szám alatt ilyen kézirat hozatik fel: „*Codex chartaceus elegantissime scriptus, 28 paginarum, cum sequenti titulo: „A Journall of the seige und taking of Buda, by the Imperiall Army, under the conduct of the duke of Loraine, and his electorall highnesse the duke of Bavaria. By Mr Jacob Richards, one of his Maties Engineers, who was appointed by the right hon^{ble} the Lord Dartmouth, master general of his Mts ordonance etc. to serve in the said army, in order to his improvement for his Maties future service. 1686.*“ Cum amplo urbis et obsidentis exercitus plano accuratissime, imo elegantissime, imo elegantissime delineato. Ennek is, ha a' mindenható szerencsésen Londonba vezetend, a' többek közt, mását, a' tekintetes társaság, úgy hiszem, fogja általam kieszközöltetni; 's elvalahára megtudjuk, millyen volt legyen országunk' anyavárosa igazán és voltaképen a' török alatt. A' többek közt mondám, mert vajmi sok hazánkat illető szép documentum van a' britt museumban, mellyeket három, a' király' és a' parliament' rendelésére nyomtatott, testes lajstromából kiszemeltem. Van közte II Ulászló, II Lajos, I Ferdinand, János és későbbi királyainknak, az angol királyok és ministerekhez intézett, számos és nagy részint eredeti leveleik, vagynak angol követeknek nagyobbára eredeti tudósításaik Magyarország' dolgairól; vagynak levelezések Bátoriak és más erdélyi fejedelmek és angol királyok, kiváltképen Erzsébet királyné közt, és mind eredeti; sőt valóságos magyar írományok is, mellyek így említetnek: „*Complures litterae polonica et hungarica lingua scriptae, et instrumenta publica cum suis sigillis affixis.*“ Harleian collection 7013. 25.

*) Fenntartjuk magunknak későbbre ennek megismertetését.

A' szerk.

Tudnillik mostani időmet nagy részint arra használom, hogy a' különféle könyvtárakban őriztetett kéziratoknak nyomtatott catalogusait, mellyek az itteni királyi könyvtárban megvagnak, 's mellyekhez odahaza nem juthattam, szorgalmasan és nagy fáradsággal vizsgálom, 's a' mi hazánkat akár mi módon illeti, belőlök kiszedegetem, még azt is, mi már nyomtatva van, úgy vélvén, hogy ennek is eredetiét tudni szükséges, mivel megtörténhetik, hogy kétes kérdésben az ember ahhoz folyamodni kénytelen. Ebbeli gyűjteményem már is tizenegy ívre szaporodék, és hihető hogy még egyszer annyira vihetem, ha a' még hátra lévő catalogusokon is végig megyek. Annyival nehezebben esik, hogy a' wolfenbütteli, göttingeni, boroszlói kézirati gyűjteményeknek nyomtatott catalogusok nincs, és ha a' két elsőt megláthatandom is, majd nem mulathatok addig benne, hogy kedvem- és a' szükséghez képest minden kincsét megvizsgálhatnám stb.

PETROVICS FRIDRIK.

RÉGISÉG. — ÓMAGYAR LITERATURA.

A' NAGYSZOMBATI CODEX, 1490—1527.

A' hazában és külföldön elszórt, nem csekély számú régi magyar kéziratok közül jelenleg csak a' következő hátcziműt: „*Codex Hungaricus Evangeliorum, Sermonum de An. 1527*“ érintendjük, mellyből sz. László királyunk' legendáját azaz életét, mint e' kéziratnak, sz. Istrán királyunk', Imre herczeg', Erzsébet' és több más szent' életrajza közt legbővebb és jegyzetesebb példányát, hűséggel, irásának kőbe metszett hasonmásával közöljük a' szönyomozás- és régiségről elmelkedőkkel 's pedig, a' mennyiben a' hely engedé, néhány világosító jegyzetekkel. Az érintett czimű, vastag papirosra, 4rében, íratott 335 levélből álló, nyelvünk' változásainak és az egyházi szónokság' történeteinek jeles emléke, hajdan a' nagyszombati érseki seminarium' könyvtárában őriztetett; 1814iktől fogva pedig a' magyar nemzeti museumét ékesíti. Szerzője carthusianus szerzetes vala, mint előszavának ime soraiból: „*Ad laudem — — gloriosissimi Brunonis vrini fundatoris sacri ordinis*

Szent László királmak Legendája :

Adyrtófogos Szent László királmak. Crisostomus
szentek könyveiben Confessor és va-
lóságos király jelzője: Mennyei földön
dijáérték, nyugodtan nyugodtan vörösk
már bőséges. Kijt mindig az ur. Istentől
vélhető mezejét az kij ipentől
Mest Doctoroknak magyarázatok ze-
ren. László. Ladislaus. Garmaa hást
agthvan, az az László Jaco. populub.
dijáérték, adna. mep: kijt megjel-
telt zaltgvan, Amijal mizen. Thup.
már istentől adatot dijáérték: im-
már Jurgalatos nemet veldmált
vala ur. istentől. kijt az bédogh em-
ber. mija vbi. Dijómejeval, mindig
bifonvítbaa. bopij. Lúija zent vjítas
ban ur. istentől dijáérték kijt
De mny holta után az, nyugod velt-
ke. Amak jeltől. az jggon vragg
nak eioff otalmu. az bann. ealo.
Vij kezttipmekmék. kijtöt attija az
bizon jggaghaloija. Tamada kiding
Lemjél vragghol: Jambor az istentől
viltentől: az magjssagub nembol

nostrī Carthus“ láthatni. Munkája' tárgyát és czélját így adja elő: „*Incipiunt Epistole et ewangelia dominicalia, ac festiualia per anni circulum. Cum pastillis *) et legendis suis, cum diligenti cura et labore multis annis ad profectum legencium in materna lingua exarata.*“ A' multis annis kifejezés' és a' kézirat' végén találtató 1527-ik évszám' egyeztetése után a' munka' idejét bőségéhez képest mintegy 1490 és 1527 évek közé tehetni, mellynek lapjai két szeletre osztatván, leveleinek csak minden hatodika vagyon vörös számmal megjegyezve. A' kézirat egyébiránt ép és teljes; mert az itt amott találtató üres levél, lap, és szelet hiányra nem mutatnak: csak a' 48 és 50dik szám között, mint látszik, azon két levél hibázik, mellynek egyikén a' 49dik szám állott.

zent lazlo kÿrlnak legendája :

Dÿchóseeges zent lazlo kÿral, Cristus Jesusnak kÿwalth-keeppen Confessora es valasztatus hÿw zolgaÿa : Meunÿen feldón dÿcheeretes, mÿndden IdwózŰló vÿweknek kózotte, kÿt meegh az ew Istentewl eerdemlót newezetÿ ees kÿ ŷelenth Mert doctoroknak magÿyarazattÿok zerent, Lazlo, Ladislaus, haromaa hassazthwan, az az laus dacio, populus, dÿcheeret, adaas, neep: kÿket eegÿbe rakogathwan, Annÿat teezen, Neepnek istentewl adatot dÿcheeret: ŷme meel dragalatus newet eerdemleth vala wr istentewl, kÿt ez bodogh ember, mÿg eele Bÿzonÿawal, megh bÿzonoÿtaa hogÿ Anÿa zent egÿházban wr istennek dÿcheerety Ieen De meeg holta wtan ees, mynd erekkee, Annak felette ŷez zeghen orzaghnak eróss otalma, es benne valo Űÿ kerezttÿeneknek kegÿes

*) *Pastillum*, n. gen. (sicut docet Festus) fuit genus libri rotundi quo utebantur in sacris. (Ambrosii Calepini, Dictionarium. Basilicae, 1560. fol. pag. 820). *L. J.*

**) Tudni való, hogy a' czínszavak: „zent lazlo kÿrlnak legendája“ veres festékkal vannak írva. — Egy úttal megjegyeztetik, hogy a' textus' folyamatiában hagyott hézagok új szeletnek kezdetét jelentik az eredetiben. A' két ponttal megjegyzett y-ról pedig, melly hol i helyett áll, 's pedig mind a' szavak' elején, mind közepett, mind végütt, hol j, hol ismét ŷ helyett: az eredetiben sokszor elmaradt az egyik pont, t. i. összefolyván a' fentebbi sor' valamely leszolgáló betűjének vonalaival; de mivel az történetes és semmi rendet nem követő különbözés, a' nyomtatásban nem volt reá figyelem. A' szerk.

attya es býzon vÿgaztaloÿa: Tamada kedeeg Lengÿel orzagbol: Jambor es istenfeeló zÿlektewl: es nagÿssagus nemból kÿnek eredetÿt ezen keppen olwassok az orzaghnak reeghÿ Cronicaiban ¹⁾). Bodogszagus zent Isthwan kÿralnak halala

Wr istennek akarattÿa zereut el kózelghethween, hogÿ ez wÿ kerezttÿeneknek gÿenghe palantaÿa nagÿob bekesseeggel meg maradhatna, gondolkodÿk vala rola kÿt tecne kÿrallÿaa wtanna, mert az ew nemzeteeból senkÿt nem leel vala meeltot reea. Annak okaeert kÿIde el Budaat, hogÿ az ew sÿweet ²⁾ kÿnek Wazwl vala newe Az Nitriaÿ temleczból kÿ hozÿnaa, kÿt ennen maga rekeztót vala az temleczbe hogÿ az ew gonoz ÿffÿwsaganak eeleteeból magaat meg ÿobboÿtanaa es ewtet kÿrallÿaa emeltethnee mÿgh meg halna: Azt halwan keesla kÿralne azzon, hogÿ ÿdegennek adnaa az kÿralsagot meg bozzwlaa es tanachot tartta Budawal, es Sebwt Budanak ffÿaat elól el kÿIdee, es wazwlnak az temleczben kÿ vaÿataa zemeÿt. De mÿnd azon atal ees kÿ hozzaak az fogssagbol es mÿkoron zent Isthwan azt latta vona nagÿ Bwzzwnak vewee, es ne tehete rola, mert meg foglalta vala az halalnak, keserÿssege: Elówe hÿwaa azeert: Az ew rokonsaganak kopaz lazlonak ffÿaÿt, twdnÿa ÿllik Andrasth, Belaat, es Leuenteth es tanachot ada az zent kÿral ewnekÿk hogÿ mÿnt hamarab kÿ fwtnanak az orzagból es meg meen-

¹⁾ Mellyik régi krónikánkra hivatkozik, azt összehasonlítás nélkül nem könnyű meghatározni. A' most felette ritka „*Chronicon Budense*“ mellyet Hess András budai könyvnyomtató 1473-dikban bocsátott közre, ezen legenda' írója előtt még régi nem lehetett. Már szent Istvánnak régi 's talán Hartviknál is idős életirójánál találtatik: „*Ergo licet authenticas librorum scripturas revolatis, tamen hec breviora legite*“. (Ant. Mancini, Primi Hungarorum Regis Apostolici S. Stephani vita e pervetusto Codice Ms. cel. Monasterii Mellicensis. Posenii, 1781 8. pag. 43.) Zsigmond király 1405-dik évi II-dik törvénykönyvének bevezetése foglalja magában: „*Prout in chronicis legitur ungarorum*.“ Szerzőnk tehát a' budai krónikánál is régiebbre hivatkozhatott.

²⁾ E' szerint Vazul (Basilius) sz. István *sywe*, *sive*, *sive* vala, azaz: sz. István' atyja' (Gyéza) testvérenek (Mihálynak) gyermeke (patruelis filius). Szótárainkban a' *sū* vagy *sūv* szó annyit jelent, mint férjnek vagy nőnek testvére (levir).

teneek ennen magokat halaltwl, es wgÿ teenek fwthwan Chew orzagban ⁵). Keesla keralne azzon azt lathwan: zent kÿralnak kÿ mwlasa wtan, kÿ eele az kÿralssagban negÿwen hath eztendeeg, es mwleek kÿ mÿkoron Cristus zyletetÿnek wtanna ÿrnanak, ezer harmÿncz nÿolcz eztendóben, nagÿ bodogh azzonnak dÿchóseeges napÿaan es helheztethween wr istentewl meg zerzet meennÿeÿ zentóknec karÿban az ew soksagus nagÿ eerdeme zerent

Bwdanak tanacchabol tewee kÿrallÿaa peterth, kÿ ewnekÿ rokonsaga vala Attÿarol annÿarol, Vala kedeeg: keesla kÿralne azzon Bwrgwudÿaÿ Sÿgmond kÿral attÿaffÿanak leaÿa, kÿnek wÿlhelmus vala newe ⁶): kÿt neemet czazaar tett venecczeben dwzasa: Meelÿ peter kÿral mÿeert felette gonoz es kegÿetlen vala. Annak okaert ÿzeek kÿ ez orzagbol, es emeleek ffel Aban newó herczegót zent Isthwan kÿralnak hwga ffÿaat. De mÿkoron sok hadakozaa wtan ez ees gonozzaa lett, meg óleek ewtet az tyza mellett egÿ falwba ⁵) es el temeteek: kÿ mastan fezkÿk saros patakon ⁶). Masodzor peter kÿralt meg be hozaa Chazaar, kÿralsagaba, es nagÿ kÿralÿ aÿandekkal Chazarth meg aÿandekozwan, hazaÿaban teree nagÿ eremmel. Azon ÿdóben Az harom atÿaffÿak Andras Bele es Leuenthe nagÿ

⁵) Kézai Simon irja krónikájában: „Conuocatis ergo ad se Andrea, Bela, et Lewenta filiis Zarladislai consuluit eis, ut in Bohemiam fugerent festinanter“. (Alexii Horányi, M. Simonis de Keza Chronicon. Viennae, (1782). 8. pag. 80).

⁴) Gizela, sz. István király' neje, nem Otto Vilhelm burgundiai grófnak, Zsigmond burgundiai király' atyjafiának; hanem zsémbes (rixosus) Henrik bajor herczeg' leánya 's II. Henrik német császár' testvére volt.

⁵) Hermannus Contractus' krónikájában olvastatik: „Postea vero Petro in regno confortatus, eundem Ovonem (Abam) cum uxore et filiis comprehensum *decollavit*“. (Christiani Vrstisii, Germaniae Historicorum Illustrium tomus unus. Francof. 1585. fol. pag. 325). Ámbár a' vürzburgi Évkönyvekben csak ezek találtnak: „1045. Heinricus rex tercio Pannonias iratus ingrediens - - - Ovonem cum uxore et filiis cognatisque, quibus locus evadendi erat effugabat, Petrum in regnum restituit“. (Georgii Henrici Pertz, Monumenta Germaniae Historica. Hannoverae, 1829 fol. Scriptorum Tom. II. Annalium Wirziburgensium pag. 244).

⁶) Sári monostorában. (Cron. P. II. Cap. XXXVII.)

zoghenseeghnek okaert yeweenek kÿ Chew orzagbol, es menea-
nek lengyfel orzagban: Mÿska newó herczeghez, kÿ az ydó-
ben lengyfel orzagot býrÿa vala, es nagÿ yó keddel fogadaa
ewketh es týztessseeggel ⁷⁾). Azon ydóben törteneek hogy - - - -
*) meg nem akarnaak adnÿ az adot de magokban býzwan
mondaak azt. Az mÿ fejedelmewnk es az týeetek vÿÿanak
meg, ha meg gyóztetendÿk A' mÿeenk haat meg attÿok,
ha az týeetek týrÿeetek karaat. Mÿkoron az mÿska hercheg,
mÿnd ew ffÿaÿwal meg feelmentenek vona, es nem twdnanak
mÿt tennÿ. Bela azt halwan be ýzenee mondwan, ha kelle-
metesnek lattatÿk az fejedelem Mÿnd hozyaad tar-
tozowal, ýollehet nemesb leegÿek az pogannaal de maga mÿnd
azonnal ees en meg wÿwom ew A' baÿt, ez orzagnak haz-
nalattÿaert, es az fejedelemnek týztósseggert. Azth halwan
az lengÿelek nagÿ yó keddel veveek az yó akaratot. Azeerth
napot hagÿwan, egybe meneenek az keth vÿtezek nagÿ eres-
sen, es Bela wgÿ óklelee hog'' ottan le eseek az feldre, ew
kedeeg chak meg sem mozdwlá, hogÿ azt lattaak vona az
herczek es az lengÿelek nagÿ eremben leenek: es Belaat
nagÿ aÿandeekkal es týztósseggel flél magaztataak. Mÿska
herczek: az pogan fejedelemnek ýozagawal emnen leaÿtaat
nekÿ adaa Belanak, es orzagaban erekóssee tewee ⁸⁾).

⁷⁾ IV-dik Béla 1245-dik évi oklevelében találtatik: „*Per litteras primi Belae Regis, qui dum in partibus Poloniae propter Petrum, qui nomen regis sibi potenter Hungariae adscripserat, pro tempore mansisset*“. (Georgii Fejér, Codex Diplomaticus Hungariae. Budae, 1829. 8. Tom. IV. Vol. I. pag. 393).

^{*)} A' pomeránok szó' helye üres.

⁸⁾ II. Miecziszlav (Miesclaus, Miezlau, Mescó, Miesca, Misca) lengyelország' fejedelme Béla' vezérlete alatt győzte meg a' vizsgálkodó pomeránokat. Cromer Márton írja: „*Praeclara quidem certe eo praelio virtus atque opera Belae enituit. Itaque generum cum sibi rex filiae matrimonio adoptavit: Pomeraniam ipsi in dotem dedit*“. (Martini Cromeri, De origine et rebus gestis Polonorum. Basiliae, 1555. fol. L. III. pag. 68). Dlugoss János még ezeket is feljegyzette: „*Aliis placet Belam Vngariae Ducem cum Tyranno Pomeraniae congressum, singulari illum certamine vicisse, et ob id in generum Regis adscitum esse*“. (Joannis Dlugossi seu Longini, Historiae Polonicae libri XII. Lipsiae, 1711. fol. Tom. I. pag. 186. seq.). Hasonlót mond Kézai Simon XIII-dik századi írónk: „Vbi (in Po-

Bela azeerth ott lakozwan keth magzattot fogada, geÿsaat es lazloot, ez leen ÷ewendóre az nemes zent lazlo kÿral: ky meeltan hywattatik Annÿarol lengÿel lazlonak, newezween az ew ósÿnek ⁹⁾ neweere. Azt lathwan az keth attÿaffÿaÿÿ, hogÿ Belanak ollÿan nagÿ tÿztósseege vona, Az keralÿ wdwarban, meg Bozzwlaak es bwlchwt veween, menceenek Lodomerÿ kÿralhoz, de ewket ott be nem fogadaak. Annak wtanna az kwn keralhoz, ott kÿmnek aloÿthwan ¹⁰⁾ alÿg zaladanak onnan ees el. Onnan ffele kelween menneenek Racz kÿralhoz, es ott meg nÿwgowanak Azon ÷dóben, peter kÿral mÿnd az kegÿetlen wrakkal teezen vala nagÿ nÿorwsagot ez zeghen orzaghbelyeken. zent Gÿelerd pÿspek ees azon ÷dóben zenwede martÿromsagot pesthnek varasaban mÿnd ew hozÿaa tartozoo Jambor pÿspekekkel, kÿról tebbeth ett

Nem zÿkseege emlekóznÿ ¹¹⁾. Az zegeen magÿarÿ

Ionía) Bela Pomeraniae ducem duello deuincens, filia Mis-
kae sibi datur in uxorem“. Ezen vitészségétől neveztetett
Béla Leventának, *Bela pugil*. (Danielis Cornides, Regum
Hungariae, qui seculo XI. regnavere Genealogiae. Posonii
et Cassoviae, 1778. 4. Cap. VIII. p. 155. 205).

⁹⁾ Kopasz László, Béla' atÿja, sz. László' ósÿnek mondatik.
Hogy az ujjab óregatÿa, nagyatÿa, szépapa (avus) haj-
dan ósnek neveztetett, azt a' most is divatozó *avitus*, *avi-*
ticus, *ósi*, *aviticitas*, *ósiség*, eléggé bizonyítják. Nyir-
kálló Tamás, Mátyás királyunk' jegyzóje 1484-ben a' tör-
vényes és más műszavakat magyarázván, feljegyzette:
„Avus, ews (ös). Avia, yk (ük). Abavus, dédős. Aba-
via, dédük stb. (Mart. Georg. Kovachich, formulae solen-
nes styli. Pesthini, 1799. 4. pag. XIX).

¹⁰⁾ „Venientes autem et primi, *arbitratÿi sunt* quod plus
essent accepturi“. (Evang. Matthaei. Cap. XX. 10). Ezeket
szerzónk imígy fordítá: „Eloÿwe ÷eween az elsók ees,
aloÿttaak hogy tebbet veendók vonanak“. Káldi György
(Szent Biblia. Béchben, 1626. fol. 920. l.) pedig követ-
kezóleg: „El-jóvéen pedig az elsók is, *alíták* hogy többet
vennének“.

¹¹⁾ Sz. Gellért' életében ezeket beszéli: „Annak wtanna ra-
gadaak mÿnd zekerestewl ees eeg' nagÿ heegÿről alaa
erezteek, kÿnek kelenfólde newe. . De mÿkoron meegh ees
lechné gherelÿekkel atal vereek ewtet. „In biga positum
de monte Kelenfeld submiserunt; et dum adhuc *palpitaret*,
in pectore *lancea percussus*“. (Chron. P. II. cap. XL.).

wrak azeert kÿk meeg wgÿan valanak tÿtkon gÿwleenek channaddaa, es tanachot tarthwan kydecenek az wr ffÿak wtan az az Endrenek es Belanak leunteenek kówetóketh hogÿ ne hannaak el vezny ez zegheen orzagot, mert ewk volnanak termeezet zerent valo orzagus wrak, es mÿnd hozÿaÿok haÿlananak, Az nemes wr ffÿak¹²⁾ reea haÿlanak az kenÿergeesre Mÿkoron peter kÿral' azt hallotta vona akara elóttók kÿ fwthnÿ ez orzagbol de elól veeweek ewtet es rÿwÿd bezeddel meg fogaak, es zemeÿt kÿ tolywan, feÿeer varat hala megh, es vÿweek pecchee temethnÿ: mÿeert Az monostort ew rakatta vala, es ee'' gonoz feÿedelemnek ÿgÿen Ieen halala Endre herczek azert, Az Jambor kerezttÿen pÿspekókel meene feÿeer varraa, es az koronawal meg koronaztateek, azon Idóben mÿkoron ÿrnanak Cristus zÿletetynek wtanna ezer, negÿwen heet eztendóben, zent Isthwan kÿral kedeg halala wtan tÿzen eegÿ eztendóben es neegÿ honap wtan: Es nag' Jamborwl celween, mÿudden erethnekseeghóket es haborsagokat ky zaggata ez orzagbol, es wr Istennek feeelmeere, es Cristus zent hÿtÿre tanoÿttÿa vala az zegen neepet, es mÿudden zeer tartasth meg wÿóttá ez orzagban kÿt zent Isthwan kÿral zerset vala. Azon ÿdóben hala meg az ew attÿaffÿa leunte, wr istennek akarattÿa zerent, magzatnaal kÿl mert gonoz vala, mÿnt peter kÿral. Annak okaert meg ólee ewtet isten: es temeteek el ewtet taxont az alffeldón az poganok kózót¹³⁾, Annak wtanna Endre kÿral kÿlde

¹²⁾ Hogy Endre és Béla azaz: Leventa urfiaknak mondatnak, az nem fog látszani különösnek ha Cinnamusnál olvassuk: „Geiza (II.) posthabita patria consuetudine, regnum filio suo tradiderat. Quapropter Hungari, cum eiusmodi legem colerent et Imperatoris (Graecorum Manuelis) vererentur adventum, Stephanum Geyzae filium abdicantes Imperio, alteri fratrum Vladislao illud tradiderunt. Stephano vero (seniorem dico) *Wrumi* dignitatem concesserunt, quo nomine ita apud Hungaros regni successor indicatur“. (Joannis Cinnami, Historiarum libri sex. Parisiis, 1670 fol. I. v. pag. 118. Nro IV).

Margit' szigetéról pedig mondatik: „Quod frequenter hic reges diuertebant cum familiaribus, vulgo *Vrszigeeth*, insula dominorum (regum) adpellabatur“. (Matthiae Bél, Notitia Hungariae novae, historico geographica. Viennae, 1737. fol. Tom. III. pag. 13).

¹³⁾ A' bécsi képes krónikában találatik: „Et quia ipse Le-

el lengyel orzagban Bela attyaffya wtan: ky mykoron mynd hozjaa tartozowal magyarraa jewt vona attyaffyahoz, Endre kyrál nagy eremmel Vewee es fogadaa ewtet mynt zerelmes attyaffyaat, es tanachot tarthwan egymassal, ozaak az orzagot harom reezre, keth rezeet vewee kyrál, harmad rezeet Bela herczeg: meel reez oztas az ydotwl foghwa koronkeed haborwsaghnak gyotokozasa lewn ez orzagban Mykoron azeert ez keth atyaffy nagy zeretettel celneenek es bekeseegghel, mert mynd ketten Jamborok es yo kerzettfenek valanak, kyrál azeert mynddennek elotte rakattata egy monostort Az Balaton partyan, kyt neweze Thyccchanak zent Anianus martyrnak tyztesseegere. Annak wtanna veenfelet maganak, oroz herczeknek leanyaat ¹⁴⁾, kytwl leu keth fya Salamon es Daud, az reghy zenth kyralyoknak emlekozetokre newezween: Bela herczegnek kedeeg valanak harom fya: kettey lett vala lengyel orzagban Geysa es lazlo kyket ew ees newezot vala az ew reeghy osynek newokre. harmad fya leu ezen orzagban ky neweze lompeerthnak: ky mastan az alfeldon Tyteelben fekyk. — Mykoron ydew halasztot vona es Endre kyralnak veenseghe ees el kozelgetot vona, Alattomba az ew Atyaffyanak Bela herczegnek

uente, catholice non vixit; ideo, circa villam Toxun, ultra Danubium est sepultus, vbi iacere dicitur Toxun, aus eius, more pagano“. (Joan. Georgii Schwandtner, *Scriptores Rerum Hungaricarum*. Lipsiae, 1746 fol. Tom. I. pag. 108). Ámbár a *Lebente szó*, Bélának csak mellék nevezete. (Josephi Podhraczký, *Magistri Simonis de Kéza Libri duo*. Budac, 1833. 8. pag. 49 I.).

¹⁴⁾ Haroldus a Graecia regressus filiam regis Ruzziae Gerzlef (Jaroslav) uxorem accepit. *Alteram tulit Andreas Rex Ungarorum, de qua Salamon genitus est*. Tertiam duxit Heinricus Rex Francorum, quae peperit ei Philippum“. (Erpoldi Lindenbrogii, *Scriptores Rerum Germanicarum Septentrionalium*. Hamburgi, 1706. fol. Ad Adami Bremensis Hist. Eccles. Vet. Schol. (50) pag. 36). Béla király névtelen jegyzője is beszéli (cap. XV): „Rex Andreas, de (a) posteris Retel cambiavit illum locum (Asaturholm. Sárospatak infra collem Sátorhalom) --- quia diligebat partes illas habitare vxor sua, eo, quod propius ad natale solum esset, quia erat filia ducis Ruthenorum“. (Conf. Joannis Szombathy, *Historia Regni Hungariae*, S. Patakini, 1817. 8. pag. 39. seq. e).

hýreenel kýl, gondot vÿselween [ez orzagrol, es az ew magzatýrol Salamon mÿkoron vona ewt eztenús gÿermek koronaztataa megh, es veen felet ewneky Soffÿa azzont ¹⁵⁾, nemeth orzagbol, henricus Czazarnak leanyaat: es az kÿralÿ meenyekzóót zolgaltataak nagÿ tÿztesseeggel az morwa vÿze mellet. Azt halwan Bela herczeg, hogÿ ewteth kÿ akarnaa rekeztenÿ az ew attÿaffÿa az kÿralsagbol, nagÿon meg haraghweek raÿtta. Azonkózb en ees nagÿ sok arwlttatok tamadanak ez keth atÿaffÿak kózót: hogÿ eegÿÿket masÿkkal El veztetneek: Andras kÿral gondolÿa vala, hogÿ az ew ffÿa Salamon mÿg Bela eelne az kÿralsagban bekessseeges nem lenne. Azeert ees alnoksagot gondol vala felóle mÿkeppen el vezthetnee. De mÿert Bela ezús vala, Istennek seghedseegheewel, meg otalmazaa magaat, es meene be lpahoz lengÿyel orzagban, es nagÿ yo keddel fogattateek, es mÿnddenben seghedseeg leen ewneky: es nagy haddal be ÷ewe esmeg magyar orzagba. Endre kÿral ees Salamon ffÿawal ffeel kezÿle, Chazaar ¹⁶⁾ ereÿ velók lewen zallanak egÿbe az tÿza dwna kózb e, es wr isten adaa az gyózódelmet Bela kÿralnak es mÿnd az vÿtezők folÿamanak Belához, Endre kÿralt el hagÿwan. Azt lathwan kÿral fÿvtasra vewee dolgaat nemeth orzag felee. De nem lehet mert meg fogaak ewtet az Bakon kózepót es wgÿan ott kÿ mwleek ez vÿlagbol es temeteek el Tÿhanban kÿt annak elótte ew rakattatot vala. Mÿkoron latta vona Bela hogÿ mÿnden felól bekeseege vona, meene feyeer varraa mÿnd az Jambor pÿspekókkal es meg koronaztateek az zent koronawal. Bela kÿral azeert nagyon meg eppettye az orzagot: es hog' senkÿ maasth meg ne chalhatna Arw veetelben es adasban, kezde wÿonnan peenzt verethnÿ Apro penzt

¹⁵⁾ Így nevezi Salamon király' nójét Aloldus is. „Imperator Andream regem confirmavit, et eius filio Salamoni, vix nato, filiolum suam *Zophiam* sponndit.“ (Chrysostomi Hanthaler, *Fasti Campililienses. Lincii, 1747. fol. Tom. I. P. II. pag. 1284*). Azonban VII. Gergely pápa III. Henrik' és Ágnes' leányának, Salamon király' nejének következőleg válaszolt: „*Judith Hungarorum Reginae salutem et Apostolicam benedictionem.*“ (Caesaris Baronii, *Annales Ecclesiastici. Coloniae Agrippinae, 1624 fol. Tom. XI. Col. 487*).

¹⁶⁾ E' kézirat szerint Trajanus is *chazar*. Ki kételkednék tehát, hogy *chazari* annyi, mint *császári*, 's *chazaria* épen annyit teszen, mint *caesaria*?

Garasth, es ducatot kÿ az ÿdóben negÿwen peenzt eer vala, es nagÿ sok dolgokat zerzee ez orzagban meltokat erek emlekózettre ¹⁷⁾, kÿnek ÿdóben meg masodzortereenek ez orzagbelÿ magÿyarok kerezttÿensegre wr istennek Es az Jambor kÿralnak seghedelve mÿyat es harom eztendew wtan meg eelégódween wr isten az ew zolgaÿanak eeleteen, eseeek halalus agÿba es vÿteteek magaat kanÿsara ¹⁸⁾ es ott kÿ mwleek ez vÿlagbol es vÿteteek az zeezgaardy monostorban kÿt meeg eelteben rakattatot vala: De mÿeert hogÿ ennen maga ees zaar homlok w vala, az ew akarattÿa zerent newezteteek zekzardnak ¹⁹⁾.

Salamon kÿral halwan halalaat Bela kÿralnak: keree lpaat nemet Chazaart hogÿ osmeg be ÿktathnaa ²⁰⁾

¹⁷⁾ „Multa etiam alia fecit, sempiterna digna memoria.“ (Chron. P. II. cap. XLV).

¹⁸⁾ Ad riuulum Kanisa. (Chron. P. II. cap. XLVI. — Cf. Caroli Fran. Palma, Notitia Rerum Hungaricarum. Pestini, Budaë, et Cassoviae, 1785. 8. Edit. III. P. I. pag. 347).

¹⁹⁾ A' bécsi képes krónikában találtatik: „Sepultus est autem (Bela I.) in monasterio S. Saluatoris, quod ipse construxerat, in loco, qui dicitur Zewkzard (MS. et Chron Bud. Zugzard). Hic enim Bela erat *calvus*, et in colore *brunus*; propterea suum monasterium, ad suam dispositionem, *Zewkzard* appellavit.“ (Chron. P. II. cap. XLVI). Petthó Gergely írja (Rövid Magyar Krónika. Kassán, 1753. 4. 27 l.). „Vala pedig Béla király fekete szeg szénű (Zewk, Zug).“ Azért mondatik a' bécsi képes krónikában: „Vidit denique beatissimus Ladislaus dux, vnum paganorum, qui super dorsum equi sui, ducebat vnam puellam hungaram, speciosam: sanctus ergo dux Ladislaus, putans illam esse filiam episcopi Waradiensis (Colomani), et quamvis esset grauter vulneratus, tamen illum celerrime persecutus est, super equo illo, quem Zug (szeg) nominabat.“ (Chron. P. II. cap. XLIX).

Cornides Dániel beszéli: „In Transilvania, in Sede Siculica Gyergyó pagus amplissimus est *Szárhegy*, procul dubio ab impendente, qui in ingentem altitudinem exurgit, calvo monte (szárhegy = kopaszhegy) ita dictus.“ (Danielis Cornides, Regum Hungariae, qui seculo XI. regnare, Genealogiae. Posenii et Cassoviae, 1778. 4. pag. 351).

²⁰⁾ „Rex autem Salomon, audiens mortem Belae regis, accessit ad *socerum* suum, Imperatorem Theutonicorum, ro-

TUDOMÁNYTÁR. I. 15

kýralsagaban, mýkoron azeert magýarraa ýewttenek vona, Geýssa, Bela kýralnak fýa mýeert ez es vala, kele ffele ew keth attýaffýaýwal lazlowal es lompeerttel meeneenek bel Salamon kýral es chazaar elót esmegh lengýel orzagban. Annak okaeert Salamon kýral mýndden bantasmaal kýl²¹⁾, kýnnyen meg el foglalaa az kýralssagot: De mýnth chazaar ký ment vona ez orzagbol, Geýssa nagý erówel ottan be ýewe, Salamon kýral meg ottan ký fwtha elótte, De az Jambor pýspekók hamar bekeseegót teenek kóztók: Annak okaeert kýral zalla az kýralssagban. Geýssa kedeeg az herczegsseegben, es sok ýdeýglen leeg barathsaa es eeggyesseeg kóztók Salamon kýralnak azeert es dauid attýaffýanak kýk valanak Endre kýralnak fýaý, magzattyok soha nem leen, Istennek ýteeletý zereent, mýert hogý az Endre kýral Vatha ýspannak kegýetlenseegót hagýot vala tenný ez orzagban, es zent gelerd pýspekkel nagý sok egýhazý óletót vala meg ez orzagban. . Az okaert magwa zakada Gýeýssa herczegnek leenek maghzatý, Calman, Almus, es leany²²⁾, es nagý bekesseeggel

gautique eum, ut regnum Hungariae sibi restitueret.“ (Chron. P. II. Cap. XLVII.). Henrik (IV), Salamonnak nem *ipa*, hanem *sógora* volt. Lambertus Schafnaburgensis írja: „(1063) Rex Henricus Ungariam cum exercitu ingressus, Salomonem in solium patris restituit, junctae ei in conjugium sorore sua.“ (Joannis Pistorii, Rerum Germanicarum Scriptores. Ratisbonae, 1726. fol. Tom. I. pag. 330.).

²¹⁾ Jelen kéziratban nem egyszer találhatók *nál kül*, *nélkül* helyett, ilyenek: *zaamnal kýl*. *Ew nalanal kýl zemý nem lett*. (Sine ipso factum est nihil. Evang. Ioan. c. I. 3). A' most is divatos *nál-am*, *nál-ad*, *nál-a* stb mutatja, hogy *nál* az eredeti, mely *nél*-re csak hangrend miatt változott.

²²⁾ „Dux autem Geysa genuit Colomanum, et Almum, ac filias.“ (Chron. P. II. cap. XLVIII.). Hogy Kálmán király I. Gyéza' fia, 's nem sz. László fejedelmünké, kitetszik II. István' Kálmán király' fiának 1124-diki ókleveléből, melyben I. Gyézát több ízben *avusának*, azaz: öregatyjának, vagy helyesebben *ősének* nevezi. Almus herczeg szinte I. Gyéza' fia 's Kálmán' testvére volt; mert a' boldvamelléki monostor' krónikájában mondatik: „M. LXXXVIII. Colomanus rex coronatur, et frater eius Almus diadema induitur.“ (Josephi Koller, Historia Epi-

celnek Geÿssa herczeg es Salamon kÿral. Azonközbe ÿteenek be az chewk magÿyar orzagban es Trenchen taÿÿaat mÿnd ffeel dwlaak, es nagÿ sok neepet ÿozagot vÿnek el. Azt lathwan Salamon kÿral es az keth herczeg, Geÿsa es lazlo wtannok meneenek es chew orzagot nagÿobb reezre mÿnd ffeel dwlaak, es az el vettet meg hozaak. Annak wtanna, Az kwnok erdeel felól mezes kapwÿan meg be ÿtenek, es mÿnd az Nÿrseegót Bÿharÿg ffeel dwlaak es el vÿweek, es ÿmaran atal mentenek vala Lapasnak es Zamosnak vÿzeÿn, mÿkoron hyrök leen benne Salamon kÿralnak, es az keth herczegnek. ottan hamar wtannok eredeenek, es el ereek ewket az nagÿ magass kÿrÿeleÿs hecgÿ alatt: ²³⁾ Es az zegheen magÿyarok wr Istenben bÿzwan Cristusnak zent testeet veweek hozÿaaÿok zent gÿonassal, es meg ÿtközveen mÿnd magokat zakaztaak wgÿan ott az sok pogansagnak, es az predaat hattra hozaak nagÿ eremmel dÿcheerwen az wr istenth Annak wtanna harom eztendew be telween, az orozok meg be ÿteenek az zawa felól, es nagÿ foglÿokat vÿnek el. Salamon kÿral azeert es az herczegök gÿwÿleenek zalonkemenee: es atal menwen az zawa vÿzeen Nandor feÿeer varnaal, es velök vala vÿd ²⁴⁾ ees Bachmegÿeÿ Ispan, Mÿkoron azert meg ÿtköztek vona, wr isten akarattÿabol, az zegheen magÿyarok nagÿ dÿadalommal yaranak, ott ees. De mÿkoron nagÿ nÿyereseeeggel haza ÿet-

scopatus Quinqueecclesiarum. Posenii, 1782 4 Tom. I. pag. 405). A' Kálmán királyunk alatt Esztergamban pap-pá szenteltetett prágai Cosmas irja krónikájában: „Vtinam haec audiret Colmannus rex Pannonicus, si viueret; qui metuens, ne germanus suus Almus post eum regnaret, ipsum et filium eius mentula priuauit et lumine.“ (Fran. Martini Pelzel et Josephi Dobrowsky, Scriptores Rerum Bohemicarum. Praga, 1783. 8 Tom. I. pag. 258. et 209).

²³⁾ „Kerleschüm (Kérlés Hungarice, Germanice (Kyrie eleison).“ (Samuelis Timon, Tibisci Notio. Cassoviae, 1767. 8. pag. 15). E' bérczről állítja Bonfin: „Montem accolae *Cherhelem* (Cserhalom) appellant, quia sylvarum quasi domus esse uideretur.“ (Antonii Bonfinii, Rerum Ungaricarum Decades. Basileae, 1568. fol. Dec. II. Lib. III. pag. 236.).

²⁴⁾ Vid, Péter király alatt sváb tartományból (de Sueuia) Magyarországra költözött Guthkeled nemzetségből. (Horvát István, Magyarország' gyökeres régi nemzetségeiről. Pesten, 1820. S. 71. l.).

tenek vona, es az Býtangot oztaný akarnaak, az gonoz fenée vÿd ýzth vezte kóztók, es az Jambor herczegókkal Salamon kÿral egÿbe haborodeek.

Halwan kedeeg Ghereg orzagbelÿ Chazaar, hogÿ Gÿeÿssa herczeg Isten feeló ember vona es kegÿelmes, kówetóketh kÿde hozÿaa Iewellel, erek bekeseegnek

Es baratssagnak zerzeeseerth. Geÿsa herczeg ottan mÿnd hattra kÿldee ew neky az foglÿokat. Azt halwan Salamon kÿral, nagÿon meg haragweek raÿtta, es eleÿben ÿarwlwan az gonoz wÿd Bachÿ Ispan azt tanachollÿa vala kÿralnak hogÿ geÿsa herczegót meg ólethnee mert adÿglan orzagaban bekwel nem lakhatneek, es ew nekÿ adnaa az herczegseegót. Mÿkoron Geÿssa herczek azt ezeebe vette vona, kÿlde el ew attÿaffÿaÿ wtan twdnÿa ÿllÿk lazlo wtan Chew orzagban, es Lampertt wtan lengÿel orzagban hogÿ sÿethnenek kÿ hozÿaa, Azonkózte Geÿssa meene vacz felee, es Lazlo Attÿaffÿat lataa eleÿbe ÿewnÿ nagÿ haddal, es mÿnd az Chew wrakkal: es meeneenek az Rakwsra: vala kedeeg egÿ nagÿ kÿetlen erdedw ott a' hol egÿ masth meg talaltak vala, es azon pwztaban lakozÿk vala egÿ ween remette penitenciat tarthwan: hol ott az dÿadalomnak wtanna Gÿeÿssa egÿ nagÿ monostort rakattata newezween az Jambor remette neweere vacznak ²⁵⁾. Azonkózte Lazlo herczeg, mÿeert mÿnd kysdedsegeetÿl foghwa Isten feeló vala, Istenÿ latasth lata wgÿan zemlatomast, es monda Geÿsa herczegnek Atÿamffÿa lataal mÿt, kÿ monda Semÿt. Monda zent lazlo: Mÿkoron allanaank az tanachban, Istennek zent angÿala meenÿból le zalwan egÿ aran koronaat hoza es feÿedbe nÿomaa. Azeert byzon az, hogÿ wr Isten mÿnekwnek agÿÿa az dÿadalmat ez wttal, es Salamon kÿ fwth elóttewnk ez orzagbol: Mÿkoron azert mÿnd wgÿan bel tellÿesodóth vona, Geÿssa az kÿralsagban ÿktateek es azon helyen egÿ nagÿ zent egÿhazat rakattata, Azzonÿwnk zÿz marianak tÿztessegeere, Lathwan azeert zent lazlo az nagÿ weer ontast mÿeert nagÿ kegÿelmes zÿÿ vala

²⁵⁾ „Fuit autem ibi magna silua, et nemo in ea manserat, praeter vnum eremitam nomine Vacz, sanctae vitae; et cuius nomine dux Geysa, illi ciuitati, postea ibi constructae, nomen imposuit.“ (Chron. P. II. Cap. LII.) Cf. Matthiae Bel, Notitia Hungariae novae. Viennae, 1737. fol. Tom. III. pag. 112. — Stephani Katona, Historia Critica Regum Hungariae. Pestini, 1779. S. Tom. II. pag. 309. seq.

Felette ŷghen sŷr vala raŷtta, hogŷ az gonoz kŷrlnak mŷatta annee sok Jambor g'ermeke vezót vona el. Az okeert ees az sok bŷtangbol eg'' zent egŷhazat rakattata monŷorosdon ²⁶⁾, Salamon kŷral kedeeg fwta Moson newó varban es posonban, hol ott valanak annŷa es feleseege: latwan azeert az ew azzon annŷa feddŷk vala reeaŷa hogŷ soha zawaat nē fogatta vona. De az gonoz wydnak zawan ŷarth vona: Azt halwan chak nem meg ólee ewtet ees haraghŷaban, Annak wtanna panazla chasaarnak hogŷ kŷ ŷzteek vona orzagabol: kŷnek keerelemeesere ŷollehet chazaar el ŷeween nagŷ erówel. De maga Istennek akarattŷabol kózbe ŷarok eseenek es chazaar meg haza teree. Salamon azert marada nagŷ Bwal posonban: Es zent lazlo akarwan onnan ees kywe ŷznŷe gŷakortaa meegŷen vala reea ŷtkóznŷ. Egy napon zent lazlo herczeg veen ŷdeghen rwhaat reea es meene a' war ala, Baŷ vŷnŷa csak ennen maga. Azt lathwan az war fokrol Salamon, azt twdaa hogŷ vala meel' magyar vytez vona ew ees el valtoztataa rwhaŷaat es kŷ meene ellene, mŷkoron azeert egŷ mashoz kózelgethneenek Salamon kŷral lataa haat ket zent angŷalok vannak zent lazlonak feye fólót tŷzes tóróket tarthwan ew kezókben, es zent lazloot otalmazwan. Ottan meg rettene es hamarsaggal fŷel fwtameek az varban. Mondanak az vytezők wram mŷt fwtz, nam nem zoktal te egŷ kettew awagŷ harom elót el fwthaŷ, kŷknek felele Twggŷatok hogŷ emberrek elót nē fwtok. De ez nem ember: mert tŷzes angŷalok otalmazŷaak ewtet. Azonkózben az Jambor kerezttŷen

Kŷral' halalos agŷba eseeek, es zent gŷerg'' harmad napŷaan kŷ mwleek az eedes vŷlagbol: ew kŷralssaganak harmad eztendeŷbe es temetteteek Vaczót, az zŷz marianak monostoraban kŷt ennen maga rakattatott vala.

Ad Propositum. El kezdetŷk imaran zent kŷral eelethe.

Halwan mŷnd egheez orzag belŷ zegheen boldog, nemes nemtelen, az nag'' kegŷes kerezttŷen Jambor Gŷeŷssa kŷralnak esetŷt, keleenek fŷel eegŷetembe, es meeneenek az ew attŷaffŷanak zent lazlo kŷrlnak eleŷben, es mŷnd kegŷes kereessel, mŷnd zŷkseeges keezeroŷtessel valaztaak elóttók ŷarówa es kŷrallyaa, mert lattŷaak vala hogŷ mŷnt az nemes paradŷchom belŷ gŷmólchós kerth' tellyes vona mŷndden Ielkŷ testŷ yo ŷlatw jozagoknak vŷragawal, es feenŷk vala mŷndden meenŷeŷ zerettettel bólchesseeggel, kegŷesseeggel, es zent

²⁶⁾ „Postea de spoliis eorum, constructa est ecclesia de Moniород.“ (Chron. P. II. Cap. LII.).

leeleknek malazttýawal, mýnt az eghón valo feenes haýnal chýllag kýt ez zegheen magýar orzaagh wgýan akarattýa ellen valazta kýrallýaa annak okaert ees soha nem akaraa, hogý feýeeben teenneck az zent koronaat mýgh Salamon ký koronazot kýraal vala, eelne. De eremest meg ees enghette vona Salamon kýralnak az orzagot chak az wrak akartaak vona, es Salamon ýgassag zerent hozýaýok teerth vona, Wrallyaak vala azeert zenth Lazloth mýnt koronas kyralt es termeezet zerent valo wrokat. Azeert ees zent lazlo nagyón kenýerwíl es eped vala az zegheen orzaag belý nyomorwlt neepón, mýnt az kegýelmes atýa ew arwaýn, ýdew be telween ew haýtaa magýar orzaghoz korontal orzagot, es horvat orzagot: Annak wtanna gondolaa zent lazlo Salamonnal meg eeggýesewlný, es nagy sok seghedseegót kýlde ewneký Salamon kedeeg výzon ellen kegýetlenseeggel fýzethween, Alnoksagot gondol vala ellenee, mýmodon elvezthetnee zent lazlot. Annak okaert ees fogataa meg ewtet kegyes zent lazlo, es vettete az temleczben, Mýsegradban, hogý meg ýobhoýtanaa ennen magaat, es vethnee le haraghýaat ²⁷⁾. Bel telween azeert ýmaran wgý mýnt negýwen eztendók es lattatot vona Hegýes zent lazlonak es az magýarý wraknak jambor pýspekeknek zent Isthwan kýralnak es zent ýmre herezegnek výtezkóded zent testeket flél emelný, es nagýob tyztósseegnek okaert ez feld zýnre hozný es meg Canonizalný, Salamon kýral ees hozateek ký az temleczból es zabadon ýaar vala zent lazlo mellet: De az alnok, magaat gondolwan, fwtha az kwn kýrálhoz es meg eskweek neký hogy ha zeghedseegwíl mellee ýewue lazlo kýral ellen, Erdelsseegót neký adnaa, es Icanýaat el veennee, Az kwn kýral azon raýtta ragadwan, nagy haddal be ýewe magýarraa, es zallaa meg vng varaat es Borsuaat. Azth halwan kegýes zent lazlo kýral, raýtok rohana, es mýnt az kówer faggýw az týz ellen wgýan el olwadanak elene, es nagý dýadalmat veen raýttok, hol ott rakattata eg" zent egýhazat wr istennek týztósseegheer e Salamon kýral esmeeg flél gýeýttee Áz kwnoknak maradekýt, es meene Bologaar orzagra, es ghóróg orzagra. De oth ees arczwl vereeteek: wgý hogý towabbaa mýndden remeensseghectewl meg fosztathneck flél tamadný. Annak okaert ees atal ýeween az dwna výzeen ký vonýaa magaat az teeb neep kózzól, es soha

²⁷⁾ „Rex autem Ladislaus, deprehensio flagitio, cepit Salomonem, et in Wysegrad retrusit in carcerem.“ (Chron. P. II. Cap. L. VI.).

teebbee kózŷkbe nem meene, Iathwan hogŷ mŷndden tehetsegheeben meg zeghetót vona, annak okacert meg alazaa ennen magaat es az hatalmas wr istennek ŷrgalmassaga ala hagŷaa haŷtaa le feŷeeth mŷnt bŷnes ember nagŷ banattal es tóredelmesseeggel.

O meel bodog zŷkseeg kŷ nagŷob ŷora kŷzlel embert kŷ ellen wgŷ mond nekŷ ²⁸⁾, hogy Bodogh annaal ees kŷth masnak vezedelme teezen boldogghaa. Salamon kŷral azeert, mŷg cele penitenciaban foglalaa ennen magaat es soha ember ŷsmeretŷre tovabbaa (ne ŷewe, es mw-leek kŷ ez vŷlaghbol Istrŷaban pole newó varasban ²⁹⁾).

²⁸⁾ *Neki* úgy mondatik személyekről, mint *nemelly* tárgyakról. Szent Imre herczeg' életében találtatik: „Annak wtanna eegŷ ŷdóben zent Isthwan kŷral meene zent Martonban ----- Mŷkoron az Couentbelŷ atyaak meghallottaak volna eleŷben ŷarwlanak ----- Az zent kŷral kedeeg twdwan an ew fiŷanak nagŷ zent eeletet elótte bochataa az Idwezlettre, zŷz zenth ŷmre kedeegh mŷert zent *leelekkel* *) tellŷes kŷnek mŷnd meg ŷsmerween eerdemes voltaat: mŷnddent azonkeppen meg apolgata, *nekŷt* (k) chak egyzór, *nekŷt* háromzor, *nekŷt* ewtzór, es eegŷet veegre heetzer, annak kedeeg vala frater Maurus newe.“

²⁹⁾ Bertoldus Constantiensis írja krónikájában az 1087-dik évre: „Salamon quondam Rex Ungarorum, sed a Latislao jam dudum regno privatus, et in exilium expulsus, dum quiddam fortiter cōtra Regem Graecorum molitur, post incredibilem hostium stragem et ipse viriliter occubuit.“ (Christiani Vrstisii, Germaniae Historicorum Illustrium Tomus Primus. Francofurti ad Moenum, 1670. fol. pag. 360.) Szász Annalistánál ugyan azon évre találtatik: „Saloman Ungariae quondam Rex et et Knut Rex Danorum a suis occisi sunt.“ (Jo. Georgii Eccard, Corpus Historicum medii aevi. Lipsiae, 1723. fol. Tom. I. col. 569.). Ámbár Canut Dánia' királyának halála másoktól 1086-diki július 10-dikére tétetik. (Antonii Pagi, Critica in Annales Baronii. Coloniae Allobrogum, 1727. fol. Tom. IV. pag. 280. seq.) Cf. Stephani Katona, Historia Critica. Pestini, 1779. 8. Tom. II. pag.

²⁹⁾ Másutt ugyan e' kéziratban mondatik: „Mŷkoron az ŷokat *pokolbelŷ zellet* vŷgazwan meg nem chalhat, meeg almaban ees alnoksagot gondol ellene.“

Masodzor, kegÿes zent lazlo kÿraal ÿdeÿn, az gonoz kwnok meg be ÿeweenek magÿar orzagban, elezer erdelth ffl dwlwan: es mÿnd az nÿrbattorszagot, onnan az tyza mellee-keet, mÿnd Bechee varayglan: enneel nagy haad magÿar orzagban ew elöttök soha nem volt, Kegyes zent lazlo az ÿdöben vala toot orzagban, es mÿkoron meg hallotta vona, azonnal wtannok leen es eree el ewket az themes közbe, es reeaok rohanwan, wgÿÿ veree mÿnd az sokassagot hogÿ egÿ wrnaal teb el nem zaladhata kózzólók es nagÿ nÿereseeeggel ÿarwan, az foglÿokat mÿnt hattra hozaa. Annak wtanna az kegÿes kÿral mene az orozokra, kÿth lathwan az nag'' eróth hamar az zent kÿralnak hatalma alaa adaat ennen magokath.

Annak wtanna az kegÿes kÿral meene Lengÿel orzagra, es zallaa meg Cracco varasaat harom honapÿg, azok lathwan hogÿ ellene nem alhatnanak, Bekeseegót zerzeenek egÿmassal

Annak wtanna Chew orzagra, es nagÿ foglÿokat hozwan teree haza zét kÿral magyar orzagban, nagÿ nyereseeeggel es nagÿ istenÿ dÿcheerettel. Mÿkoron azeert latta vona az kegÿes zent kÿral, hogy wr isten vona vele, Rakattata egÿ ÿeles zent Monostorth, az feketew ⁵⁰⁾ kórús partÿyan, kÿt varad fflwnek nevezee, azzonÿwnk zÿz marianak tÿztösseegeere, hol otth veegre tcmeteest es valazta maganak. El hÿrhóween kedeegh az ew ÿo hÿre newe es Istenben valo ÿozagos vota, mÿnd egheez kerezttÿenseegbe, hogÿ mÿkoron nemeth Chazaar kÿ mwlt vona ez vÿlagbol, akarÿaak vala ewtet valaztanÿ. De mÿkoron semikeppen nem akarta vona, alÿg cheendezódeenek meg rola. Annak wtanna meene alaa Bodrog warmegÿeben hosweth napÿara, es mÿkoron ott vona, ÿme franciabol hÿspanÿabol, anglyabol es Brÿtanÿabol kówetök ÿeweenek hozÿaa, keerween ewtet hogÿ lenne feyedelmók es elöttök ÿaro, hogÿ az zent Jerwsalemnek varasaat zabadoÿtanak meg az - - - - *) Kezókából, es hatalmassagokból: Bwzzwt alwaan Cristus Jesusnak zent halalaeert ew raÿttok: Azt halwan kegÿes zent lazlo kÿral nagy erembe leen raÿtta: Es azon hosweethnak ÿnnepeeben el Bwlichweek az

504. seq. — Georgii Pray, Dissertationes Historico-Criticae. De Sanctis Salomone Rege et Emerico Duce Hungariae. Posenii, 1774. 4.

⁵⁰⁾ 1272-dik évi eredeti óklewélben találtatik: „*feketeu nép.*“ (Melanchlaeni. Jász, vagy Gyász nemzet' neve; mivel fekete öltözetben járt).

*) Saracenusok.

magyar̄ wraktwl, Az zegheen magyar̄ orzag kedeeg naḡy banatban keser̄wseegben eseek raytta, hogy az ew keḡyes att̄yok ewketh el hadnaa. Zent kyral azeert ųra Chew orzaḡy herczegnek hoḡ" el ųewne vellee, es ottan eremest leen ew raytta: De azonk̄ozbe t̄orteenek hada Chew orzagban, az Chew orzaḡh̄y herczeg mellett, m̄ykoron az hataarra ųwtot vona, nagy er̄oss betegseegben eseek

Megh erthween azert zent leeleeknek malaztt̄yabol k̄ywel tellyes vala, az keḡyes zent lazlo k̄yral" hoḡy eeleteenek veege lenne zent ḡyonassal t̄oredelmesseeggel es Cristus Jesus zent testeenek vereenek veeteleewel meg er̄oss̄ȳttee ew halalaat: es hozyaa h̄ywataa m̄ynd az magyar̄y wrakath wrff̄yakat es p̄yspek̄oket, es meg ųelentee ewnek̄yk ew testeenek k̄y fesleeseet, Naḡy zent zere-tettel azeert es zorgalmatossaggal ųnt̄y vala es tanōytt̄ya vala ewket, hoḡy eḡymast halgathnaak, An̄ya zenteḡȳhazat t̄yzt̄olneek, ez kereztt̄yen orzagot otalmaznaak: Arwaknak zegheen̄yeknek gonḡyokokat v̄yselneek, es m̄ynddenben ųgassagot k̄owethneenek, es az meen̄ybel̄y Idwez̄ōȳtew Cristus Jesustwl el ne zakadnanak holt̄yk, M̄ykor̄o eelleyen zent predicaciot tett vona ewnek̄yk: h̄yrree tewee az wraknak hogy Almus att̄yaf̄f̄yat koronaznaak meg, k̄y naḡy Jambor es egḡyeḡyew vala. De az magyar̄y wrak Kalmant teweeek k̄yrallȳaa ew holta wtaan.

Az keḡyes zent lazlo k̄yral azeert tell̄yes m̄yndden lelk̄y ųozaggal zenthseeggel, es wr Istennek malaztt̄yawal mwleek k̄y ez ḡyarlo v̄ylagbol, meenween az meen̄yeȳ halhatatlan erek k̄yral̄y d̄ych̄oseeges eeletnek tarssassagaban ew b̄yrodalmanak t̄yzenk̄ylencz eztendēyben, Azt lathwan es halwan, nem chak magyar̄ orzagban De mind eghecz kereztt̄yenseegben, nagy syralom, es banat tamada eelleyen keḡyes k̄yralnak halalaan, es harom eztendeegh ez orzagban, zeep ųlt̄ozet tancz ųaraas, es sem̄y v̄ygazag teetel sem lattatek sem hallattatek

M̄yeert kedeeglen meeg ew eeleteeben meg hatta vala hoḡy B̄yhar varaddaa v̄ynneek temethn̄y ew testeet halala wtaan, Az magyar̄ orzaḡh̄y feyedelmek kedeeg lathwan az ųd̄onek alkolmatlan es meezze voltaat feeleenek raytta, hoḡy az zent keḡyes k̄yral testeenek romlasi ne lenne az naḡy bwzgo hewseeghnek m̄yatta: tanaachal eelween: k̄ozelseeghuck okaert tereenek fēyerwar felee hol ott az zent k̄yralok teste n̄ywgoz̄yk vala: es m̄ykoron az zallason el n̄ywgottak vona, nem alwz̄yk vala sem az wr Isten, sem az Bodog zenth embernek tanaccha es akaratt̄ya ne ollyan m̄ynt az wr Istenee, kelee-

nek fíel reeggel hollal⁵¹⁾, hogÿ towab meneenek; lataak haat nÿnchen ott az zekeer, sem az zent testh: Meg zomorodanak raÿtta, es fwtoswan teetowa es kerdózkódween ha ky latta vona De mÿkoron varad felee terttenek vona lataak haat mÿndden emberÿ seghódelemuel kÿl varad felee meegÿen az zent testh mÿnd zekerestewl: Lathwan az nagy ÿstenÿ chodaat es dÿcheereek wr istent, Masod choda. Mÿkoron az varadÿ monostorba el akarnaak temethÿ, monda nekÿ, hogÿ az zent testh dohos vona, az teeb neepék kedeeq nagyÿ zeeq ÿllatot ereznek vala, ottan hattra haata meghee fordwla ala annak a' kÿnek dohosnak erzettetÿk vala. De mÿkoron hazwgssagának bÿneet meg vadlotta vona, es wr istennek ÿrgalmassagaat keertte vona, sÿrwan az zent kÿraal testeenek elótte, meg gÿogÿwtateek. De az ala kapczaÿan mÿnd eeltÿg megh ÿsmerteteek: Annak felette nagyÿ sok vakok, santhaak, chonkaak, es poklosok vÿgaztatanak meg az zent kÿralnak eerde-me mÿat, kÿnek sok vona a' bezeede, Az ew zent temetee- seenek eghben Angÿalÿ zook hallattatanak es az zent Confessorok Mÿseÿeet ew kezdeek el kÿt az Jambor egÿhazÿ neepék wtannok eenek Ieenek, es az hallottaknak Mÿseÿeet el hagÿaak, kÿben meg ÿsmerteteek hogÿ wr isten az ew zent Confessorÿ kÿben helhezette vona, azon ÿdóben mÿkoron yrnanak, ezer kÿlenczwen ewt eztendóben.

Közli

LUCZENBACHER JÁNOS,

m. t. társasági r. tag.

⁵¹⁾ *Hol*, Aurora, primum mane. „Simile est regnum caelorum homini *patrifamilias*, qui exiit *primo mane* conducere operarios in vineam suam.“ (Evang. Matthaei, Cap. XX. l.) Szerzőnk ezeket következőleg fordítá: „Hasonlatos mennÿeknek Orzaga *czalados emberhez*, kÿ kÿwe meene elezer *reegghel hollal* mÿweseket vÿnnÿ ew zelóÿeeben.“ E' sorok az új testamentom' hanoviai (1608. 4) kiadásában már így jónék elő: „Hasonlatos mennÿeknek orszaga az *gazdához*, ki *jó reggel* kimegyen miveseket fogadni az ő szóle- jébe.“ Mellyeket Káldi Györy (Bécsben, 1626. f.) igyen fordítá: Hasonló mennÿeknek orszaga a' *chelédes emberhez*, ki *jó reggel* ki ment miveseket fogadni az ő szölőjébe.“

A' MÜNCHENI MAGYAR CODEX.

1466.

A' m. tud. társaságnak f. e. junius' 23dikai ülésében adott elő *Fejérváry Miklós úr* tudósítása egy a' müncheni kir. könyvtárban találtató magyar kéziratról. Ezen tudománykedvelő hazánkfia, ki épen most tért vissza Német- és Franciaországokban tett utjáról, figyelemmel lévén a' külföld' könyvtáraiban a' magyar dolgokra, a' bajor királyi thecában nagy örömeére egy, a' fennkitett évből való magyar kéziratra volt szerencsés akadni. Formája nagyobb nyolczadrét, a' textus két oszlopban, got betűkkel írva száznál több lapokat tölt be; 's a' négy evangelista' magyar fordítását foglalja magában, mellyet kalendárium előz meg. Maga a' fordítás magyar dialectuson készült, 's azon régi grammaticalis formák, melylyek a' két halotti beszédben találatnak, itt, egypárt talán kivéve, nem fordulnak elő. A' munka' végén e' sorok olvasatnak:

E köny meguegeztetet Remeti görög Hensel emré fiaac keze miat Moldouabá Tathros varosban Ur zületeten Ezer negzaz hatvá hatod eztendeiebé.

Az academia a' munka' hiteles Iemásoltatása végett meg fogja tenni a' szükséges lépéseket.

MAGYAR NYELV' UDVARI DIVATA.

Czech János, a' m. t. t. rendes tagja egy, hazai történeteinket illető, a' bécsi cs. könyvtárban találtató 16 lapnyi német kézirat felől tudósítá az academiát, mellynek újabb kéztől irt czíme: „*Erzählung der Helena Kottanner, vertrauten Dienerin der Kaiserinn Elisabeth, Kaiser Albrechts Wittwe; von der Entwendung der heiligen Krone aus dem Schlosse Plindenburg, von des König Ladislaus seiner Krönung zu Stuhlweissenburg (15. May 1440.)*“ stb. A' kézirat jelennen másoltatik a' tudós társaság' számára, 's a' közönség a' maga idejében bővebb tudósítást veend felőle. Itt addig is két hely közöltetik belőle, melly a' magyar nyelvnek, a' magyar udvarnál, Albert király' családjában is divatozását mutatja meg.

„*Do war die Tuer an dem kor (a' székesfejérvári megyés templomban) zugeflossen, und di Purger warn Innerhalb und meiner Frauen gnad di was ausserhalb der tur mit irm sun, dem edln kunig, und meiner Fraun gnad die redat ungri-*

schen mit in, und die Purger desgleichen antburttten ungrischen irn gnuden herwider aus. Also daz ir gnadsouer anstatt irs suns edeln kunigs.“

'S alabb:

„Und da nam der von der Freinstatt das Swert in die hant, und slug den Kung zu Ritter und war im de slug wol, daz ich (maga Kottannerné, ki a' kis királyt ülében tartá) sein wol enphand an den arm, das het die edel kunigin gemerkeht, die stund neben mein, und sprach zu dem von der Freinstatt also: Istemert nem missertem, das heiffst zu deutsch also, durch gots will tue im nicht wee; da sprach er also herwider „nem“.

MAGYAR NYELV' ÜGYE.

— *Horrát József* honti tiszt. főorvos, a' m. t. társ. r. tagja, ns Hont vármegye' 1833. febr. 25dikei közgyűlésében azon díjról, melly őt az 1832ben véghez vitt védhimlőoltásért illette, lemondván, azt a' hontmegyebeli szegény sorsu gyermekek' oktatására megkivántató magyar könyvek' megvásárlására ajánlotta. Megköszönvén a' ns vármegye a' hazafi lelkű adományt, meghagyá ez uttal négy járásbeli szolgabiráinak hogy hasonló ajánlattételekre szólítsák fel a' megyei földbirtokosokat, pap-ságot 's egyéb tehetősbekeket. Ugyan ezen gyűlésben meghagyatott a' szolgabiráknak, kötnék ujobban sziveikre a' megyebeli földes uraságoknak 's lelki pásztoroknak, hogy nem csak a' magyar, hanem a' tót és német ajku mezővárosok 's falukban is csak olly jegyzők és iskolamesterek fogadtassanak be, kik a' magyar nyelvben jártosak lévén, annak oktatására mindenkép alkalmasak.

— *Hoblík Márton*, Verőcze-vármegyei főügyész, a' m. t. társ. I. tagja, a' nemzeti nyelvnek amaz illyr ajku megyében is terjesztésére, még 1831ben Eszéken egy *magyar olvasó társaságot* alapított, melly a' jobb magyar munkákat megszerezvén, hetenként két ülést tart, 's ott a' társak olvasás, fordítás és egyéb gyakorlás által iparkodnak a' nemzeti nyelvben egszersmind az országhossá lett nyelvet is sajátjokká tenni.

— Ugyan azon tisztelt tag értesíté az academiát, hogy *Ó Felsege*, 1833. aprilis' 11. költ királyi kegyes rendelésénél fogva, a' három társország' kérelmének a' magyar nyelv' iskolai rendes tanítmányként behozatala iránt, kedvezvén; a'

nemzeti nyelv' rendes tanítása a' társországok' iskoláiban 183 $\frac{3}{4}$ gyel meg is kezdetett. Ennek következtében az eszéki gymnasium' magyar lelkü igazgatója Schrott Placidus Sz. Ferencz' szerzetéből, legott a' kir. rendelet' leérkezte után, még az 1833beli iskolaévben a' gyököket tanuló ifjusággal a' divatozó német értelem mellett a' magyart is tanultatta, a' második félévi köz próbatételkor a' három felsőbb osztályból négy jelesb ifjak által magyar beszédeket mondattott, minden lelkes hazafiak' meglelégedésére.

N É P N E V E L É S .

— *'Beke Kristóf*, a' veszprémi árvanevelő intézet' igazgatója azon alkalommal, midőn 1833. apr. 11. a' megyei küldöttségnek, az országos tudománybeli rendszeres munkákra tett észrevételeit a' közgyűlés vizsgálat alá vette, a' nevelés' ügyében, különösen a' köznépére nézve, lelkes beszédet tartott, melly a' rendek' kívánságára sajtó alá is ment (Veszpr. 1833. 4. 17 l.). Itt a' többek közt azt mondja a' hazafi lelkü szónok :

„Ha nemzetünk' atyjai kegyesek voltak a' köznépnek az ekkorignál helyesebb nevelését tanácskozásuk' tárgyává tenni és gondoskodásukat arra terjeszteni: a' szent szándéknak valóstására, a' fölséges czélnak elérésére elmúlhatatlanul szükséges eszközzől is gondoskodniok kell, a' mi nem lehet semmi más, mint hogy az oskolamesterek' formáltatására elegendő számú intézetek állítassanak fel hazánkban, olyan intézetek, mellyek a' föntebb érintett praeparandiákat nyomó nehézségtől különösen mentek legyenek. — Több okoknál fogva, de kivált a' költségek' megkímélésének tekintetéből ezen oskolamesterkészítő intézetek minden vallás' különözése nélkül egyaránt nyitva állhatnának a' tanulni kívánók előtt, egyedül a' vallás' tanítója lenne mindenik felekezetnek tulajdona. Többnyire ezen intézeteknek közelebbi elrendelését, a' tanítás' tárgyainak meghatározását, a' cursusnak ennyi vagy annyi esztendőre megállapítását, az intézeteknek számát, helyét, a' kilépett candidatusok' alkalmaztatása' módját, a' mestereknek azok által, kiket a' dolog illet, kielégítőbb életmódját, st) egy a' dologhoz értő, kivált külföldön szerzett tapasztalásokkal diszeskedő tagokból álló választmányra kellene bízni,

kétség kívül. Ezen választmány kötelességül tenné jövőre a' nőtelen mestereknek különösen azt is, hogy házastársuknak olyant ügyekezzenek választani, a' ki legalább is az igen szükséges asszonyi kézi munkákra tanítgatná a' falusi leánykakat. Mennyit segíthetne már ez által is magán a' köznép, ha p. o. a' maga és gyermekeinek külső ruházatját is el tudná készíteni a' házi asszony! — Példa' kedvéért, hogy igen keveset, de még is nagy figyelmet érdemlő dolgot említsek: mennyi gabonát lopogatnak el sok falusi asszonyok — ha a' pénzhez nem férnek — csak saját vagy kis gyermekeik' főköntői'nek megszerzésére esztendőnként, mellyek úgy szólván semmibe sem kerülének, ha varrni tanultak volna, mert a' másféle ruházatra fordított szöveteknek elésett darabjaiból megkészülhetnének. Végre a' fundusra nézve, a' mellyből ezen intézetek megalapíthatassanak, minő véleménynyel legyen ezen javalatnak szerzője, csekély tehetségéhez képest tüstént cselekedetével mutatja meg. Mert valamint sebünket magunk érezzük leginkább, úgy az orvoslás' költségeit nem mindenkor lehet fogatosan másoktól várni.“ — Itt a' szóló egy ilyen iskolamester - készítő országos vagy megyei intézet' hasznára 400 pengő ftot ajánlt a' maga részéről, 's róla a' következő levelet adta: „Alól megnevezett ezennel lekötelezi magát, hogy a' köznép' helyesebb neveltetésének előmozdítása' tekintetéből az oskolamesterek' készítésére felállítandó intézetnek javára alapítványképen négyszáz pengő forintot ajánl oly formán hogy, ha ezen intézetnek felállítását az ország' atyjai köz akarattal pártolni kegyesek lesznek, ezen sommácska az országos mesterkészítő intézet' pénztárába folyjon: ha pedig ezen nagy és édes reménységtől el kellene esnünk, de a' javalatnak megalapítását nemes megyénknek nemes lelkű, és a' köznép' boldogítását mindenkor szívökön hordozó, és minden lehetséges módon előmozdítani törekedő rendei veszik, és egy ilyen oskolamester-készítő intézetnek fölállítására saját megyéjük' kebelében nagylelkűek lesznek: az ajánlott pénz ezen megyebeli intézetnek javára, de csak egyedül erre légyen ajánlva, és pedig úgy, hogy a' melly napon a' kérdésbeli intézetnek felállításához csak sikeres és bizonyos reménység tűnik is föl, azon naptól kezdve az intézetnek javára fog kamatozni az ajánlott tőke. Mellyek' nagyobb erejére adom ezen leveletem.

Veszprém, aprilis' 12-kén, 1833.

Beke Kristóf m. k.“

— Hasonló nemes ösztön birta *Marczibányi Lajos* táblabíró urat két rendbeli jutalomnak kitételére olly munkákért, melyekben mind a' falusi tanítók, mind a' tanulók a' nekik leginkább tudni valókat feltalálhassák. A' jutalomtevő' felszólítását alabb teljesen adjuk.

J U T A L M A K.

— MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG' FOLYÓ JUTALMAI. — A' t. társaságnak 1831re kitett *philosophiai* kérdésére 1834. martiusa' 8dikáig két pályairat érkezett, egy harmadik martius' 14d., tehát a' határnapon túl, 's így elkésve. A' munkák a' martius' 15d. tartott heti ülésben választott bírának átadattak, 's a' 100 aranynyi jutalom a' következő Vd. nagy gyűléskor fog elítéltetni.

Az 1832re kitett *történettudományi* jutalomkérdésre a' kitett határnapig felelet nem érkezett; igen, azon túl egy. 's így elkésvén ez is.

Az 183 $\frac{1}{2}$ re szólott *színjátéki* jutalomra a' határnapig, u. m. martius' 24dikéig tizenkét vigjáték jött be; 's a' IVd. nagy gyűlés által választott küldöttségnek adatott által megvizsgálatásul. A' 100 aranynyi jutalom hasonlólag az Vd. nagy gyűlésben fog kiadatni.

Folyó évi martius' 24dikétől kezdve 1835diki martius' 24dikéig ismét 100 aranyt teszen ki a' társaság a' legjobb eredeti tragoedia' jutalmául.

Az 1834re kitett *rendkívüli* kérdésre: „Miképen lehetne a' magyar játékszínt Budapesten állandóan megalapítani?“ mellyhez 30 arany jutalom kapcsoltatott, június' 8dikáig, mint határnapig, tizenkilencz, azon túl még egy érkezett be. Amazok közül az egyik alatt az író' neve állván, emez pedig elkésvén, a' kettő nem adatott vizsgálat alá. Mellyik nyercendi el a' tizennyolcz közül a' jutalmat, az iránt a' bíráló küldöttség' hivatalos jelentése után fog a' közönség tudósítatni. —

— MARCZIBÁNYI LAJOS' RENDKÍVÜLI JUTALMA. — „A' mult 1832-beli jun. 10ikén 20 aranyat tettem ki olly munka' iratására, mellyből a' falusi tanítók lássák, mit kell tudniok; a' falusi tanulók pedig abban minden őket illető tanúságokat föllelhessenek. A' dolgozni kívánó urakat akkor munkájoknak legfeljebb 1833beli pesti Szent József-napi vásárra a' m. t. társa-

ság' titoknokához beküldésére kértem meg. Négy munka érkezett be martius' 22ikéig, melyet hirdetésem szerint határnapul lehetett venni, de egyik munkának ezek közül csak első ohajtásomat fejtegető része, azon kéréssel, hogy adatnék idő még a' második rész' beküldésére is. — Martius' 26ikáig továbbá, mint a' m. t. társaság' héti ülése' napjáig még kettő érkezett. Minthogy pedig a' társaság nem egyenesen maga tette ki illy munkákra a' jutalmat, megkérdezett engemet a' később jött munkák' el vagy nem fogadása iránt. Én örvendvén azon, hogy ez igen érdekeltes tárgyra nézve több dolgozó is találkozott, jelentem ezennel, hogy azon versenyrónak is, ki második részét későbbben kívánná beküldeni, dolgozása' folytatását örömmel elfogadom, 's a' martius' 22ikén innen érkezett két dolgozatnak hasonlóképen vizsgálat alá vétetését ohajtom. De a' m. t. társaságnak hivatalosan velem közlött nyilatkozatása szerint igazságosnak találom, hogy ha egyiknek hosszabb idő engedtetik dolgozásra, azoknak is új határnap adassék, kik a' kiszabott napra beküldhetés végett talán inkább sietvést dolgoztak 's most újabb általnézés végett kézírataikat még tán egyszer általnézni kívánnák. Kiterjesztem ennél fogva az e' tárgyú kéziratoknak a' m. t. társaság' titoknokához e' folyó 1834iki nov. 20ika' estéjeig beküldhetését; olly végső kikötéssel azonban, hogy a' melly kézirat nov. 21ikén érkeznek, az már ne fogadtassék el. Felteszek pedig olly munkára is, melly a' m. t. társaság által másod rangúnak ítéltetik, jutalmul ezennel 10 aranyat, melly hasonlóképen a' tisztelt társaság' pénztárnokánál fog állani. Kimondhatatlanul örvendek, hogy e' serkentésem rokon gondolkozásuakra talált, 's olly hazában élek, mellynek fiai a' nemzeti miveltség' felde-
rítésére teljes szívvel neki melegedének. Csókán, aprilis' 30ikán 1834. Puchói Marczibányi Lajos.

—A'MARCZIBÁNYI-INTÉZET' JUTALOMOSZTÁSA. — A' Marczibányi-alapítványra ügyelő tek. biztosság Végh István koronaőr' ó exja' mint nádori biztos' elnöksége alatt ns Pest vmegye' nagy teremében a' számos év előtt elítélt számos jutalmakat jun 5d. végre kiosztotta. Mint megjelenésök' évében legjobb munkákért négy-négyszáz váltó forintot nyertek: 1823ra *Szlemenics Pál* prof. 's m. t. társ. r. tag Magyar Polgári Törvénykönyvéért; 1824re *Fáy András* m. t. társ. t. tag Ujabb Eredeti Meséiért; 1825re *Vörösmarty Mihály*, m. t. t. r. tag Zalán' Futása című hőskölteményeért; 1825re néhai *Kisfaludy Károly* m. t. t. r. tag az azon évi Auroráért, tekintettel e' zsebkönyv' egész intézetére; végre 1827re *Bitnicz Lajos* prof. és

m. t. t. r. tag „Magyar nyelvbeli Előadás“ czimű munkájáért. Továbbá kisebb, azaz száz száz váltó ftnyi jutalmakat pályairatokért nyertek: 1819re, ugyan azon kérdésre bejött négy felelet közül háromnak szerzői kaptak jutalmat, t. i. *Beregszászi Nagy Pál*, *Gáthy István* és *Szedes Fábrián* m. t. t. l. tag. 1820 kitett kérdésre *Gáthy Károly*, 1822re *Kovács Tamás* voltak nyertesek. De, fájdalom, mind Kovács Tamás, mind Beregszászi Pál, valamint Kisfaludy Károly is a' jutalom' elvétele előtt több esztendővel elhaltanak; illetve nyek örökösöknek fognak általadni. — Ezen, Marczibányi-jutalmakon kívül a' küldöttség még a' következőket ítélte el; t. i. a' Vitéz-alapítványból 1822re *Jerney János*; a' gróf Pongrácz-alapítványból 1821re *Horváth Antal*, 1822re *Simon Florent*; a' gr. Teleki László' ajánlatából 1828ra *Gáthy István* lettek nyertesek száz száz forintjával; végre a' Fejérváry József' ajánlatából kétszáz forintban *Sadler József* prof. — Ugyan ezen alkalommal új jutalomkérdések is olvastattak fel, melyeknek noha czélok hogy a' közönség' kezeibe jussanak, azok mind eddig még ki nem adtak sem hírlapjainkban, sem az azokat írásban kérőknek. Ennek okáért mi sem közölhetjük itt ezeket, de még a' már megjutalmazott pályairatok' tárgyait sem. Csak annyit tarthattunk meg emlékezetünkben, hogy az új kérdések' jutalmait Cziráky Antal gr. 's ország' bírása ó exja, Forgó György dr. 's m. t. t. l. tag, Horvát István museumi könyvtárnok; Jerney János (a' maga jutalmával) és Ocskay Antal vál. püspök toldottak meg némelyeket közülök. *Fáy András* pedig a' maga 400 ftnyi jutalmát a' sárospataki anyaiskola' könyvtárának ajánlotta alapítványul, hogy kamata magyar könyvek' szerzésére fordítsák. — Rövid közlésünket azon beszéddel fejezzük be, melyel *Fáy* a' nagyobb díjak' elvevői' nevében köszönte meg e' nemzeti megtiszteltetést. Az előadás' lelkesége és melegsége különösen emelte annak hatását; 's mi többfelől hallott ohajtásoknak felelünk meg midőn azt, a' nagy érdemű férfiútól elkérvén, olvasóinkkal közöljük.

Nagymélt. nádori Biztos Úr! Mélt. és Tek. Küldöttség! stb.

Mennyivel éltetőbb sötétségnél a' világosság a' természetben, mennyivel boldogítóbb nyögös rabságnál a' józan szabadság az erkölcsi világban: annyival éltetőbb, boldogítóbb vak babonánál és előítéleteknél a' tudományok' szelid és lélekoldozó világa, az emberi élet' viszonyaiban.

Úgy van! Csak az hozhatja kétségbe a' tudományok' idveit, kinek gyenge vagy épen fukar lelke sötétséget áhit,

vagy ki az ermenonvillei bölcsessel ellentételek' vitatásiban vágyik elmét köszörűlni.

Így — kevés merné ugyan tagadni azon tétel' igazságát: hogy a' tudományokat művelnünk kell; de annál számosabbak azok, kik maig is állítgatni szeretik: hogy túlság legyen anyai nyelvünkön akarnunk művelni azokat. Ezen állítás egy része azon méltatlan vádnak, mellyel a' magyart, nem legjobb baráti haladásának terhelni kívánjuk: hogy hazai nyelve mellett túlságosan buzgólkodik.

Az égi származásu tudományok, így szólnak vádolóink, köz birtoka az emberiségnek; mi szoros kapcsolatjok lehet tehát azoknak a' nemzetiséggel? 'S nem hálátlanság-e elpártolnunk azon forrásoktól, mellyekből eddig azokat merítettük, 's mellyek köz tudat szerint számos jeles férfiakat adtak a' hazának?

Ámulatos ezen okoskodás; kár hogy nincs sem emberismeretből sem tapasztalásból merítve. Igaz: közbirtok a' tudományok; de holt birtok, mihelytt idveiket életre és emberiségre ki nem áraszthatják. Ha a' tudományok' jótékony hatása által erkölcs nem szelídül, háznépek nem boldogítatnak, földművelés', kereskedés', mesterségek' emelésével, polgári társaságok nem virágoztatnak — nem egyebek azok, mint halomban veszteglő kincsek fukarok' szekrényeiben. A' tudományoknak égből lenyújtott fáklyáknak szükség lenniük, mellyekről minden halandó otthoni tűzhelyét lobogtathassa.

Már — hogy' lehessenek illy idves befolyásuak a' tudományok, ha azok valamelly polgári társaságban, idegen vagy épen holt nyelven műveltetnek? Nem lesznek-e azok csak néhányaknak sajátjaik? nem rejtekeznek-e azok zárt szobafalak közzé, vagy elvonult monostorokba, világ és élet elől? Szóljon a' historia, szóljon a' tapasztalás! Nem saját anyai nyelvén művelte-e ki a' tudományokban magát, minden nagyra haladt nemzet? 's a' mellyik e' végre idegen nyelvet használt, mutathatott-e, csekély kivétellel, egyebet elő, mint néhány szobatudóst köz műveltség helyett? — Nincs különben! Az idegen nyelven művelt tudományok örökké idegen részek maradnak a' nemzet' testében, miket az teljesen, saját vérévé nem emészthet soha!

Nem vak buzgóság vala tehát az, hanem józanul kiszámolt hazafiság, mi a' dicső Marczibányi - nemzetséget arra bírá, hogy a' tudományoknak hazai nyelvünkön műveltetését pártfogolja. Egyszermind emberismeretből mélyen merített elv vala azon rendelése, hogy az ebbeli hazai szorgalom köz

jutalmak által ébresztessék. A' rejtekéből köz fényre vont igyekezet, valamint egy részről nyájasan jutalmazza a' leg-szerényebb keblet is, úgy más részről hathatós példa leend, melly követésre gyúlaszt.

Mi, kiket a' Marczibányi lelkes alapítvány' diszes küldöttsége, fenns. nádorunk' bölcs vezetése alatt, ez úttal nagyobb köz jutalmazásra kijelelni méltóztatott — de kik köz-zül a' legérdemesebbet, fájdalom, kora halál ragadta el a' hazától! *) — mélyen érezzük azt, hogy bennünk nem érdem, hanem csak igyekezet koszorúztatik meg; minden esetre száz-szor szerencsésekknek tartván magunkat, hogy a' hazai nagy célra mi is, bár csekély, eszközül szolgálhatánk. Méltóztatassék Exc., Ó cs. k. Főherczegsége', a' Mélt. és Tek. Küldöttség' és dicső Marczibányi-ház' részéről elfogadni há-lás tiszteletünket, köszönetünket, 's azon forró nyilatkozásun-
kat, hogy a' hazának élni, lelkeinknek minden vágya; 's ha e' jó anyának nem használhatunk sokat, mentségünk egyedül az, hogy gyenge erőnk nem bír ohajtásunkkal, igyekeze-tünkkel!

A L A P Í T Á S O K.

— A' MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG' pénzalapjának nevelésé-
hez a' folyó évben a' következő hazafiak járultak:

Kovács János, a' társaság tiszti tagja Bécsben, febr.'
15d. m. gr. Teleki József elnök úrnak 1,000 pengő forintot
adott által az academiái pénztár' részére.

Károly cs. kir. főherczeg ns Mosony vármegyéhez f. e.
martius' 3dikán költ kegyelmes levelében olly elintézésel
ajánlott a' magyar nyelv' virágoztatására 's terjesztésére
10,000 pengő ftnyi tőkét, hogy tíz év' elforgásaig annak 500
ft-ra menő kamatából egy rész a' magyaróvári tulajdon ura-
dalmán levő gazdasági intézetben most felállított magyar nyelv-
tanító' fizetésére, más rész ugyanazon uradalom' kisebb isko-
láiban a' szükséges könyvek' megszerzésére, és azon ifjak'
megjutalmazására fordítassék, kik magokat a' magyar nyelv'
megtanulásában különös előmenetellel tüntetik ki: tíz év' el-
multával pedig az említett tőkepénz az 1825/7diki 11d. tör-

* *Kisfaludy Károly* értetik. (Meglalt 1830, nov. 21).

vény által felállított nemzeti academiának szabad rendelkezésére legyen általadandó.

A' ns Mosony vármegyebeli nemesek és tisztviselőik összesen 77 főt 's 56 krt, gr. Batthyáni Erneszt' özvegye pedig, Tarnóczy Antonia asszony 12 főt küldének a' társaság' részére conv. p.

M Ű V É S Z E T E K.

— MAGYAR JÁTEKSZÍN. — Múlt 1833 évben hazánkban a' következő színésztársaságok léteztek; t. i. 1) a' *budai*, ns Pest vmegye' pártfogása 's Döbrentei Gábor' és Fáy András' igazgatása alatt. 2) a' *kassai*, ns Abaúj vmegye' pártfogása 's gr. Csáky Tivador' igazgatása alatt, 19 taggal. 3) A' *dunántuli*, 15 taggal, melly nyáron a' füredi színházban játszik. 4) A' miskolczi, 14 taggal. 5) A' debreczeni, hasonlólag 14 személylyel. 6) A' szabadkai, 15 taggal. 7) A' pápai, Balog István' igazgatása alatt. 8) A' váczzi, Balog János alatt. 9) A' nagyabonyi, Baky Gábor alatt. 10) A' szigeti, Fehér Károly' vezérlete alatt. 11) A' szatmári, Keszi József —, 42) a' bőnyi, Fekete Gábor —, és 13) a' magyarbecsei, Jánosy János alatt. Nevet azon helytől ruházánk ezen, többnyire vándor, társaságokra, hol a' mult év' végével adák mutatványaikat (L. Könyves Máté' Játékszini koszorúját. Pest, 1834. 16). — Mi különösen a' budai játékszint' illeti, arról annak igazgatói a' Jelenkor' 16d. számában a' legörvendeztetőbb tudósítást adják. T. i. a' mult év' utolsó évnegyedében a' napi jövedelemből, mindennemű költségek' lehuzása után 1488 f. 5 kr. vez. maradt fenn, holott a' havi költség körülbelől három ezer főt teszen. Ezen kívül Pest vármegye' felszólítására, kebelében 1834diki februar'. közepeig 8242 ft 1 kr. vez. jött be, 's azóta aprilis' elejéig 1748 ft 35 kr, 's több rendbeli könyv-, kézirat-, hangmű- és ruhadarabok. Lehet is reményleni, hogy a' közönségnek inkább növekedő, mint alabb szálló részvéte által a' mostanig gyűlt pénzalap is folyton növekedni fog 's így mind inkább több és több eszközket ezen játékszín' emelésére az igazgatásnak kézhez szolgáltatni. A' magyar tudós társaság is, érezvén mennyire függ az intézet' szerencséje 's vele nyelvünk' ügye az előadott darabok' nyelvbéli csinos és hibátlan voltától, mult IVd. nagygyűlésében egy álló drámai biztosságot nevezett, melly az

adandó darabok' kiigazításáról, újak' fordításáról gondoskodják; 's intézkedésére 500 pengő ftot rendelt pénztárából. — Jelenen egy külön biztossága ns Pest vármegyének egy csakugyan Pest városa' kebelében építendő magyar színház' ügyében serényen dolgozik. Legújabb 's legtetemesb áldozatok 1) főmélt. hg. Grassalkovicsé, ki azon színháznak telekül a' hatvani kapun túl levő nagy terű farakhelyének a' kerepesi útra szolgáló részét ajánlotta fel; 2) b. Vay Anna asszonyé, Komáromy György' özvegyeé, ki 5,000 pengő ft' kamatját kész egy magyar conservatorium' költségeire fizetni évenként, mellyben hangászati iskolán kívül, declamatióban, nyelv, táncz, vivás 's egyéb színészeti műveltség- ágazatokban, nevendék színészek' kiképezésére oktatások adatnának. — Adják az istennek, hogy egy, a' 'nemzeti műveltség' terjesztésére olly mulhatlanul szükséges intézetnek minél több pártfogói akadjanak! —

— **FESTÉSZET.** — Gr. Széchenyi István' nagylelkűsége által a' magyar academia' teremét junius' eleje óta Ender János bécsi festész professor' legújabb műve díszesíti, egyike, kétség kívül, a' legszebbeknek, mellyek hazánkban köz helyen láthatók. Tárnya a' 11' magas, 8' széles olajfestménynek az az allegorikai képelet, mellyet a' tudós társaság czímerében is visel, és Stöber Ferencz által metszve, vignettképen Évkönyvei' czimén is találtatik. A' szelíden világosított előtérben (Vordergrund) egy asszonyi alak látható; mellynek lelkeséggel párosult enyhe vonásai éreztetik a' nézővel, hogy benne a' tudás' világánál megszelídült erkölcs' istenasszonya nyújtja a' magasb emberiség' czészéjét a' régi nemzetnek, melly agg erős sas' képében leng feje fölött. A' táj, honnan ez jó, borús, és csak az el-elvillogó villám' gyenge világa hágy a' háttérben (Hintergrund) fekvő előkorba pillantanunk. A' műveltség' istennéje bal karjával a' hon' czímerét viselő pajzsra támaszkodik; mellynek körületén emelt munkát képező ecsettel, Leo pápa látszik a' nagy hunn király elébe könyörögve járulni. A' közepett látszó hazai czímer mellett Minerva áll mikép az e' mögött fátyol alatt veszteglő Pannónia' leplét föltárja. A' czímer alatt az academia' jelszava olvasható: **BORÚRA DERÜ.** 1831. A' vidék' egyik oldalterén Vaskapu' melléke sütétklik: a' nemeslelkű polgár' fáradozásainak jelen mezeje, honnan a' jövendő' kémlőjének annyi szép remény mosolyog. A' formák az egészben bájolóok szintúgy mint a' színészés. — A' képet, melly több ezerébe került az ajándékozónak, Londonban készült remekművü ráma foglalja be. — A' társaság hála' hódolatával köszöné meg másod elnöke' áldozatát. —

— A' francia kormány Sigalon urat Rómába küldé, hogy a' sixtusi kápolna' híres fresco-festeményeinek, mellyek Michel-Angelo' mesterkezétől erednek, másait venné. E' végre 40,000 frank adatott dispositiója alá. Vernet Horác pedig készül némelly a' francziák 's az atlaszmelléki 's az afrikai síkságokat lakó arabok közt történt ütközeteket nagyobb historiai festeménynek tárgyaivá tenni. Egy országos brigg a' *Comète* rendeltetett ki, hogy Civitá-Vecchiából Algírba vigye által.

— **SZOBRÁSZAT.** — *Kisfaludy Károlynak*, hazai fejeér márványból alkotott colossális mellszobra, melly a' neki állítandó 's már munkában levő emlék' egyik részét teendő, ezen hónap' elején elkészült. Férfikora' vas erejében mutatja az a' felejthetetlen elhúnytát, derűt homlokkal, a' lángész' szabad tekintetével: ellentételben a' Hoffmann által aczélba metszett képpel, melly költészetünk' hősét, hosszas nyavalygás után megfogyva testben és lélekben, bágyadt arczvonalatokkal 's elhalt tűzű szemekkel mutatja. Sajnálni kell, hogy a' művész, teremének alacsonyága miatt nem adhat a' mellszobornak, melly mintegy három öl magosságra van szánva és számítva, illendő helyzetetést. Minden képzőművet a' maga saját álláspontjáról kell nézhetni 's megítélni. —

— Figeac' városában (Franciaország. Lot megye) a' városi tanács egy választmányt alkotott azon végre hogy készítene tervet egy, a' híres ifj. Champollionnak állítandó *emlékre*. A' választmány' elnöke maga a' loti megye' főispánja.

— Rouen' városa Franciaországban David szobrásznál a' nagy Corneille Péternek *szobrát* rendelte meg.

— Bresciában (Lombardia) több előkelő férfiak gyülekeztek egy, ama' híres metszőnek *Longhinak*, ki Morghen Raffael' méltó vetélkedője volt, állítandó emlékről tanácskozni.

— Athénében legujóbban egy gyönyörű szobor találtatott fel, melly Theseusénak tartatik. —

A' MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG'

KÖNYVTÁRA' GYARAPODÁSAI.'

(Hivatalos czikkely).

AZ AMERIKAI PHILOSOPHIAI TÁRSASÁG. * Transaction of the american philosophical society. — Új folyam 1—4. kötet számos rézmetszettel. Philadelphia, 1818, 1825, 1850, 1, 2. 4et rétt.

*) A' csillaggal megjegyzett könyvek a' kedveskedők' saját munkáik.

- ANDRÁSY GYÖRGY gr. Gyepkönyv 1831re. Pest, 8.
 * (és Széchenyi István gr.) A' budapesti hidegyesülethez irány-
 zott jelentés. Pozsony, 1835. 8.
- BABBAGE KÁROLY. * Reflections on the decline of science in Eng-
 land and on some of its causes. London, 1835. 4.
- BAJZA JÓZSEF. * Külföldi Játékszín. Pest, 1850. 8.
 * Aurora. Hazai Almanach. Pest, 1853. 16.
- BENKE JÓZSEF. * Nagy Károly. Hösköltemény XX énekben. Fran-
 czia után. Pest, 1852. 8. 2 köt.
- BOLYAI FARKAS. * Elementa Matheseos purae. Tomus I. Maros-
 vásárhely, 1832. 8.
- BORSOS MÁRTON. * Tachigraphia. Pest, 1853. 8.
- BUGÁT PÁL (és Schedel Ferencz). * Orvosi Tár. Pest, 1831—33. 8.
 XII kötet, képekkel.
 * Magyar-deák és deák-magyar orvosi szókönyv. Pest, 1833. 8.
- BURIÁN PÁL. Rákkönyvecské. Kolosvár, 1832. 12.
- BUCZY EMIL. Curtius fordítva Forró Pál által. 1619ből.
- CSÁSZÁR FERENCZ. * Sonettkoszoru. Fiume, 1832. 8.
 Razgovori Petra Vanni Redovnika. Fiume, 1831 — 2. 8. 3 köt.
 Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum.
 (Fausti Verantii). Velence, 1595. 4.
- CSÓRJA FERENCZ. * A' vékföldi pap. Goldsmidt után. Nagy-
 nyed, 1831. 8.
- CZAMBERT JÁNOS. Memorie dell' Academia d'agricoltura, com-
 mercio ed arti di Verona. Volume XIII. Verona, 1831. 8.
 Wanderungen durch Pompeji von L. Görö v. Agyagfalva.
 Bécs, 1825. fol. 20 rézmetszettel.
 Tableau comparativ des hauteurs des principales montagnes
 du globe. Par A. Perrot. Paris, 1826. 1 színezett tábla.
 Quadro storico, statistico, politico etc dell' impero ottomano.
 Milan. Egy tábla.
 A combined view of the principal mountains and rivers in
 the world. London, 1825. 1 színezett tábla.
 Länge der Flüsse. (kézi rajzolat 2 tábla magyarázattal).
 Prospetto comparativo delle principali montagne e dei prin-
 cipali fiumi della terra. Milan, 1827. 1 szin. tábla.
- CZECH JÁNOS. Az alsó és felső Baranyában levő ecclesiáknaak ar-
 ticulusi 1576. Kézirat.
 Kinizsi Pálnéknak 1513ból való Imádságos könyvének az ere-
 detiből vett mása (Czech' kezével).
- CZUCZOR GERGELY. * Aradi Gyűlés. Hösköltemény öt énekben.
 Pest, 1828. 8.
 * Hunyadi János' viselt dolgai. Buda, 1835. 12. Javított kiadás.
- DESSEWFFY AUREL gr. Schematismus I. R. Hung. Buda, 1834. 8.
- ERCSEY DÁNIEL. * Compendium Psychologiae empiricae, et Lo-
 gicae. Debreczen, 1833. 8.
- FABIÁN GÁBOR. * Osian' énekei. Buda, 1835. 16. 3 kötet.
- FABRICZY SÁMUEL. * Elementa juris criminalis Hungariae.
 Lőcse, 8.
 Árva' váranak köre irt képe Wester által. Bécs, 1832. fol.
- FARKAS SÁNDOR. * Antenor' utazása. Francziából. Nagyenyed,
 1831 — 5. Három kötet.
- FÁY ANDRÁS. * A' Bélteki-ház. Pest, 1832. 8. 2 köt.
- FODOR ANDRÁS. * A' Hunyad-vmegyei cholerajárv. Pest, 1832. 8.

- FRIVÁLDSZKY IMRE. * Monographia serpentum Hungariae. Pest, 1823. 8.
- GEORCH ILLÉS. * Törvénytud. értekezések. Pest, 1833. 8.
- GÖRÖG DEMETER. * Sokféle szőlőfajoknak lajstroma, mellyeket Európának majd minden nevezetesebb szőlőhegyeiről meghozottat. Bécs, 1829. 8.
- GYÓRY SÁNDOR. * A' Buda 's Pest közt építendő álló hidról. Pest, 1832. 4. tervvel.
- HELMECZY MIHÁLY. * Jelenkor és Társalkodó. Pest, 1832. és 1833. 6 kötetben 4.
- HINKA JÓZSEF. Buch der Chronicken und gedechtnuss wirdigern geschichtē stb. Schedelius' Chronicon mundi-jának német fordítása, sok fametszessel. Nürnberg, 1493. fol.
- HOPFNER JÓZSEF. * A' ló külséjéről, Schwab után. Pest, 1832. 8.
- HORVÁT ANDRÁS. * Theoretisch - practische Methode die magyarische Sprache binnen fünf Monaten zu erlernen. Pressb. 1827. 4.
- HORVÁT ENDRE. * Kisebb költemények. Pest, 1832. 16.
- HORVÁT ZSIGMOND. * Amerikának esmertetése. Győr, 1813. 8. Első kötet.
- * Cooknak a' föld körül utazása. Németből. Pest, 1810. 8.
- * Gr. Macartneynek Chinába tett utazása; vagyis a' Nevezetes Utazások' Tárházának 5d. kötete. Pest, 1818. 8.
- IMRE JÁNOS * Amicum foedus rationis cum experientia. Pest, 1821. 8.
- * Philosophia novis curis edita. Pest, 1827, 30, 31. 4 köt. 8.
- * Bölcselkedés. Pest, 1829. 8. 2 köt.
- * Az ifju magyar bölcseledő. Pest, 1850. 8.
- KÁLLAY FERENCZ. * Historiai értekezés a' székeley nemzet' eredetéről, hadi és polgári intézeteiről a' régi időkben. Nagyenyed, 1829. 8.
- Aesopus' meséi. (16d. századból; hiányos példány).
- KAZINCZY FERENCZ. * Kazinczy' Útja Pannonhalmára, Esztergomba, Yácra. Pest, 1831. 8.
- KECSKEMÉTI DÁNIEL. * Kérdzősködő magyar nyelvmester. Pest, 1833. 8.
- Böszörményi Pál' kézi könyve a' nép' számára. 2 kötet. 8.
- Nagy László. Heroineis. Pest, 1817. 8. 2 rész.
- KIS JÁNOS. * Socrates' nevezetességei. Xenophonból. Kassa, 1831. 8.
- KOVÁCS JÁNOS. Oroszmagyar Grammatica. Irta Fogarassy János kanonok. Bécs, 1833. 8.
- KOLMÁR JÓZSEF. * Kathedrai Tanítások. Pest, 1832. 2 köt. 8.
- KRIEBEL JÁNOS. * Darstellung der Weltkunde nach ihrem Fortschreiten durch Zeit und Raum; in synchronistisch historischen Tafeln stb. Bécs, 1822. Regal fol.
- LEMÉNY JÁNOS. * Néhaj fogarasi püspök Bab János felett. Kojosvár, 1831. 4.
- LÖCSEI SÁMUEL. * Erkölesi mesék. Iső füzet.
- MEASE JAKAB. * Picture of Philadelphia. Philadelphia, 1831. 8. Sok rézmetszettel.
- First and second annual reports of the inspectors of the eastern state penitentiary of Pennsylvania. Philadel. 1831. 8.
- * On some of the vegetable materials from which cordage, twine and thread are made.
- An Eulogium intended to perpetuate the memory of Dav. Ritterhouse, late President of the american philos. soc. By B. Rush. Philadel. 1796. 8.

* Sketch of the life of Robert Morris.

Observations and experiments on the pharmac. preparations and constituent principles of opium. By G. Carpenter. Philad. 1827. 8.

Remarks on the use of piperine, by the same. Philad. 1827. 8.

The Journal of law. Vol. 1. Nro 8. Philad. 1830. 8.

* Descents in a diving bell.

American farmer. Baltimore. 1832. Vol. 14. Nro 23 és 33. Mease' értekezéseivel.

Norfolk herold. Extra, decemb. 7. 1832. (Jackson's Message to the senate and house of representatives at the opening of the 2d. session of the twenty second congress).

* Steam-engine, steam-boat, steam-carriage, shipbuilding. 4. Lancey's Address delivered before the Trustees, faculty and students of the university of Pennsylvania. Philad. 1830. 8.

Tenth annual report to the legislature by the Pennsylvania institution for the deaf and dumb. Philad. 1831. 8.

Some Account of the Pennsylvania hospital, by W. G. Malin. Philad. 1831. 8.

Seventh annual report of the provident society for employing the poor. Philad. 1831. 8.

Thirteenth annual report of the controllers of the public schools stb. Philad. 1831. 8.

Report of the committee appointed by the horticultural society of Pennsylvania. Philad. 1831. 8.

MOLNOS DÁVID. * Néhaj Petrityevity Horváth Károly felett. Kolosvár, 1831. 4.

MÓTH ENDRE. * Törvényes értekezés. Pest, 1833. 8.

* A' nemzetiségéről. Pest, 1833. 8.

NAGY JÁNOS. * Grammatica linguae hungaricae cum parallelismo inter orientales linguas ducto. Pest, 1832. 8.

NYÍRY ISTVÁN. * A' Tudományok' öszvesége. 2d. és 3d. kötet. Patak, 1831. 8.

ORCZY LŐRINCZ b. * Két kérdés a' magyar lötenyésztetés' tárgyában. Pest, 1832. 8.

PAPP IGNÁCZ. * Ekho. Iső köt. Veszprém, 1833. 8.

PELIKÁN JÓZSEF. Halotti beszéd néhai Péchy János főispán' hányai felett. Sziget, 1831. 4.

FÉTERFI KÁROLY. * Filosofusok' és filozofia' historiája. Iső rész. Marosvásárhely, 1833. 8.

PETROVICS FRIDRIK. * Magyarország történetei időszaki táblákban, világositva a' világnak egykoru történeteivel és a' m. kir. házaknak nemzetségi lajstromival. Pest, 1830. fol.

PIRINGER MIHÁLY. * Die Magyarensprache in ihren Grundzügen beleuchtet. Bécs, 1833. 8.

* A' magyar nyelvnek fényre bocsátott ágozati. Bécs, 1833. 8.

ROCHEL ANTAL. * Naturhistorische Miscellen über den nord-westlichen Karpath. Pesth, 1821. 8. Egy mappával.

* Plantae Banatus rariores. Pest, 1828. fol. 42 köre metszett táblával.

SCHAMS FERENCZ. * Topographische Beschreibung von Peterwardein. Pest, 1820. 8.

* Vollständige Beschreibung d. kön. Freistadt Pest. Pest, 1821.

* Vollständige Beschreibung der freien Hauptstadt Ofen. Buda, 1822. 12.

- * Ideen über Pacht und Verpachtung der Landgüter in Ungern. Magyar fordítással együtt. Pest, 1824. 8.
 * Betrachtungen über Ungerns Weinbau. Pest, 1850. 8.
 * Ungerns Weinbau in seinem ganzen Umfange. Pest, 1832—33. 8. 2 Bde.
- SCHEDEL FERENCZ. * Aestheticae levclék Vörösmarty Mihály' epicus munkáiról. Pest, 1827. 8.
 * Handbuch der ungr. Poesie. Bécs és Pest, 1828. 2 köt. 8.
 * Magyar költői Régiségek. Bécs és Pest, 1828. 12.
 * Physiologia pulsus. Pest. 1829. 8.
 * (és Bugát Pál.) Orvosi Tár. Pest, 1851, 32 és 33. XII köt. 8.
 * Szegények' patikája. Hufeland után. Pest, 1831. 16.
 * Kisfaludy Károly' élete. Buda, 1852. 12.
 * (és Bugát Pál.) Orvosi szókönyv. Pest, 1833. 8.
- SKARNICZI FERENCZ. Pollaschek Franc. regulae pastorales. Szakoleza, 1831. 8.
- SZALAY IMRE. * Magyar Egyházi Beszédék' Gyűjteménye. Pest és Buda. 1832—34. 8. 6 köt.
- SZÁSZ KÁROLY. * Az 1831diki esztendő' történetei. Kolosv. 1852. 8.
 * Sylloge Tractatum aliorumque actorum publicorum historiam et argumenta b. diplomatis leopoldini, resolutionis item quae alvinciana vocatur, illustrantium. Kolosvár, 1833. 8.
- SZÉCHENYI ISTVÁN gr. * Világ. Pest, 1832. 8.
 * Magyar játékszínről. Pest, 1832. 8.
 * (és Andrássy gr.) A' budapesti hidegyesülethez irányzott jelentés. Pozsony, 1835. 8.
- SZEDER FÁBIÁN. * Azaél halála. Francziából. Pest, 1826. 8.
 * Kisdéd köszöntő zsebkönyv. Esztergom, 1827. 16.
 * Válogatott darabok honni munkákból. Nagyszombat, 1821. 8.
 * Urania. Nemzeti almanach. Esztergom, 1828—32. 16. 5 köt.
- SZEPESSY IGNÁCZ b. * Keresztényi tudomány. Pest, 1832. 8.
- SZOTYORY JÓZSEF. * A' marosvásárhelyi gyógyintézet' történetírása. Marosvásárhely, 1833. 8.
- TELEKI JÓZSEF gr. Dictionnaire de l'academie françoise, revue, corrigé et augmenté par l'academie elle même. Cinquieme edition. Párizs: 1825. 5 köt. 4ed rétt.
 Adelungs Wörterbuch der hochdeutschen Mundart. Bécs, 1811. 4 köt. 4. Anhang. Prag, 1821. 4.
 Voyage de Polycléte par Mr. le baron de Théis. Párizs, 1822. 2 kötet. 8.
- UDVARDY JÁNOS. * Élet. Pest, 1832. 8.
- VAJDA LÁSZLÓ. * Az Erdélyi polgári magános törvényekkel való esmeretségek. Kolosvár, 1830. 8. 4 kötet.
 * Az Erdélyi polg. magános törvények' historiája. Kolosvár, 1830. 8.
 * Synopsis historiae iuris transylv. Kolosv. 1830. 8.
- VAJNÓCZ JÁNOS. * Szemápolás. Pest, 1833. 8.
- VASS LÁSZLÓ. Quadratura circuli tandem inventa per Joannem Tágen. Kassa, 1832. 8. 2 tábl.
- WISKI PÁL. Magyar Ovid az átalváltozásokról; szabad fordításban. Kolosvár, 1826. 8. Iső köt.
- VÖRÖSMARTY MIHÁLY. * Kurzgefaste ungr. Sprachlehre für Deutsche. Pest, 1852. 8.
- ZERDAHELYI LŐRINCZ. * Jó törvény, jó követ. Magyarország, 1833. 8.